Arnhemse schrijvers

Hendrik Schreuder
Mark Prager Lindo
Jacob Jan Cremer
Gerard Keller
C.N.A. Strik van Ratingen
Maria Dermoût
Jan Greshoff
Gerrit Feenstra
Carel Beke
C.C.S. Crone
Barend de Goede
Jean Dulieu
Anne Takens
Jan Cremer
Johnny van Doorn

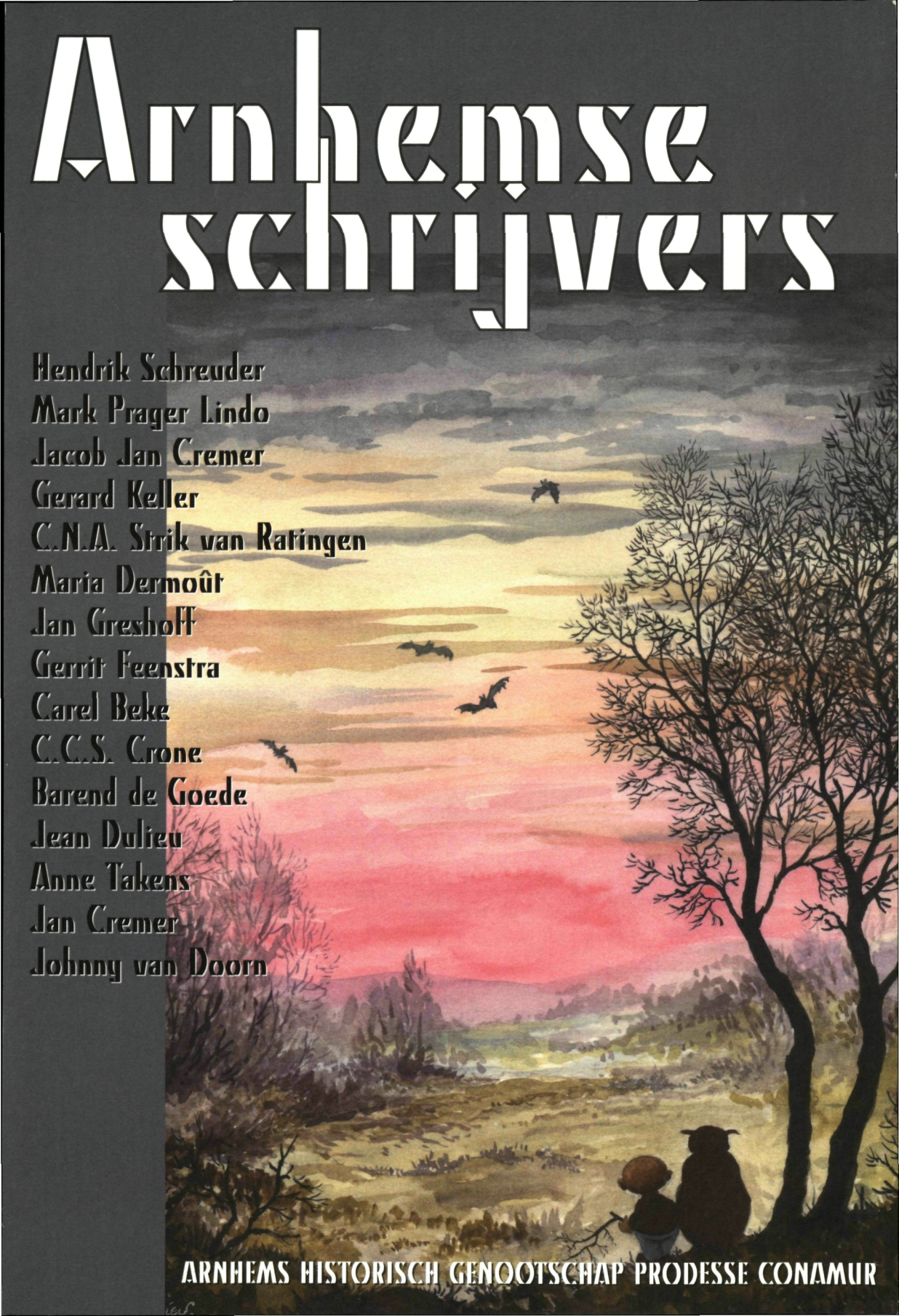

ARNHEMS HISTORISCH GENOOTSCHAP PRODESSE CONAMUR

aHt arnhems Historisch tijdschrift

Jaargang 30, nr. 4

Redactie
drs. C.J.M. Schulte-van Wersch (hoofdredactie)
dr. J. Vredenberg (eindredactie)
dr. H.Chr. van Bemmel
C. Seebach
dr. P.W. van Wissing
A.C.S. Wolters van der Weij

Bestuur
dr. O.W.A. Boonstra, voorzitter
mr. J. van Lookeren Campagne, secretaris
K. Cramer, penningmeester, ledenadministratie
mw. J.S. van Hoeken-Haag, vice-voorzitter, PR
dr. B.K.S. Koene, excursies
drs. K. Schreuder, lezingen
drs. F.W. van Lunteren

Informatie
Internet: www.prodesse.nl
telefoon: 026 - 442 63 92

Secretariaat
Eusebiusbuitensingel 24/1,
6828 HV Arnhem

Ledenadministratie
Gabriëlstraat 18,
6813 KP Arnhem

Druk
Presikhaaf Grafische Diensten

Ontwerp omslag
Hans Wildenberg, Arnhem

Arnhems Historisch Tijdschrift
Periodiek van het Arnhems Historisch Genootschap 'Prodesse Conamur' van 1792 ('Wij trachten van nut te zijn') over het verleden en het heden van de stad en omgeving. Op 14 september 1992 heeft Koningin Beatrix het genootschap onderscheiden met de Koninklijke erepenning.

ISSN 1879-5242

- Verschijnt de laatste maand van ieder kwartaal.
- Kopij insturen uiterlijk zes weken daaraan voorafgaande naar de hoofdredactie, per post: Velperweg 38, 6824 BJ Arnhem, of e-mail: c.j.m.schulte@live.nl
- Het periodiek wordt gratis toegezonden aan de leden. Per gezin (één adres) wordt slechts één exemplaar toegezonden.
- Het lidmaatschap van de vereniging bedraagt € 20,00 per jaar voor het eerste gezinslid en € 5,00 voor elk volgend. Het lidmaatschap kan op elk moment ingaan. Opzeggingen dienen vóór 1 december schriftelijk te geschieden. Leden tot 18 jaar betalen eveneens € 5,00 per jaar.
- Het gironummer van de penningmeester te Arnhem is 88 44 35.
- Losse verkoop AHT: € 5,00; themanummer € 8,50.

De in een artikel verkondigde mening is voor rekening van de auteur en kan derhalve los staan van de mening van bestuur of redactie.
Het overnemen van artikelen is toegestaan met bronvermelding en na toestemming van redactie en auteur.
De richtlijnen voor auteurs zijn te raadplegen op internet: www.prodesse.nl/richtlijnen.htm

Arnhems Historisch Genootschap
Prodesse Conamur

Inhoudsopgave

Ten geleide 158

P. Jan Dicke
Hendrik Schreuder (circa 1755-1799?). 'Zondige pijn' en ander ongerief 159

Pieter van Wissing
Mark Prager Lindo (1819-1877). 'Onder domme jongens' 167

Henk Eijssens
Jacob Jan Cremer (1827-1880). Leven van de pen 177

Tineke Seebach
Gerard Keller (1829-1899). 'Ik ben Gerard Keller, Van beroep verteller!' 185

Rody Chamuleau
C.N.A. Strik van Ratingen (1849-1899?). Een avontuurlijke verslaggever 193

Kester Freriks
Maria Dermoût (1888-1962). 'Zult u 't eerlijk zeggen?' 198

Harry Chr. van Bemmel
Jan Greshoff (1888-1971). Zijn Arnhemse jaren: 'in nette kringen' 206

Jan Vredenberg
Gerrit Feenstra (1890-1985). Het huisje van Heidstra, 'voor vrienden te herkennen' 214

Jos Beke
Carel Beke (1913-2007). Een 'gewone' schrijver 222

Kees Crone
C.C.S. Crone (1914-1951). Dood overrompelde literator Crone in Arnhem 230

Rody Chamuleau
Barend de Goede (1915-1995). Man van letteren en wat-er-staat 238

Maarten J. de Meulder
Jean Dulieu (1921-2006). De vader van Paulus woonde aan de Bakenbergseweg 241

Moniek van Drenth
Anne Takens (1938). Een Schiedams meisje dat een Arnhemse werd 251

Stef Ketelaar
Jan Cremer (1940). 'Hier in Arnhem ben ik erg beroemd en berucht' 257

Ingrid D. Jacobs
Johnny van Doorn (1944-1991). Gezapig kuieren met Arnhems' Stem 264

Over de auteurs 273

Omslag: 'Vleermuizen kijken', illustratie door Jean Dulieu. Zie: *De vader van Paulus woonde aan de Bakenbergseweg*, blz. 241-250.

Ten geleide

'Zonder de stad Arnhem was de Nederlandse literatuur een van haar belangrijkste schrijvers armer. Zonder de Rijnstad had een Nederlandstalige roman in 1958 nooit de top tien van beste en best verkochte boeken van het vooraanstaande New-Yorkse magazine *Time* gehaald; het boek stond zelfs nummer één en werd meer geprezen dan *Dokter Zhivago* van Boris Pasternak en *Breakfast at Tiffany's* van Truman Capote. En zonder de stad Arnhem hadden duizenden lezers niet geweten dat op het Indonesische eiland Ambon een paradijselijke tuin is gelegen, ook 'thuyn' genoemd. Ik heb het over de magistrale roman *De tienduizend dingen*, verschenen in 1955 van Maria Dermoût, in het Amerikaans vertaald als *The Ten Thousand Things*. Er is nog een belangrijk boek van haar, *Nog pas gisteren* (*Yesterday*), dat haar late debuut markeert, uitgebracht in 1951. Beide boeken werden geschreven in Arnhem. Vanuit deze stad aan de rivier veroverden ze de wereld. Hoe beslissend kan een stad in iemands leven zijn?'

Zo opent de schrijver en *NRC Handelsblad*-journalist Kester Freriks in deze bundel zijn essay over Maria Dermoût, die ooit in Arnhem als literair talent werd ontdekt en er haar mooiste romans schreef. Dat de Rijnstad voor vele schrijvers voor korte of langere tijd een aangename verblijfplaats was, bleek bijvoorbeeld uit *Arnhem van 1700 tot 1900* (Utrecht 2009), het tweede deel van onze stadsgeschiedenis, met name de paragraaf over 'Letteren in Arnhem', en uit het eerder verschenen derde deel, *Arnhem in de twintigste eeuw* (Utrecht 2004) in het bijzonder de paragrafen 'Jan Greshoff en de kring rondom hem' en 'Schrijvers over Arnhem'. Tientallen auteurs zijn hier geboren, overleden, hebben er gewerkt of gewoond, hun liefje gevonden of vonden er inspiratie, zoals Jacques Perk: de in Arnhem wonende Joanna Caroline Blancke (1856-1937) fungeerde kort voor zijn vroege dood als muze.

Arnhem als *letterenstad*: het is niet de eerste associatie die Arnhemmers en niet-Arnhemmers te binnenschiet als zij de Rijnstad moeten beschrijven. De onbekendheid blijkt alleen al uit het geringe aantal straten of pleinen die naar schrijvers verwijzen, een situatie die Arnhems bestuurders zich mogen aantrekken.

De redactie van het *Arnhems Historisch Tijdschrift* meende daarom dat dàt onbekende aspect van de stad eens belicht moest worden en zij heeft veertien auteurs bereid gevonden een artikel over een meer of minder bekende schrijver voor hun rekening te nemen. Een auteur schreef twee stukken, zodat totaal vijftien gebiografeerden die 'iets' met Arnhem hebben, in deze bundel de revue passeren. De meeste mensen kennen waarschijnlijk wel werk van Carel Beke, Jan Cremer, Kees Crone, Maria Dermoût, Johnny van Doorn, Jean Dulieu, Jan Greshoff en Gerard Keller. Schrijvers als Anne Takens, Barend de Goede, Jacobus Jan Cremer, Gerrit Feenstra en Mark Prager Lindo vonden en vinden vooral waardering in eigen kring en minder daarbuiten, terwijl een enkeling als Cornelis Strik van Ratingen of Hendrik Schreuder bij velen niet of nauwelijks bekend is. Natuurlijk beseft de redactie dat de hier gepresenteerde schrijvers slechts een deel van Arnhems letterkundigen vertegenwoordigen, maar zij hoopt ook, dat deze bundel uitnodigt tot – wellicht hernieuwde – kennismaking met de vijftien schrijvers en hun werk.

Hoewel het bestuur van Prodesse Conamur een extra donatie voor dit bijzondere nummer heeft bestemd, kon de bundel mede dankzij de gewaardeerde financiële steun van de Stichting Fonds A.H. Martens van Sevenhoven verschijnen.

Pieter van Wissing, gasthoofdredacteur
September 2010

Hendrik Schreuder (circa 1755-1799?)
'Zondige pijn' en ander ongerief

P. Jan Dicke

Jaren geleden deed ik een bescheiden bod op een lot 'Bladen 1780-1798 en andere stukken omstreeks 1800' op een veiling van een Haagse boekhandelaar. Tot mijn grote verbazing, maar nog grotere voldoening werd het bod geaccepteerd. Een daarna lichte, opkomende irritatie (heb ik niet te veel geboden?) maakte al snel plaats voor opwinding. Tussen enkele (incomplete) series vroeg ter ziele gegane tijdschriften uit de tweede helft van de achttiende eeuw bevonden zich enkele afgedwaalde archivalia over een zekere Hendrik Schreuder.

Inleiding

Enkele jaren daarna stuitte ik bij toeval – o vrouwe Serendipita! – op zoek naar archivalia over een andere achttiende-eeuwse schrijver, op een particulier archief waarin zich ook stukken over dezelfde Hendrik Schreuder bevonden. Het was niet gemakkelijk de nog enige levende nazaat op te sporen. Na zeer lang en volhardend aandringen mocht ik op bezoek komen. De man was (en is dat net als ik nog steeds) reizend schilder/tekenaar, die er geen prijs op stelt onderzoekers over de vloer te krijgen. Toen hij weer eens van een reis was teruggekeerd en opnieuw enkele van mijn verzoeken bij de post vond, gaf hij me vanwege mijn persisterend gedrag bij uitzondering toestemming zijn archief door te spitten. Hij zal wel van me af willen, dacht ik, maar later trok hij gelukkig weer wat bij. Zijn woning was een labyrint van nauwe steegjes met aan weerszijden hoog opgetaste boeken en archiefstukken. Ik hoorde zijn gesmoorde stem uit een van de boekensteegjes komen en vond met het geluid als gids mijn weg naar de gastheer, wiens naam en uiterlijk ik niet mag prijsgeven. Ik herinner me nog het even stroeve als schaamtevolle begin: 'U leest veel, publiceert u ook?' Ik keek hem vragend aan. 'Ik lees om te lezen', zei hij ietwat geprikkeld, 'niet om te publiceren'.

Ik begreep een verkeerde opening te hebben gemaakt en gooide het over een andere boeg. Na een lang gesprek gaf hij me toestemming te publiceren over mijn vondst, waarover hij overigens zijn schouders ophaalde. Hij had er niet veel mee, met dit zwarte schaap van de familie. Bij het doornemen van de stukken viel ik van de ene verbazing in de andere. Een van die stukken was een pak naar gewoonte over de lengte dubbel gevouwen en dicht beschreven foliovellen. Het bleken autobiografische aantekeningen te zijn over Schreuders leven en werk, die hij nooit heeft uitgegeven. Dergelijke vondsten zijn geen zeldzaamheid; er zijn er gelukkig meer bekend die wel tot publicatie hebben geleid. Zo trof een voorbijganger in 1977 voor het pand van een Leidse uitgever de autobiografie van de patriotse politicus Pieter Vreede aan, die enkele jaren geleden is uitgegeven. Uit de stukken over Schreuder heb ik een voorlopige invulling van zijn leven kunnen samenstellen, dat echter op talloze punten onvolledig is, en waarschijnlijk ook niet overal betrouwbaar. Er zijn stukken al of niet met opzet verdwenen geraakt; de kans dat ze ergens nog eens opduiken acht ik niet groot.[1] Schreuder is intussen wel iemand in wie we de zelfkant van de achttiende eeuw voorbij zien trekken.

S. Blanckaert, Titelpagina van 'Venus belegert en ontset' (Amsterdam 1685), waarin onder meer syfilis wordt beschreven. Collectie auteur.

Afkeer van gezag

Waar en wanneer Hendrik Schreuder is geboren, heb ik niet kunnen achterhalen, maar hij moet rond 1780 een jaar of twintig, misschien 23 zijn geweest. Zijn moeder (of ouders?) had hem in Amsterdam te vondeling gelegd, waar een ouderling hem vlak bij de Westerkerk vond, gewikkeld in vuile doeken. Tussen die doeken lag een briefje met de naam Schreuder erop. Meer zat er niet bij, zodat werd aangenomen dat Schreuder zijn naam was. Het is niet duidelijk of de ouderling of het kerkbestuur op zoek zijn geweest naar de moeder; een Amsterdamse achtergrond ligt overigens niet per se voor de hand. Voor Schreuder zelf was zijn afkomst geen onderzoek waard, hij rept er niet over in zijn aantekeningen. Feit is wel dat hij later regelmatig in de IJstad werd gesignaleerd.

Schreuder had op jonge leeftijd al twee relaties achter de rug. De eerste vrouw, een zekere Geertruid Pelsen (of Pelser), bleek een 'quaad wyf met een valse mombakkes', en losse handjes, want zij timmerde er regelmatig op los, aldus Hendrik, die zelf ook niet gespaard werd. De tweede partner was een man. Nu was Schreuder niet vies van de heren- en knapenliefde; hij heeft er in ieder geval over geschreven of willen schrijven, want tussen de stukken trof ik een manuscript aan, waarvan echter alleen het titelblad is overgeleverd, dat mogelijk het begin van een homo-erotische schets moest worden: *Van de jongens vol verwachting, verleidingskunsten van mannen by elkander.* Het is jammer dat er zo weinig van bewaard is, de tekst had ons meer inzicht kunnen geven in de seksuele diaspora van zijn tijd. Deze figuur, die tweede partner, komt evenwel in het verdere verhaal niet meer voor, zodat ik vermoed dat Schreuder ook door hem aan de kant is gezet of de relatie zelf heeft verbroken. Mogelijk heeft ook de angst voor de vervolgingspraktijken van overheidszijde van homoseksuelen verdere ontwikkelingen in zijn persoonlijke levenssfeer geremd.

Hield Hendrik zich in zijn jonge jaren in Amsterdamse piëtistische kringen op? Het is niet voor te stellen, maar dan dringt de gedachte zich op dat hij wellicht een broer was van de jonggestorven Maria Elisabeth Schreuder (1752-1779), hoewel beiden volstrekte tegenpolen waren. Nu gebeurt zoiets vaker in een gezin. Waar godsdienstige vriendschappen Elisabeths wereldse zwakheden volgens haarzelf met succes bestreden, stond Hendrik van meet af aan open voor het kwade en het slechte in de wereld. Wilszwakte en gebrek aan realiteitszin bestuurden zijn geest. Met vroegere vrienden bezocht Hendrik Schreuder regelmatig Amsterdamse bordelen, waarbij zij niet zelden handgemeen kregen over de betaling voor de diensten. Hendrik liet zich in deze twisten bepaald niet onbetuigd. Bij het lezen van de stukken over hem bekroop mij het gevoel dat hij zich met gemak in misdadige sferen zou hebben kunnen handhaven, maar een 'carrière' *in criminalibus* werd om onbekende redenen verder

niet ontwikkeld of, wat waarschijnlijker is, vroeg gestuit. Hendrik ontpopte zich als kruimeldief: een paar diefstalletjes, een fraudegevalletje, wat oplichtingszaakjes, groots was het allemaal niet.

Illustratief voor zijn eigenzinnige houding is zijn gedrag tijdens de jaren tachtig van de achttiende eeuw. Hij verbleef toen geruime tijd in Arnhem, maar waar hij woonde is bij gebrek aan duidelijke bronnen over zijn woonadres vermoedelijk niet meer te achterhalen. Gezien zijn beroerde financiële staat zal hij ergens een achterkamertje hebben gehuurd. Min of meer uitvoerig verhaalt hij hoe hij heeft meegelopen en meegeschreeuwd met de honderden mensen die in de jaren 1782-1784 te hoop liepen tegen hun magistraat, omdat die had besloten de doden voortaan buiten de stad Arnhem te begraven. De nieuwe locatie was een oude vuilnisstortplaats 'buyten de Velperpoort, op een plaats daar, zo men zegt, de gehangene begraaven en de vilder sijn kuyl heeft gehat'. Het omstreden besluit lokte felle protesten in de stad uit en leidde tot een beweging die als het kerkhofoproer bekend staat. Toen de magistraat eerst de schutters en later het garnizoen tegen haar ingezetenen inzette, sloeg de vlam in de pan. Schreuder meende dat er drie doden vielen, maar volgens andere bronnen waren er een dode en verschillende gewonden te betreuren. Het is niet verwonderlijk dat een figuur als Schreuder zich liet meeslepen met de sentimenten van zijn tijd. Hij trok burgemeester Hendrik Brantsen hoed en pruik van het hoofd en gooide de hoofdbedekkingen luid joelend naar de menigte. Een vlegelstreek, maar het leek het startsein voor een opstootje: tientallen mensen begonnen nu gevaarlijk op te dringen. Brantsen hield zijn soldaten, die wilden optreden tegen Schreuder, en de menigte met moeite tegen, vrezend dat de zaak verder zou escaleren. Schreuder, die zich hier als volksmenner liet kennen, handelde niet uit overtuiging, het ging hem eerder om het beschadigen van het gezag. Hij moet in het verleden haatgevoelens jegens autoriteiten ontwikkeld hebben, zoveel is wel duidelijk, maar vooralsnog blijven de oorzaak en omvang ervan duister.

'Zondige pijn'

Van de jongens vol verwachting, verleidingskunsten van mannen by elkander was niet de enige (curieuze, zij het onbekende) publicatie van Schreuder. Hoewel hij ongetwijfeld schuilnamen gebruikte, die wij niet kennen, zijn er nog enkele pamfletten bekend die van zijn hand kunnen zijn. Een van die pamfletten is *Zondige pijn*, dat omstreeks 1780 moet zijn verschenen, maar dat ik nog niet getraceerd heb. Er bevond zich wel een kennelijk onvoltooid manuscript tussen de stukken, waaraan ik een en ander ontleen. In een van zijn brieven aan een bevriende uitgever refereerde Schreuder kort aan het werkje; de uitgever toonde zich weinig toeschietelijk om de tekst uit te geven, omdat hij moeilijkheden met justitie vreesde. Waarschijnlijk heeft Schreuder het werk om die reden niet geheel voltooid. Zijn vrije seksuele moraal spoorde wel met zijn deïstische opvattingen, zo bleek uit de brieven. In het pamflet keerde Schreuder zich tegen religieuze ophitsers en andere geestelijke charlatans die met hun hel- en

'Zijne tanden vallen uit', de gevolgen van syfilis en andere soa's, illustratie uit 'Le livre sans titre' (1844).

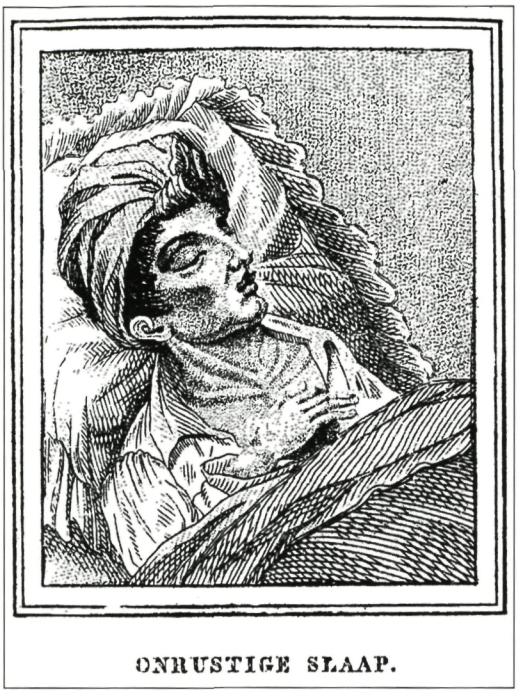

'Onrustige slaap', de gevolgen van syfilis en andere soa's, illustratie uit 'Le livre sans titre' (1844).

verdoemenisverhalen gelovigen schrik aanjoegen. De verlichting die in de loop van de zeventiende eeuw en in de eerste helft van de achttiende eeuw steeds grotere delen van Europa voor zich won, was dan wel kosmopolitisch van aard, maar het ontwikkelingsproces kende in verschillende landen even verschillende vormen, waardoor ruimte ontstond voor nationale concepties. Zo ook in de Republiek, waar het optreden van enkele radicale denkers zoals Descartes en Spinoza in politieke zin weinig in de weg werd gelegd. Hun opvattingen over scheiding van kerk en staat en hun deïstische, soms atheïstische ideeën, vonden in het tolerant geestelijk klimaat van de Republiek redelijk gemakkelijk de drukpers. In de jaren dat Schreuder wilde publiceren was hun radicaliteit al decennia lang genivelleerd door theologen die met succes de verworvenheden van de fysico-theologie te baat hadden genomen om vermeende uitwassen te bestrijden. In de tweede helft van de achttiende eeuw beknotten religieuze en politieke factoren de keuzevrijheid van uitgevers.

Het is de vraag of een werk als *Zondige pijn* in deze niet altijd tolerante sfeer al dan niet anoniem had kunnen verschijnen, omdat ook de censor over lange armen beschikte, want in andere dan deïstische of atheïstische kringen werd deze 'genieting van de zonde' met een beroep op de bijbel scherp veroordeeld. De religieuze, politieke en maatschappelijke spanningen in de jaren tachtig maakten ook niet elke stad geschikt als plaats van uitgave, zoals Arnhem bijvoorbeeld, Schreuders verblijfplaats. De Rijnstad was immers in de jaren tachtig regelmatig speelbal van politieke en geestelijke conflicten. De censuur kon vanwege de decentrale structuur van de Republiek en de (lokale) bestuurlijke onmacht ook niet effectief worden uitgevoerd. Ik stel hier een globale situatie voor waarin verschijning van *Zondige pijn* al dan niet mogelijk was; bij gebrek aan de concrete publicatie blijft het speculeren.

Toch is de aanleiding voor het schrijven van *Zondige pijn* waarschijnlijk een, laat ik het een crypto-theologische zaak noemen, want midden jaren zeventig van de achttiende eeuw bezocht een helse ziekte de auteur. Schreuder was getroffen door een venijnige venerische aandoening en balanceerde wekenlang op het randje van de dood. Hij bleef in leven, maar veel scheelde het niet. In de achttiende en negentiende eeuw werd er wel verband gelegd tussen schuld en ziekte en het lijkt erop dat Schreuder in deze publicatie in zekere zin wraak wil nemen op zijn doorstane lijden. Uit de opmerkingen over het ontstaan van *Zondige pijn* blijkt dat zijn ziekte akelige uiterlijke littekens met zich meebracht, een gegeven waarmee hij niet dan met de grootste moeite kon omgaan. Hij ziet, althans in het pamflet, zijn veranderd uiterlijk als straf voor zijn zondig leven. Zijn gebit is, zoals hij het noemt, 'een begraafplaets met vele holle plaetsen' en zijn gezicht 'zit vul [lees: vol] bulten'. Geloofde Schreuder dat zijn pokdalige gezicht met wegrottend gebit het gevolg waren van zijn lichtzinnig leven? Een ding vooropgesteld: ik kan me niet aan de indruk onttrekken dat feit en fictie in *Zondige pijn* de lezer in verwarring

brengen. Misschien moest brengen, omdat de auteur zelf ook niet zo zeker was van oorzaak en gevolg, getuige alleen al de gekozen titel. Hoe immers valt zijn al dan niet vermeende deïstische of atheïstische houding te verbinden met deze religieuze knieval? Of: hoe echt geloofde hij? En wat geloofde hij dan? Schreuder blijft toch een wat schimmige en ongrijpbare figuur.

Een 'opstandig pandt'

In Hendrik Schreuder, die zich overigens ook wel Timotheus noemde, werd het politieke en zedelijke verval van zijn tijd manifest. Zijn lichtzinnigheid is hierboven al even aan de orde geweest. De corrupte Republiek gaf controversiële figuren als Hendrik Schreuder de ruimte zonder dat zijn omgeving bij machte was hen maatschappelijk te corrigeren. Zijn optreden in een verder helaas niet genoemd letterkundig genootschap mag als illustratie dienen. Al eerder is geconstateerd dat letterkundige genootschappen niet per se a-politiek waren, althans in de jaren tachtig van de achttiende eeuw. Sommige genootschappen legden slechts vast dat de zittende regering niet bespot mocht worden. Dat impliceerde dat onderwerpen als actuele staatkundige ontwikkelingen, burgerbewapening of politieke bewustmaking van de leden wel besproken konden worden, maar niet aan personen mochten worden gehecht. Dergelijke gespreksonderwerpen kwamen echter zelden naar buiten, omdat de kans op hoge boeten of celstraf voor afwijkende of radicale uitspraken niet denkbeeldig waren. Verwonderlijk is dat niet, omdat de genootschappers in een ons-kent-onssfeer elkaar soms buiten de betrekkelijke intimiteit van een vereniging in een stad nodig hadden of zelfs in economische zin van elkaar afhankelijk waren. Anderzijds is het welhaast onvoorstelbaar om in de jaren tachtig de oorzaken en gevolgen van de politieke, culturele en maatschappelijke crisissituatie niet te bespreken. Velen voorvoelden dat de maatschappij kantelde, maar welke kant het uitging was niet duidelijk. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat in een dergelijk beklemmend klimaat animositeiten welig konden tieren. Want dat

'Zweren over het gansche ligchaam', de gevolgen van syfilis en andere soa's, illustratie uit 'Le livre sans titre' (1844).

Schreuder persoonlijke vijanden had, die zijn nieren zogezegd wilden proeven, staat vast, al noemt hij ze niet bij naam.

Wat de precieze aanleiding was geweest, is niet duidelijk, maar hij verdacht zekere C. ervan, zo schreef hij, laster en achterklap over hem te hebben verspreid onder de genootschappers. Dat moet al zijn gebeurd vóórdat hij omstreeks 1786 een lezing had gehouden over wat hij noemde, het 'bankroot van de stadhoudery'. In een oranje genootschap kon zo'n lezing niet gehouden worden, maar in een half bekeerd kezengezelschap allicht, al moest je altijd met verraad rekening houden. Schreuder met zijn op argwaan gebaseerd leefpatroon moest beter weten, maar deed dat niet. In zijn 'voorlezing' schoffeerde hij niet alleen de stadhouderlijke familie door hen, althans op papier, te dwingen de weg te nemen die enkele jaren eerder de in ongenade gevallen hertog van Wolffenbüttel, tevens intiem raadgever van

De Helsteeg (tussen Langstraat en de Trans) waar Schreuder mogelijk enige tijd verbleef. Collectie Gelders Archief.

Oranje, zijns ondanks had gekozen: een smadelijke vlucht uit het land. Hij had zich in felle niets ontziende bewoordingen uitgelaten, waardoor degenen die in die jaren van politieke verwarring twijfelden en met stijgende verontwaardiging naar hem luisterden juist naar sympathie voor Oranje neigden. Het moet voor de toehoorders ook geen aan-

genaam gezicht zijn geweest, de pokdalige, weinig innemende man met zijn raspende stem en rottend gebit te horen en te zien. In het *would be* kezengezelschap leidde zijn lezing tot een politieke waterscheiding tussen de leden. Tumultueuze taferelen waren het gevolg. Sommige leden waren zijn voortdurende provocaties meer dan beu, konden hun emoties nauwelijks bedwingen en sloegen wild om zich heen. Het duurde even voordat de directie van het genootschap de furie kon bedwingen en weer greep kreeg op de losgeslagen massa. Er waren vijf gewonden gevallen, onder wie een bakker, die bij het zien van de ongewoon felle uitbarsting met zijn bestelling rechtsomkeert had willen maken, maar bij de uitgang op enkele ziedende leden was gestuit. Zij zagen hem voor een trawant van de lezinghouder aan.

Schreuder, die zijn toehoorders totaal verkeerd had ingeschat, was zoals bekend niet vies van een vechtpartij. Maar toen hij doorkreeg dat velen het op hem gemunt hadden, verliet hij ijlings het 'opstandige pandt', zoals hij de sociëteit noemde, om er nooit meer terug te keren. Hij is vervolgens wat schimmig over de tien daarop volgende jaren, hij zal zich na deze rel gedeisd hebben gehouden. Het ligt voor de hand dat de sociëteitsleden zelf het geval evenmin breed hebben willen uitmeten, hun zwijgen valt te billijken. Vandaar dat we er vermoedelijk zo weinig over weten. In het najaar van 1795 treffen we Schreuder weer aan, hij verblijft dan in Jena, toevluchtsoord voor gevluchte Nederlanders, onder wie Willem Bilderdijk. Het is niet duidelijk of de twee contact hebben gehad; het zou kunnen, want Bilderdijk had een zwak voor louche figuren, die hij niet meteen als zodanig herkende.

De laatste jaren

Nog in 1795 keerde Hendrik Schreuder terug *ad patriam* en nam zijn intrek in of in de buurt van de Helsteeg, in een van de krotten waarover de stad zo graag wilde zwijgen. Hij begon weer te schrijven, dat wil zeggen gedichten die nog niet geschikt voor een uitgave waren. Mogelijk werkte hij na zijn terugkeer aan wat een bundel moest worden, want het gaat om een stuk of vijftien gedichten vol correcties en doorhalingen. Uit deze bundel, getiteld *Strijdzangen en heimweh*, citeer ik een gedicht, dat ik ter wille van de leesbaarheid in moderne spelling weergeef:

Verdwaald [doorgehaald: Stervensmoe]

Aan de vooravond van de Slag
ben ik geboeid door grondeloos beven.
Bij het opkomen van de dag
laat soldaat na soldaat het leven,
grimas naast glimlach,
in verstilde dood; voor even.
De adem komt van mij,
die wilde gaan in de morgen.
Hun dood is mij alleen nabij.
Een verdwaalde kogel
maakt mij even gelukkig als zij.

Gezien het aantal doorhalingen, verbeteringen en enkele aantekeningen schreef Schreuder nog aan 'Stervensmoe', maar het geciteerde fragment geeft een indruk van zijn stijl. Andere gedichten dragen al dan niet voorlopige titels als 'Beschouwing der Wareld', 'De geschaakte juffrouw', 'Het land der blinden of de Republiek in haar hemb' en enkele gelegenheidsgedichten. 'Het land der blinden', dat op een van de folia het jaartal 1799 heeft staan, moest een langer gedicht worden, maar voltooid is het niet. Schreuder verwijt in dat gedicht orangisten, patriotten en de 'stillen in den lande' in de beginjaren tachtig van de achttiende eeuw te weinig oog voor elkaars opvattingen te hebben gehad. De eerlijkheid gebiedt evenwel te zeggen dat Schreuder ruim tien jaar na dato niet de eerste was die de miscommunicatie tussen de verschillende partijen als oorzaak voor de burgeroorlog in de Republiek aanvoerde. Toch is het wellicht de moeite waard de onvoltooide bundel van deze religieuze zwerver – want dat was hij au fond óók – eens uit te geven. Een varianteneditie geeft Schreuders interessante worsteling met thema en taal van 'Het land der blinden' weer, maar zo'n uitgave zal ook vanwege de talloze doorhalingen en aantekeningen geen sinecure zijn.

Het jaar 1799 is ook het laatste jaar waarin Schreuder getraceerd kan worden, hij schreef dat jaar op een van de folia in zijn 'Het land der blinden'. Wanneer hij is overleden is niet bekend, maar dat zal gezien de aantekening kort na 1799 zijn geweest. Volgens de hierboven aangehaalde nazaat was Schreuder niet getrouwd en had hij ook geen kinderen.

Noot

1. De auteur dankt de familie Schreuder voor de toestemming stukken uit het archief te mogen gebruiken voor dit artikel.

Literatuur

L.J. Boon, *'Dien godlosen hoop van menschen'. Vervolging van homoseksuelen in de Republiek in de jaren dertig van de achttiende eeuw*, Amsterdam 1997.

W. Cappers, '"Wee je gebeente!". Het Arnhemse kerkhofoproer gezien vanuit genderperspectief, 1781-1785', in: 'Moordmeiden en schone slaapsters. Beleving en verbeelding van vrouwen en de dood': *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 24 (2004), 11-45.

Ingrid Jacobs (eindred.), *Arnhem van 1700 tot 1900*, Hilversum 2009.

Theo van der Meer, *Sodoms zaad in Nederland. Het ontstaan van homoseksualiteit in de vroegmoderne tijd*, Nijmegen 1995.

[Pieter Vreede], *Mijn levensloop*, editie verzorgd door M.W. van Boven, A.M. Fafianie en G.J.W. Steijns, Hilversum 1994.

Pieter van Wissing, 'Schreuder, Maria Elisabeth', in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland* (2008).

Mark Prager Lindo (1819-1877)
'Onder domme jongens'

Pieter van Wissing

Hij was geen man om geduldig naar lezingen te luisteren, maar ook geen man voor een gezellig gesprek, zei collega-auteur en dito journalist Gerard Keller (1829-1899) ooit over de onderwijzer en schrijver Mark Prager Lindo. Conrad Busken Huet (1820-1886), een andere collega, vond hem een fatje, die ook nog eens humorloos schreef. Weinig opwekkende collegiale oordelen. Is dat verdiend? Lodewijk Mulder (1822-1907) was ervan overtuigd dat Lindo een 'eereplaats' in de Nederlandse letteren verdiende, maar ja, Mulder was wel zijn beste vriend, die slechts in hagiografische termen over hem kon schrijven. Lindo riep in ieder geval tegengestelde reacties op, wie was hij?

Van Londen naar Arnhem

Als eerbetoon aan zijn vriend zou Lodewijk Mulder na diens dood de *Kompleete werken van den Ouden Heer Smits* uitgeven ('s-Gravenhage 1877). Die werken (de Oude Heer Smits was een pseudoniem van Lindo) zijn overigens niet compleet, maar de vijf prachtig uitgegeven, kloeke delen bevatten wel geestigheden, als je er ten minste gevoelig voor bent. Busken Huet beschreef Lindo, de Oude Heer Smits was volgens hem in werkelijkheid

'een heertje, klein van gestalte, tenger van ligchaamsbouw, met zwarten knevel, zwarte sluike haren, groote donkere oogen en een Engelsch accent: gekleed naar den laatsten smaak [...] meer den indruk makend van een jonggebleven student, dan van den konventionelen, op jaren komenden dikzak en krullebol der Guldens-editie'.

Een totaal andere gedaante dan de Oude Heer Smits. Mark Prager Lindo heeft tijdens zijn leven en postuum heel wat kritiek over zich heen gekregen. De op 19 september 1819 te Londen (parochie Saint James Westminster) als Mark Lindo geboren schrijver was het vijfde kind in een gezin van zes.[1] Zijn vader David Alexander, die in 1805 was getrouwd met de Engelse Mathilda (ook: Matilde) Prager, verhandelde goederen voor militairen, onder meer voor het Franse leger. Napoleon stond erom bekend dat hij zijn rekeningen echter niet of nauwelijks betaalde. Daardoor kwam het gezin op een dag op straat te staan en vertrok het naar Boulogne sur Mer, volgens Mark 'een vergaderplaats van engelse bankroetiers, verlopen spelers en dergelijke meer'. Via Düsseldorf, waar het gezin in een Engelse kolonie slechte appartementen bewoonde en Mark de Realschule en het gymnasium bezocht, vestigde de schrijver zich in 1842 in Arnhem. Later zouden ook zijn broers en zussen in de Rijnstad gaan wonen. Enkele jaren daarvoor had hij de naam van zijn moeder, Prager, die volgens de familie op z'n Engels als 'preedzjer' uitgesproken moest worden, aan de zijne toegevoegd.[2]

Hoewel Mark Prager Lindo zelden over zijn ongelukkige jeugd sprak, keert die tijd met welhaast obsessieve regelmaat in zijn werk terug. Düsseldorf heet 'Pumpenheim', hij beschrijft er de gebeurtenissen altijd met een toon van wrok en verongelijktheid, zoals

Pseudoportret van de Oude Heer Smits, een pseudoniem van Mark Prager Lindo, lithografie van C.C.A. Last, uitgave M.H. Binger & Zonen, Amsterdam. Collectie auteur.

bijvoorbeeld in zijn *Les saltimbanques* (1859), meer nog in zijn onvoltooide novelle *De geschiedenis van een gentleman* uit 1862. Daarin vertelt de Engelse schooljongen Arthur over zijn vader, een gentleman zonder beroep, met trillende lippen en een verwarde geest. Hij zat altijd zijn geld te tellen om te zien of de eindjes aan elkaar geknoopt konden worden. De kostschool werd geleid door een dominee die de jongens als straf met een roede op de blote rug sloeg tot bloedens toe. 'En ik verzeker u, dat het waar is', schreef Lindo die volgens eigen zeggen het slachtoffer van een hardvochtige dominee is geweest. Het domineesgedrag vond navolging: ook de jongens ranselden elkaar regelmatig af.

Af en toe refereerde Arthur aan het voorbije leven in Engeland. Bij conflicten sloten zijn ouders hem in de bibliotheek op. Arthur kon zich geen heerlijker straf voorstellen. Niettemin: nadat Marks vader in 1852 was overleden, 74 jaar oud, bleek uit verschillende ontroerende passages in zijn werk echter hoeveel hij van hem hield.

Hoe belandde Prager Lindo in Arnhem? De Velpse kostschoolhouder Carel Louis van Woelderen (1797-1860) wilde zijn kennis van de Engelse taal bijspijkeren en vroeg in 1838 per advertentie een Engelsman om de zomervakantie bij hem door te brengen. Mark is negentien en staat na het middelbaar onderwijs in 'Pumpenheim' voor de noodzaak te gaan verdienen. Hij solliciteert en wordt aangenomen. Hij kende op dat moment geen Nederlands (maar dat veranderde snel), wel Frans en Duits, wist veel van de moderne letterkunde, hij was een helder debater en goed in conversaties. Naast letterkunde was hij ook op de hoogte van de moderne schilderkunst. In Düsseldorf verkeerde hij bijvoorbeeld in kringen van de schilderschool Malkasten, die sinds 1848 was gevestigd in een tot academie omgevormd klooster. Marks broer Philip Lindo (1821-1892) was er gezel. Malkasten was een van de vele kunstenaarsverenigingen die overal in Europa verrezen, dus ook in Nederland. Niet bekend is of Lindo zich in Nederland bij een kunstenaarsvereniging heeft aangesloten. Hoe dat ook zij, Lindo en Van Woelderen lagen elkaar.

Van Woelderen, een 'instituteur', zoals privékostschoolhouders in die tijd wel werden aangeduid, had zijn jongenskostschool aan de Rosendaalselaan (Mariënhof). De instituteur, op wie Mark een rusteloze indruk maakte, raadde hem aan nog een tijd in de buurt te blijven. Via deze kostschoolhouder maakte Lindo kennis met de coterie van de Arnhemse intelligentsia. Met hulp van Van Woelderen lukte het Mark privélessen te geven, maar kennelijk leverde hem dat niet genoeg op. Korte tijd werkte hij op een Amsterdams handelskantoor. Dat heeft waarschijnlijk geleid tot zijn latere literaire vermomming als 'Smits, tabakshandelaar'. Dat hoeft niet per se, want de identiteit 'koopman' was in de negentiende eeuw een vaste literaire toop. Na een kort verblijf in Londen – jeugdsentiment of zocht hij werk? – keerde

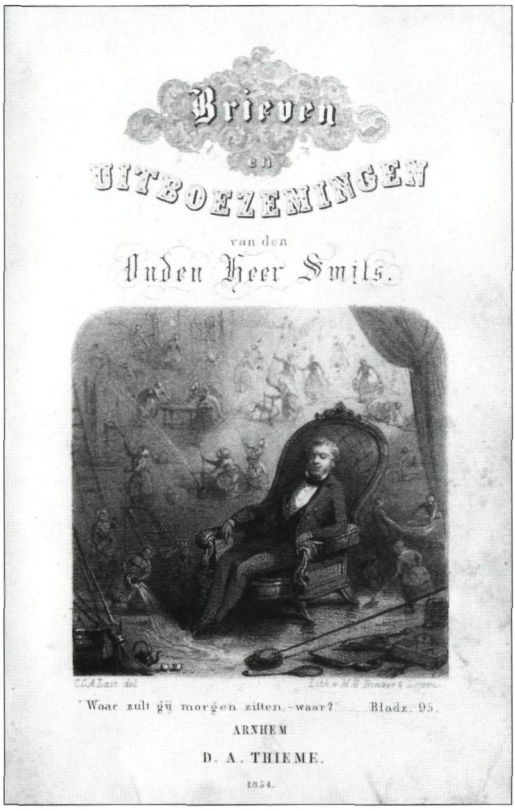

Illustratie uit Brieven en uitboezemingen van Den Ouden Heer Smits, lithografie van C.C.A. Last, uitgave M.H. Binger & Zonen, Amsterdam. Collectie auteur.

Mark weer terug naar Nederland op zoek naar andere doelen, onderwijzer op een school bijvoorbeeld. Of Prager Lindo verdiende redelijk, of hij vond mogelijk een weldoener, in ieder geval studeerde hij in de jaren 1840-1841 te Gießen, waar hij vooral de lezingen van de Duitse classicus, schrijver en redacteur August Wilhelm Schlegel volgde en bij een mij verder onbekend duel betrokken raakte. Eind 1842 ging hij weer terug naar Arnhem waar hij tot 1853 zou blijven. Achteraf gezien was dat een belangrijke periode in zijn leven.

Van school getrapt?

Aangezien de Arnhemse Latijnse school in 1841 in een stedelijk gymnasium was omgezet, verzocht Prager Lindo, die nog steeds de Engelse nationaliteit bezat, koning Willem II op 8 februari 1841 om naturalisatie. Dat was nodig om er onderwijs te kunnen geven. Overigens was naturalisatie tot circa 1950 tamelijk uitzonderlijk, gezien het verhoudingsgewijs grote aantal buitenlanders dat hier verbleef. Een vreemdeling kon in Nederland goed wonen en werken, zolang hij maar in zijn eigen levensonderhoud kon voorzien en niemand tot last was. Naturalisatie was duur en je had er niet veel aan, tenzij je in aanmerking wilde komen voor een overheidsfunctie. En dat wilde Lindo. Het gymnasium eveneens, want de curatoren onder wie Marks toekomstige schoonvader Isaac Anne Nijhoff, zochten docenten, onder meer in de talen, voor de nieuwe opleiding.[3] Op hun voordracht van 22 januari 1842 aan de minister van Binnenlandse Zaken, waar Onderwijs onder ressorteerde, stond: 'M.P. Lindo, bezitter van den 2 Rang, huisonderwijzer te dezer stede', die solliciteerde naar een van de twee functies 'voor het onderwijs in de talen en verdere wetenschappen [met betrekking tot die talen, te weten Engels en Duits, PvW]'. Hij bezat 'buitengewone vaardigheden en goede hoedanigheden' en is van de kandidaten de meest geschikte en 'van de laatste, M.P. Lindo, vooral ook omdat hy als vreemdeling de uitspraak van het Engelsch en Hoog-Duitsch beter dan eenig ander magtig is'. Het curatorium hechtte vanwege deze bijzondere geschiktheid minder waarde aan het feit dat Lindo niet genaturaliseerd was en had hem dus benoemd tot onderwijzer tweede klasse zonder instemming van koning en minister. Maar van dat soort provinciale eigengereidheid hielden ze niet zo in Den Haag, Lindo moest en zou eerst genaturaliseerd worden.[4] Toen het departement ook nog weigerachtig deed, bleek plotseling een hele Lindo-lobby op te staan die zich niet liet afschepen en was de procedure tot naturalisatie voor de zekerheid al gestart.

Een van de lobbyisten was de president van het Provinciale (Gelders) Gerechtshof, waarschijnlijk jhr. mr. W.L.F.C. ridder van Rappard. Hij gaf een goede referentie over de kandidaat af. Lindo beschikte over 'ijver' en 'grondige kennis', terwijl een aantal hoofden

van huisgezinnen vol lof waren 'over suppliants beschaafde en zedige manieren'. De aanbeveling besloot met een aandoenlijk verhaal. Sinds zijn negentiende moest Prager Lindo in zijn eigen onderhoud voorzien, deed dat vol ijver waardoor hij zelfs nog kon sparen. Dat gespaarde bedrag leende hij aan een Engelse stadgenoot, die echter op een kwade dag met de noorderzon was vertrokken. De president verzocht daarom suppliant vrij te stellen van de kosten, aangezien Lindo buiten zijn schuld onvermogend was geworden. De lobby had succes: per Koninklijk Besluit van 7 april 1842 verkreeg Mark het Nederlanderschap 'met vrijstelling der daarvoor verschuldigde regten'. En hij bereikte het gewenste doel: per ministeriële beschikking van 20 juli werd hij met ingang van 5 september 1842 als 'onderwijzer' aan het gymnasium benoemd.[5]

Twee jaar later, in 1844, trouwde hij Johanna (Jansje) Nijhoff, dochter van de bekende uitgever, boekhandelaar, archivaris en historicus Isaac Anne Nijhoff (1795-1863), hiervoor al even genoemd. Zij zouden elkaar hebben ontmoet bij een concert in augustus 1840 te Velp in de tuinzaal van het Heerenlogement. Mark viel als een blok voor 'Mooi-Ann' van Velp, die echter uit Arnhem kwam. Hij zou alle Velpenaren wel willen opofferen voor zijn eigen Mooi-Ann, aldus de verliefde kostschoolonderwijzer, die ooit de sage van Mooi-Ann en een jonker van Biljoen had bedacht in een artikel in de *Arnhemsche Courant*.[6] Na hun huwelijk woonden ze onder meer aan de Velperweg. Dat kon met zijn vaste salaris met bevordering en regelmatige opslag, een gratificatie per leerling en een huurtoelage. De Lindo's behoorden nu tot de stedelijke notabelen. In korte tijd werden zes kinderen geboren, vijf in Arnhem, de laatste in Breda, waar het gezin zich in 1853 vestigde. Het eerste kind, Matilda (1847), bleek lichamelijk en verstandelijk gehandicapt. Daarna volgden vijf gezonde kinderen, twee jongens en drie meisjes: Isaac Anne in 1848, die in 1886 de eerste directeur van Gemeentewerken van Arnhem werd, Alexander Edward in 1850, Martina Cornelia in 1851, Mary Ann Harriet in 1853 en de Bredase Paulina Carolina in 1856. Jansje zou hem lang overleven: toen zij in 1900 te Velp overleed was zij 77 jaar.

Mark Prager Lindo, ontwerp D.J. Sluyter, in Aurora, 1864. Particuliere collectie.

Prager Lindo deed ook correctiewerk voor zijn schoonvader, onder meer schoolboeken, zoals bleek uit het voorwoord van I.A. Nijhoff, *Nieuw schoolboek der aardrijkskunde voor eerstbeginnenden*, Arnhem 1852 (nieuwe, herziene en geheel omgewerkte druk). Of hij zich met diens uitgeverij bezighield is niet bekend.

In de jaren vijftig drijven donkere wolken over het gezin. Begin maart 1853 stuurde curator Sloet een opmerkelijk briefje aan de voorzitter van het curatorium:

'Mijn Heer Lindo wandelt alle dagen. Vrijdag zag ik hem met dr Kronenberg aan den Rijn. Zaterdag en volgende dagen zagen hem anderen en mijnheer geeft geen les. Dit kan m.i. niet zo blijven.'

Mark had zich ziek gemeld, maar wandelde wel elke dag langs de Rijn. Het boterde niet meer tussen Mark en het gym. Er doemden nu allerlei conflicten op die Mark breed uitmat en hij verloor zich bovendien in juridische haarkloverij. Verongelijkt wees hij, in het defensief gedrongen, voortdurend op zijn goede staat van dienst. Anno nu doet het allemaal wat overspannen aan, maar er is geen twijfel aan Marks deplorabele fysieke en geestelijke toestand in die tijd. Een brief aan zijn uitgever A.C. Kruseman werpt wat licht op de kwestie. Hij wilde zich geheel aan de letterkunde wijden, maar zijn drukke gezinsleven en werk op school, zijn vertalingen, dat alles liet zich slecht verenigen met zijn literaire ambities. Hij zag op tegen een nieuw schooljaar en de plicht het grootste deel van de dag door te moeten brengen op school onder 'domme jongens', schrijft hij in een brief van 14 december 1852.

Het is de enige keer dat hij zo uitvalt tegen zijn leerlingen en dat moet dieper zitten. Aan zo'n opmerking gaat een ontwikkeling vooraf. Hij wìl weg van school, hij gáát weg, mogelijk een handje geholpen door het curatorium. Of en zo ja, welke rol schoonvader Nijhoff in deze kwestie speelde, is niet bekend. Er zijn passages in zijn werk te vinden waarin hij kinderen voorstelt als beproevingen, waaraan men in de wereld onderworpen is, evenals aan de mazelen (waaraan Lindo in 1877 – o ironie! – zou overlijden) en de democraten, voegde Lindo er in 1853 als het ware in één adem aan toe. Dat is het moment dat hij het lesgeven aan het gymnasium opgeeft. Misschien zijn het toch niet alleen de schoolkwestie en financiële zorgen die hem in die tijd bezighielden. Instinctief voelde Lindo dat zijn literaire talent meer vaardigheid en handigheid dan kunst was. Dat raakte de kwaliteit van zijn literaire ambities en het is niet duidelijk hoe hij met dat inzicht omging. Hoe dat ook zij, Prager Lindo kocht per 1 september 1853 voor 69 cent zijn ministeriële beschikking vrij waarmee hij was benoemd in Arnhem. Nog in dezelfde maand gaf hij les in de moderne talen en letteren aan de Militaire Akademie in Breda. Hij werd bevorderd van leraar tot lector eerste klas, maar leuk vond hij het er niet. Er was een lichtpunt: collega kapitein-docent Lodewijk Mulder werd zijn beste vriend. In 1858 gaven zij samen een bundel schetsen uit bij Thieme te Arnhem, *Afdrukken van indrukken door den Ouden Heer Smits en zijn vriend Mulder,* die enige drukken zou beleven.

Mogelijk dat de pedagogische en literaire samenwerking met Lodewijk Mulder meer vreugde gaf aan Mark. Dat zou je kunnen opmaken uit de briefwisseling met J.B. Mestingh uit Hattem, die zijn zoon Aleid in 1864-1865 voor één jaar op de academie wilde plaatsen. Tegen betaling van de kosten nam Mark de jongen in huis en had plezier in diens vorderingen, zo bleek uit de opgewekte brieven die hij aan diens vader stuurde. Op 6 september 1865 schreef Mark aan Mestingh dat hij hoopte dat Aleid nog een tijdje in Breda zou blijven, 'waar [...] allen hem even lief hebben'.[7]

'Zoo zit ik met de pen in de hand te suffen – om niets'

Of Lindo veel omgang had met collega-schrijvers, is een nog onbeantwoorde vraag. Zo stuurde hij in oktober 1854 Nicolaas Beets 'een exemplaar van het bijliggend werkje', mogelijk het eerste deel van *Brieven en ontboezemingen*, dat in dat jaar was verschenen. In het begeleidende briefje schreef hij Beets niet te kennen, maar uitte wel zijn bewondering voor diens *Camera Obscura*, het boek dat hij de laatste jaren voortdurend (her)las.[8] Het spel tussen schrijver en lezer in de *Camera* interesseerde hem. In de eerder genoemde *Geschiedenis van een gentleman* (1862) voerde Prager Lindo een zekere Arthur als beroepslezer op: 'De uitslag van al dit lezen was, dat de jongen verbeelding en smaak, taalkennis en stijl oefende'.

Marks debuut moet twintig jaar daarvóór worden gedateerd. Dat zou 'Honger is de beste saus' zijn, welk stuk is opgenomen in C.P.E. Robidé van der Aa's *Herfst- en lentebloemen voor de Nederlandsche jeugd* (1844).[9] Zelf houdt hij het op omstreeks 1840, hij is dan een jaar of twintig, namelijk een column over de voorjaarsschoonmaak, verschenen in de *Arnhemsche Courant*. Hij

Mark Prager Lindo op circa 55-jarige leeftijd. Particuliere collectie.

schreef toen nog in het Engels, want, zo noteerde hij, het stuk werd vertaald. De openingszin luidde: 'Ik ben een man van het zachtste en goedaardigste humeur, hetwelk men zich kan voorstellen; ik heb een vrouw en vijf kinderen, met welke ik gelukkig leef'. Misschien een wens, want hij trouwde pas enkele jaren later. En zo afficheerde Prager Lindo zich vanaf zijn debuut als een goedaardige humorist die het dagelijkse leven als onderwerp voor zijn literaire stukken koos. Satirisch in de zin van scherp; sarcastisch of vilein is hij niet, hoewel Jan Starink Lindo als satiricus betitelt, maar die rol past hem niet. Wel bleef Lindo onzeker over zijn schrijverschap. In een niet gedateerd begeleidingsbriefje aan Samuel J. van den Bergh (1814-1868), de Haagse drogist-dichter, stuurde Mark hem een bijdrage voor de dichterlijke almanak *Aurora*, waarvan Van den Bergh redacteur was. Laconiek vermeldde Mark: 'En ... als 't niet bevalt, zend het zonder complimenten terug! Dit neem ik u volstrekt niet kwalyk. Integendeel. – Als ge 't plaatst, laat me s.v.p. vooral de proef hebben, – met Copy.' Dat laatste dus weer wel. Ik heb niet nagezien of zo'n stuk in de almanak voorkomt. Dat laatste geldt ook voor een bijdrage die hij in 1861 (?) aan A.C. Kruseman stuurde, een 'eenvoudige bydrage tot het Album voor Antwerpen: Burgemeester'.[10] In juni 1856 werd Lindo vanwege zijn publicaties lid van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden.[11]

Anders dan de paragraaftitel doet vermoeden kon Lindo als geen ander schrijven over alle mogelijke onderwerpen. Die titel komt uit 'Niets', dat hij publiceerde in het jaarboekje *Aurora* in 1857, een essay over zijn *writers' block* (de term bestond toen nog niet, Lindo had er ook geen last van) die hem inspiratie bood. Als 'Oude Heer Smits', een figuur die levenservaring en wijsheid combineerde, kon hij over dergelijke onderwerpen geestig 'mijmeren', zoals hij dat noemde. Een soortgelijke bijdrage is 'Over de belangrijkheid van de nietigheid'.[12] Beide stukken vormen een goede introductie op zijn oorspronkelijk werk. Aan langere romans waagde Lindo zich niet of nauwelijks, zijn kracht was het korte verhaal, waarin hij vaak opsommingen gebruikte of puntig zijn mening verwoordde.

Lindo vertaalde ook. Als geboren Engelsman kon hij literair en commercieel interessante werken in het Nederlands vertalen, zoals *The life and opinions of Tristram Shandy* (1759-1777) van de Britse schrijver Laurence Sterne (1713-1768), 'vertalingen die onoverkomelijke moeielijkheden opleveren aan ieder, die niet zooals hij [= Lindo, PvW] de beide talen zoo volmaakte meester was', zoals zijn vriend Mulder ooit zei. Busken Huet pareerde dat Lindo's kennis van het Nederlands voor een vreemdeling weliswaar bewonderenswaardig was, maar zij was toch niet voldoende om klassieke buitenlandse boeken klassiek te kunnen vertolken.[13] De hierboven aangehaalde Jan Starink, van wie in 1977 een biografische schets over Lindo verscheen, was ook vertaler; samen met zijn vrouw Gertrude Starink publiceerde hij een veelgeprezen vertaling van Sterne's *The life and opinions of Tristram Shandy* (Amster-

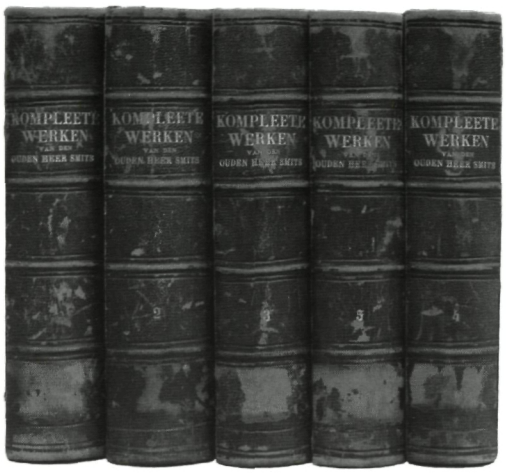

[Mark Prager Lindo], 'Kompleete Werken van Den Ouden Heer Smits', ed. L. Mulder, 's-Gravenhage 1877-1879. Op de foto zijn deel 4 en 5 verwisseld. De vijf delen bevatten overigens niet al het werk van Lindo. Collectie auteur.

dam 1990), de derde poging. Nadat de Amsterdamse domineeszoon Bernardus Brunius in 1779 de eerste vertaling op zijn naam schreef, verscheen de tweede in 1852:

'De tweede editie, uitgegeven in twee "Afdeelingen", heet *Het Leven en de Gevoelens van den Heer Tristram Shandy*, A.C. Kruseman, Haarlem, 1852. De vertaling is van de hand van de als Engelsman geboren, later genaturaliseerde Nederlander Mark Prager Lindo (1819-1877) [...]. Lindo's tekst is enigszins gekuist, maar was voor de huidige vertalers [= de Starinks, PvW], omdat hij perfect Engels kende, en verbluffend goed Nederlands, een dankbaar gebruikte vraagbaak. Lindo volgde overigens een late druk, waarin de telling en indeling van delen en hoofdstukken ingrijpend is gewijzigd'.[14]

Tristram Shandy is een pseudo-autobiografie waarin Sterne de regels van de tot dan toe gangbare literatuur parodieerde: er is geen begin, geen slot, geen intrige, delen die midden in een zin eindigen, maar er is wel voortdurende spanning tussen leven en verteld leven en veel visuele en typografische grappen en bijzonderheden. In vergelijking met Brunius achtte de literatuurhistorica F.L.W.M. Buisman-de Savornin Lohman zonder nader bewijs te geven Lindo's vertaling glad en plezierig, maar soms ook kleurloos en pedant, waardoor Sterne's ironie en pathos verloren zouden zijn gegaan. Met zijn systematische vergelijking steunde de anglist Peter de Voogd haar analyse.[15]

In zijn 'Voorrede van den vertaler' (gedateerd: Arnhem 15 September 1852) wilde Lindo jammer genoeg leuker zijn dan auteur Sterne, om ten slotte te concluderen dat de hele voorrede eigenlijk overbodig was. Lindo's beweringen in de voorrede worden ook door vrienden steeds overbodig gevonden en kunnen dus worden geschrapt. Fundamenteler is de vraag wat Lindo bezielde om *Tristram Shandy* met een kuisheidsgordel om te gaan vertalen. Mogelijk heeft de negentiende-eeuwse preutsheid hem parten gespeeld. Zo ontdeed hij de tekst van talloze dubbelzinnige taalgrappen met de verklaring: 'Bij de bewerking is het noodzakelijk de ergste uitdrukkingen te verzachten, maar de zaken zelve moeten onveranderd blijven'. Noodzakelijk? Wat was die noodzaak dan? Hij gaat er niet op in. Het kan haast niet anders: hier moeten hem zijn eigen moralistische opvattingen in de weg zitten. In verschillende publicaties fulmineerde Mark tegen wat hij als onfatsoenlijk en zedenloos zag, waarvan bijvoorbeeld ook zijn bundel *Losse schetsen in en om Parijs* (1852) getuigt.

Het einde van een flikflooier

In 1865 werd Lindo inspecteur van het lager onderwijs in Zuid-Holland. Thorbecke stuurde hem een gelukstelegram.[16] Hoe hij zijn werk deed zou nader onderzocht moeten worden. Lindo redigeerde in die kwaliteit twee jaargangen van het *Jaarboekje van het lager onderwijs in het Koninkrijk der Nederlanden uitgegeven door de Inspecteurs van het lager onderwijs*, die in 1868 en 1869 bij Nijhoff in Den Haag verschenen. Tijdens die periode vertaalde hij voornamelijk en kwam hij nog nauwelijks aan oorspronkelijk werk toe. Twee stukjes verschenen in het *Magasin d'éducation et de récréation* (Parijs 1868 en 1870).[17]

Mark Prager Lindo overleed op vrijdag 9 maart 1877 aan de mazelen, zoals eerder vermeld, de 'kinderziekte' die hij eind 1876 had opgelopen, pas 58 jaar oud. Hij werd op 13 maart begraven op de Haagse begraafplaats Eik en Duynen, in graf 1-497, dat was gekocht door zijn vrouw Johanna Nijhoff.[18] Zijn grafsteen vermeldt 'zijn naam in een guirlande als op een negentiende-eeuwse boektitel' met de tekst:

'Plant bloemen langs uw pad - roei de distels uit – opdat een dankbaar mens vroeger of later uw voetspoor zegene!'

Volgens zijn vriend en biograaf Mulder staken de kranten de loftrompet over Lindo en zijn werk. Maar er waren, zoals hiervoor gezegd, ook kritische geluiden, onder anderen van Eduard Douwes Dekker (1820-1887), bekender als Multatuli. In haar dagboek herinnerde zijn (tweede) vrouw, Maria Hammink Schepel (Mimi), zich in maart 1877 een gesprekje dat zij had met Douwes Dekker, die Lindo tijdens een redactievergadering van *De Nederlandsche Spectator* ten huize van de uitgever Martinus Nijhoff had ontmoet:

'Voor eenige dagen is Lindo gestorven. De couranten waren vol weinig zeggenden lof, en niets dan lof.
- Hy was zeker een weinig beteekenend mensch? vroeg ik.
- Ja, zei Dek. Ik houd hem voor een flikflooier die zich heeft weten intedringen by fatsoenlyke lui. Dat-i in Bonn gestudeerd zou hebben geloof ik niet; er staat ook nergens wàt. Misschien is hy ingeschreven geweest als student.
- Heb je hem wel eens ontmoet?
- Ja, ik heb hem eens gesproken in de Spectator.
- Hoe kwam je in den Spectator?
- Ik weet niet meer. Ik geloof haast dat Nyhoff er my gebracht heeft.
- Dat is dan zeker lang geleden?
- O ja, laat eens zien ... dat zal zoowat in Augustus 60 geweest zyn.'[19]

Douwes Dekker (DD) doelde met de 'fatsoenlyke lui' op de Nijhoffs, een van Arnhems befaamde families. Niet alleen was Mark met Johanna Nijhoff getrouwd, zijn zwager Martinus behoorde tot 's lands bekendste en invloedrijkste uitgevers. Of Lindo als flikflooier Johanna met 'baatzuchtige bedoelingen' het hof maakte is niet meer vast te stellen. Mark zelf gaf, zoals hierboven vermeld, een romantischer versie van de ontmoeting met haar.

In 1856 was hij begonnen met zijn *De Nederlandsche Spectator. Weekblad van de Oude Heer Smits* (uitgegeven bij Thieme in Arnhem), waarvoor hij vier jaar lang wekelijks schreef. In de redactie zaten ook Gerard Keller en Jacob Jan Cremer, die elders in deze bundel figureren. In 1860, ten tijde van DD's ontmoeting met Lindo, fuseerde De *Nederlandsche Spectator* met twee andere literaire tijdschriften, waarvoor Mark de beginselverklaring opstelde. DD vertelde Mimi nog hoe het contact met *De Nederlandsche Spectator* na die redactievergadering was verlopen, wat voor deze bijdrage verder niet relevant is.[20] Dat is wel DD's opmerking over Marks promotie. In oktober 1844 promoveerde Lindo aan de Universiteit van Gießen tot 'doctor in de Philosophie', maar hij leverde geen dissertatie in en was er niet geïmmatriculeerd.[21] Dergelijke promoties 'in absentia' waren in het midden van de negentiende eeuw vooral bij kleine universiteiten (in Duitsland?) niet ongebruikelijk. Zo'n halve promotie moet hem uiteindelijk toch niet bevredigd hebben. Lindo promoveerde daarom op 25 juni 1853 te Utrecht opnieuw tijdens een sobere plechtigheid ('ontdaan van alle banale formaliteiten, zelfs ontbrak de muziek') met een teksteditie op een van Shakespeare's beroemdste stukken *(Specimen e literis anglicis exhibens Shakespearii tragoediam quae dicitur Macbet*h [...], Arnhem 1853). Zijn proefschrift leverde in eigen kring kritiek op. Zijn promotor C.W. Opzoomer signaleerde veel omissies en lacunes in de teksteditie.[22] Al mocht Lindo zich in Breda professor noemen, een wetenschappelijke loopbaan zat er niet meer in. Misschien dat hij daarom, blijkens correspondentie met zijn uitgevers, niet wilde dat zijn graad ooit op

een titelpagina van een van zijn publicaties zou verschijnen. Kennelijk dacht hij: 'Is mijn werk slecht, dan maakt een doctorstitel het niet beter'. Toen zijn oudste zoon promoveerde schreef Lindo hem een brief, waarin hij hem feliciteerde met zijn 'inwijding in den geleerden stand', maar hem tevens fijntjes voorrekende wat die wetenschappelijke grap pa had gekost.[23] Een kwestie van gefnuikte trots na onvervulde academische ambities? In 'Een blik in de geleerde wereld' zou hij nog de spot drijven met promotie-rituelen.

Noten

1. Gelders Archief (verder: GldA), Bijlagen huwelijk Lindo-Nijhoff: jaar 1844, akte 89 (met dank aan Tineke Seebach). Uit deze stukken blijkt dat een van de getuigen van de geboorte van Mark, Louise Alser, een inwonende vriendin van zijn moeder was en als vroedvrouw en min optrad. Zie over Mulder: Jan ten Brink, 'Lodewijk Mulder', in: *Geschiedenis der Noord-Nederlandsche letteren*, Amsterdam 1888, deel 2, 291-324. Met betrekking tot de incompleetheid: M. Prager Lindo, *Kompleete werken van den Ouden Heer Smits*, 's -Gravenhage 1877, xix. Beschrijving Busken Huet in diens *Litterarische Fantasien. Nieuwe reeks, derde deel*, Amsterdam 1878, 181. De circa 150 delen van de Guldens-editie verschenen vanaf 1858 bij Uitgeverij Thieme en bevat onder meer werk van Gerard Keller en Jacob Jan Cremer. De deeltjes kostten een gulden per stuk.
2. Over Lindo is weinig geschreven, zie: Jan Starink, *Het leven en de gevoelens van den Ouden Heer Smits of Mark Prager Lindo*, (1819-1877), z.p. 1977; Jean Koene, *De oude heer Smits. Mark Prager Lindo* (1819-1877) (2007, op website www.jeankoene.nl/pdf/ws01_h06.pdf) en de inleiding van Lodewijk Mulder op: Prager Lindo, *Kompleete werken van den Ouden Heer Smits*, waarop deze bijdrage is gebaseerd. De inleiding verscheen ook in Lodewijk Mulder, *Geschiedkundige novellen, levensschetsen*, 's-Gravenhage 1907, 265-299; citaat over Boulogne in Lindo's Tristram-Shandyvertaling (Starink, *Het leven*, 7).
3. Over hem: *Mr. Isaac Anne Nijhoff* 1795-1863, 's-Gravenhage z.j. [1963]; over de relatie Lindo-Nijhoff: *Het Arnhemse geslacht Nijhoff, geschiedenis en genealogie*, 's-Gravenhage 1931, deel 1, 105.
4. GldA, Archief Gymnasium Arnhem (toegangsnr. 2100), inv.nr. 35: brief van curatoren van 22 januari en 7 juli 1842 aan de minister van Binnenlandse Zaken, antwoorden van BiZa van 9 april en 20 juli 1842.
5. Nationaal Archief, Archief Kabinet des Konings (toegangsnr. 2.02.04), inv.nr. 96; zijn naam komt voor in het overzicht naturalisaties in: *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie* 46 (1992), 234. De (perkamenten) akte van naturalisatie berust in het Letterkundig Museum (verder LM), Den Haag, Collectie Lindo, sign. L. 604; benoeming: Starink, *Het leven*, 13.
6. Zie de beide artikelen van zekere K. in de *Arnhemsche Courant* van 16 augustus 1840 en 18 oktober 1847; zie voor het huwelijk noot 1.
7. Citaat over wandelende Lindo: Starink, *Het Leven*, 22-23; brief van Lindo aan J.B. Mestingh (1864-1865) (LM, Collectie Lindo, L. 604); citaat over mazelen in *Kompleete Werken 1*, 110, zie ook 'Familie van ons', 318-360.
8. Brief van Lindo aan N. Beets 12 oktober 1854 (LM, Collectie Lindo, L. 604).
9. J. ten Brink, *Geschiedenis der Noord-Nederlandsche Letteren in de XIXe eeuw* [...], Amsterdam 1888), deel 2, 260-290, aldaar 267.
10. Brief van Lindo aan S.J. van den Bergh, ongedateerd (LM, Collectie Lindo, sign. L. 604). Het betreffende stukje zit er niet bij. Over Aurora: Henk Eijssens, 'Het jaarboekje Aurora van A.C. Kruseman', in: W. van den Berg, Henk Eijssens en Ton van Kalmthout (red.), *Haarlemse kringen. Vijftien verkenningen naar het literair-culturele leven in een negentiende-eeuwse stad*, Hilversum 1993, 139-152; brief van Lindo aan Kruseman, waarschijnlijk van 17 december 1861. Ik ben niet nagegaan voor welke uitgave deze bijdrage was bedoeld (LM, Collectie Lindo, L. 604).
11. LM (Collectie Lindo, sign. L. 604).
12. Opgenomen in Prager Lindo, *Kompleete werken*, deel 1, 57-62.
13. C. Busken Huet, *Litterarische Fantasien*, Amsterdam 1878, 180-186; citaat Mulder in inleiding *Kompleete werken*, xxvi.
14. Laurence Sterne, *The Life and Opinions of Tristram Shandy, Gentleman* (1760-1777), vertaald door Jan en Gertrude Starink als: *Het leven en de opvattingen van de heer Tristram Shandy*, Amsterdam 1990, 819.
15. F.L.W.M. Buisman-De Savornin Lohman, *Laurence Sterne en de Nederlandse schrijvers van c. 1780-c. 1840*, Wageningen 1939, Peter J. de Voogd, 'Laurence Sterne in Dutch', in: B. Westerweel en Th. L. D'Haen, *Something under-*

stood: studies in Anglo-Dutch literary translation, Amsterdam 1990, 197-229.

16. LM (Collectie Lindo, sign. L. 604).
17. Respectievelijk in nummer 100 en 145 (LM, Collectie Lindo, sign. L. 604). Ze zijn niet vermeld in de door Ten Brink samengestelde bibliografie van Lindo ('Mark Prager Lindo', in: *Geschiedenis der Noord-Nederlandsche Letteren in de XIXe eeuw* [...], Amsterdam 1888, deel 2, 260-290.
18. Mededeling van de Begraafplaats Oud Eik en Duynen, Den Haag aan auteur 11 mei 2010. Zij betaalde zestig gulden voor het graf.
19. *Multatuli, Volledige werken*, Amsterdam 1987, deel 18, 652-653, met dank aan Rody Chamuleau voor deze verwijzing.
20. Lemma in WNT III 3, kolom 4550; Nop Maas, *De Nederlandsche Spectator* [...], Utrecht-Antwerpen 1986.
21. Mededeling per e-mail van 28 mei 2010 aan auteur van Thorsten Dette, Archivamtmann Universität Gießen. Het jaar 1844 wekt bevreemding: kennelijk heeft hij in dat jaar, terwijl hij te Arnhem druk leraarde en veel schreef, vertaalde en publiceerde, toch de promotie 'in absentia' kunnen en willen doorzetten.
22. Citaat uit Mulder, 'Levensschets', vii. De bul berust in het LM (sign. L 006 Vw II 002). Lindo's leermeester C.W. Opzoomer toonde zich verrast en teleurgesteld over de publicatie van zijn leerling, een editie van *Macbeth* die hij zelf had willen maken. Hij vond in de teksteditie van Lindo toch nog 'menige plaats', die naar zijn 'oordeel door u met met stilzwijgen voorbij [was] gegaan, die voor onze landgenooten, dikwijls zelfs voor Engelschen, verklaring noodig had. Gij hadt, dacht mij, uwe lezers te veel naar u zelf afgemeten, en te ligtvaardig gemeend, dat wat duidelijk was ook door anderen terstond zou worden verstaan' (C.W. Opzoomer, *Aanteekeningen op Shakespeare's treurspel Macbeth*, Amsterdam 1854, 3).
23. Prager Lindo, *Kompleete werken*, deel 1, 7-9.

Jacob Jan Cremer (1827-1880)
Leven van de pen

Henk Eijssens

'De slag, dien bloedverwanten en vrienden – wij mogen wel zeggen bijna alle Nederlanders – met angst verwachtten, viel heden. Jacobus Jan Cremer overleed in bijna 53-jarigen ouderdom. In hem verliest Nederland een zijner meest gevierde schrijvers, wiens werken en voordrachten hem tot een vriend van duizenden en tienduizenden hebben gemaakt. Hij behoorde tot de gelukkige kunstenaars, wier arbeid reeds bij hun leven wordt gewaardeerd.'[1] Die waardering voor zijn arbeid wist Cremer al vrijwel vanaf het begin van zijn schrijversloopbaan om te zetten in klinkende munt en hij werd een van de eerste schrijvers die royaal van zijn pen kon leven.

Schilder en schrijver

Toch was er aanvankelijk voor zijn ouders alle reden om te twijfelen aan de maatschappelijke vooruitzichten van hun op 1 september 1827 in Arnhem geboren stamhouder. Zijn vader Alexander Cremer was een welgesteld koopman, die het tot de hoogst aangeslagenen in de provinciale belastingen zou brengen.[2] De kans dat hun zoon Jacob in zijn vaders voetsporen zou treden, leek aanvankelijk echter niet erg groot. Jacob was geen studiehoofd. Een paar jaar onderwijs op de bekende Oosterbeekse kostschool 't Hemeldal, voortgezet met thuisonderwijs door een gouverneur maakte dat duidelijk. Wel had hij een onmiskenbare aanleg voor het toneelspel. Hij verbaasde zijn familieleden door bij een toneelvoorstelling in de huiselijke kring zijn tekst al spelend aan te passen om het geheel wat natuurlijker te maken. Ook tekenen leek hem in het bloed te zitten. Zijn vader gaf daarom toe aan het verlangen van de jonge Jacob en verleende hem in 1844 toestemming om teken- en schilderlessen te volgen bij Frederik Hendrik Hendriks in Wolfheze.[3] Cremer maakte daar twee jaar lang goede vorderingen en na nog een paar maanden aan de Haagse Teekenakademie in 1846 en 1847 was zijn opleiding tot kunstschilder voltooid.[4] Al tijdens zijn leerjaren bij Hendriks begon hij te exposeren op de jaarlijkse verkooptentoonstellingen van werken van levende meesters. Tussen 1846 en 1869 stuurde Cremer 22 werken in, meest 'Geldersche landschappen'.[5] Hoewel er schilderijen van hem zijn opgenomen in de collecties van het Museum voor Moderne Kunst Arnhem en van Museum Veluwezoom in Doorwerth, en ook het Rijksmuseum er in 1995 in slaagde een werk van hem te verwerven, zou Cremer als schilder niet beroemd worden.[6]

Wel grote bekendheid zou Cremer verwerven als schrijver en vooral als voordrager van eigen werk. Zijn eerste teksten schreef hij al op jeugdige leeftijd. Een bewaard gebleven toneelstukje *De dwaling of het duël zonder bloedvergieting* dateert uit 1842 en in 1851 publiceerde hij zijn eerste roman *De lelie van 's-Gravenhage*. Met literair werk begon Cremer de donkere uren die voor het schilderen niet geschikt waren productief te maken. Zijn eersteling, een historische roman, was geen succes, maar al spoedig vond hij zijn vorm in zijn in Betuws dialect geschreven novellen. De eerste twee verschenen in 1853, 'Een Betuwsch landman met zijn zoon op reis naar de Amsterdamsche kermis' in het tijdschrift *Gelderland* en

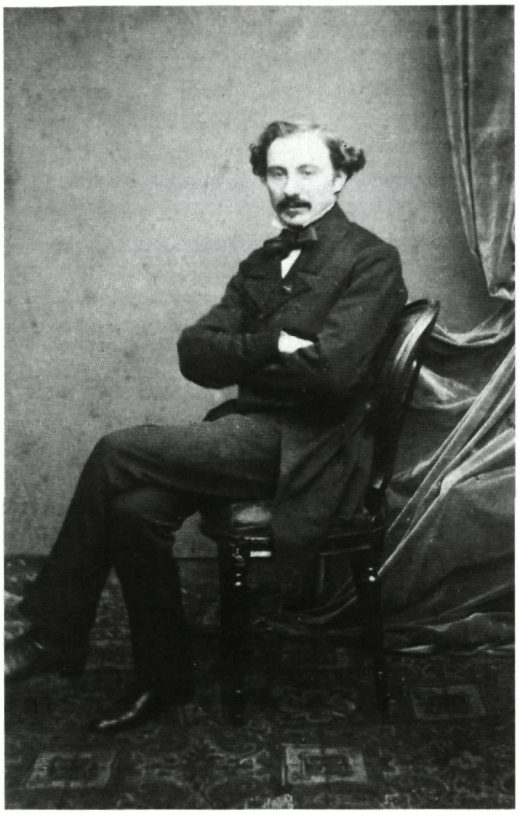

J.J. Cremer. Carte de visite uit 1862. Foto M. Verveer, Den Haag.

'Wiege-Mie' in de *Gelderschе Volks-Almanak*. Ook de volgende drie Betuwse novellen zouden voor het eerst gepubliceerd worden in de *Gelderschе Volks-Almanak*. De latere *Over-Betuwschе Novellen* zagen eveneens voor het eerst het licht in almanakken en tijdschriften. Later werden zowel de *Betuwschе Novellen* als de *Over-Betuwschе Novellen* gebundeld en herhaaldelijk herdrukt. Met name de voordracht van deze dialectnovellen leverden hem een grote populariteit op, want als voordrachtskunstenaar was hij een groot talent.[7]

Hoewel hij als schilder waarschijnlijk genoeg had kunnen verdienen om in het levensonderhoud van zijn gezin te kunnen voorzien, was inmiddels duidelijk geworden dat schrijven en voordragen veel lucratiever waren. Hij verruilde daarom in 1857 het geïsoleerd gelegen Loenen aan de Vecht waar in 1852 hij na zijn huwelijk met Louise Johanette Brouerius van Nidek was gaan wonen voor het beter bereikbare Den Haag. Daar werd hij meteen werkend lid van het Letterkundig Genootschap Oefening Kweekt Kennis, waarvoor hij in 1856 al met succes had opgetreden. Daarna zou hij dat tot 1878 nog negentien keer met groot succes doen. Alle Nederlandse schrijvers van betekenis hadden wel eens voor Oefening opgetreden, maar wanneer Cremer voordroeg, werd Diligentia[8] – het gebouw waar Oefening bijeenkwam – belegerd. Van de opbrengst van deze voordrachten kreeg Cremer overigens niets: werkende leden werden geacht hun spreekbeurten gratis te vervullen. Sprekers van buiten kregen aanvankelijk alleen hun reiskosten vergoed en werden warm onthaald op het servetje, de maaltijd waarmee de bijeenkomst besloten werd. Pas rond 1866 kwam daar verandering in, langzamerhand ontwikkelde zich het honorarium voor een lezing bij Oefening tot een jarenlang gehanteerd standaardbedrag van veertig gulden.[9]

Optredens en voordrachten

Het rondreizen van uit eigen werk voordragende letterkundigen was in de tweede helft van de negentiende eeuw opgekomen. Met die voordrachten verveelvoudigden de dichters en schrijvers de opbrengsten van hun werk. Voor één lezing betaalden de Maatschappij tot Nut van het Algemeen of letterkundige genootschappen vaak wel vijftig gulden, terwijl een uitgever voor een novelle vaak ook niet meer dan vijftig gulden overhad.[10]

Met een paar tientjes voor een voordracht hoefde Cremer al snel geen genoegen meer te nemen en hij deed dat ook niet. Zijn optredens vergden veel van zijn energie en ook het reizen – vaak in de winter en dan ook nog op soms primitieve manier – matte hem af en deed een aanslag op zijn toch al niet al te goede gezondheid. Nu hij zich echter ontwikkeld had tot een veelgevraagd lezer, kon hij het zich permitteren forse vergoedingen voor een optreden te vragen. En waarom ook niet? Het was weliswaar nog niet erg gebruikelijk dat letterkundigen hun talenten finan-

cieel exploiteerden, maar – zoals zijn vader hem voorhield – wanneer bekende artiesten, die als zangers, viool- of pianospelers optraden, rijkelijk beloond werden, was hij zelf als voordrager ook zijn loon waard.[11] Cremer werd hierdoor al snel te duur om op te treden voor de leden van letterkundige genootschappen en maatschappijen. Hij was bovendien begonnen zijn eigen optredens te organiseren, of hij liet zich uitnodigen door een aantal – doorgaans welgestelde – inwoners van een plaats die hem wilden zien en horen. Dan werd er een bepaald bedrag overeengekomen – zo tussen de tweehonderd en vijfhonderd gulden – waarvoor Cremer bereid was op te treden.[12] Voor minder dan honderdvijftig gulden trad hij trouwens niet op, zelfs niet in een dorp. Dit soort vergoedingen konden genootschappen en maatschappijen doorgaans niet betalen en Cremer werd dan ook wel als 'marktbederver' gezien.[13]

Hoe Cremer zijn eigen optredens regelde, beschreef hij in een brief aan de Vlaamse dichter Jan van Beers.[14] Hij was goed bevriend met Van Beers en toen de laatste in 1868 een aantal optredens in Nederland overwoog, kon Cremer hem in detail vertellen hoe hij dat het beste aan kon pakken. Spreken voor maatschappijen leverde niet veel op. Van Beers kon beter zelfstandig soirées regelen. Plaatsen die 'een goeien duit zullen in 't laadje brengen' waren Amsterdam, Rotterdam, Leiden en Dordrecht. Over Den Haag kon Cremer minder zeggen, als bestuurslid van Oefening mocht hij dat niet en als werkend lid sprak hij daar immers altijd al zonder honorarium. Bovendien: '[...] de Residentie .... is verfranscht!' Het grootste probleem voor het organiseren van een lezingenserie was de opeenvolgende beschikbaarheid van zalen binnen een korte periode. Odeon, de Amsterdamse concertzaal, was dikwijls bezet en zou dus het eerst gereserveerd moeten worden. Daarna Rotterdam en vervolgens de andere plaatsen. Cremer had een zekere Scheveers als contactpersoon in Amsterdam en aan hem kon Van Beers alles met een gerust hart overlaten. Vraag hem 'een leessoirée te organiseren precies met adverteeren enz enz zoo als U dat voor den Hr. Cremer

Portret van J.J. Cremer, omringd door figuren uit zijn romans en novellen. Houtgravure door A. Smeeton Tilly naar F.C. Sierig in Eigen Haard, 1876, p. 229.

doet'. In Utrecht kon hij de secretaris van de Rederijkerskamer – die overigens naar Van Beers vernoemd was – vragen om voor hem een lezing 'à la Cremer' te organiseren. Men zou zich vereerd voelen, zeker als Van Beers het bestuur van de Kamer twee kaarten per persoon zou aanbieden! Zorg voor een advertentie in de krant, zo was het advies: 'Wij vernemen met veel genoegen dat den zooveelsten onzen beroemden of zoo iets van dien aard..... enz enz'. Kaarten – 1 gulden maar 1,25 kon ook wel – verkrijgbaar bij een aantal boekhandelaren en 's avonds aan de zaal. Met een kleine zeshonderd kaarten heeft Cremer eens zeshonderd gulden voor het Oogengesticht bij elkaar gelezen en voor zich zelf ook nog eens een keer vijfhonderd gulden. Met de afrekening moest Van Beers maar niet al te moeilijk doen, dat deed Cremer zelf ook niet. Hij vertrouwde erop dat het bedrag dat hij in handen kreeg klopte: de

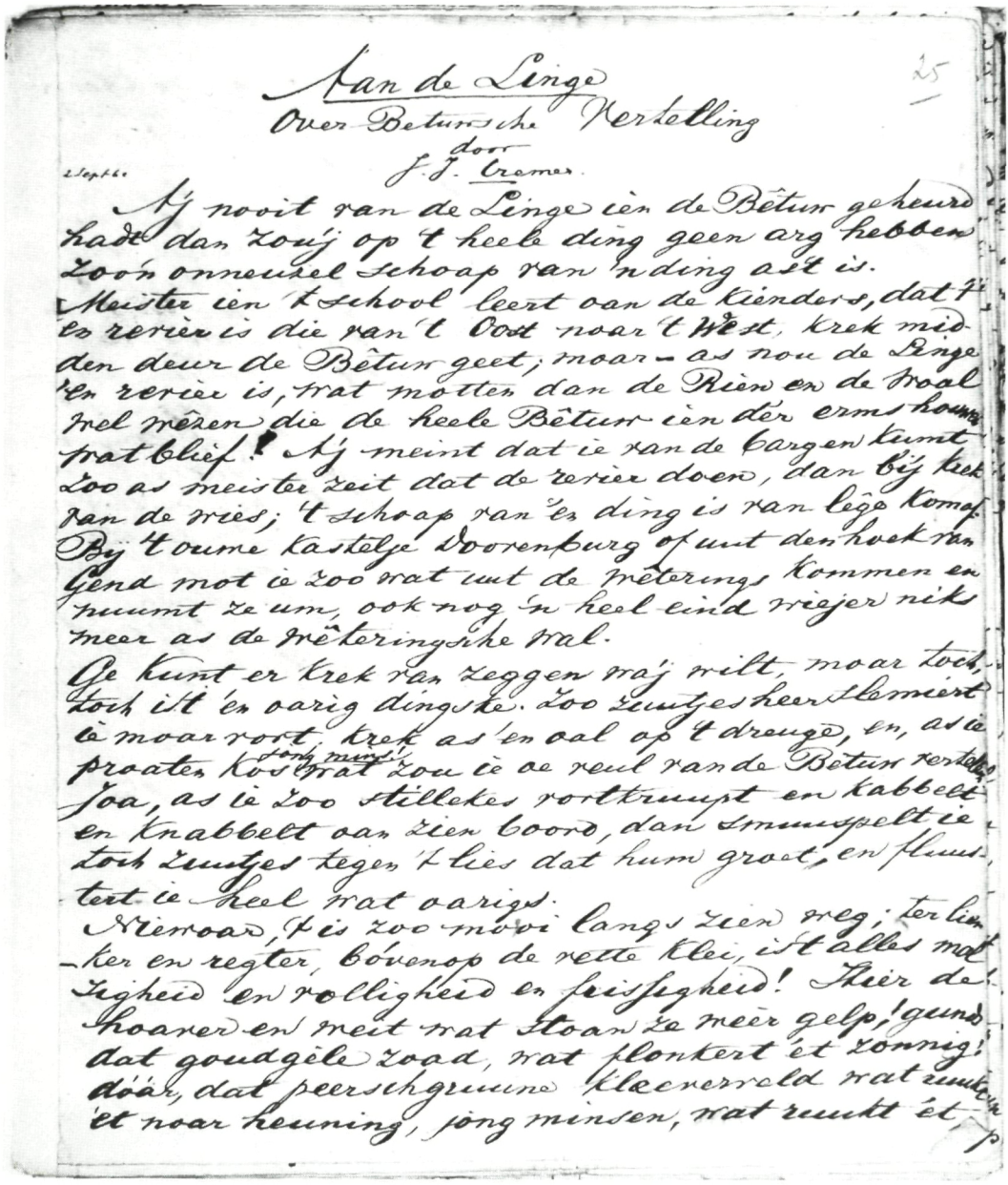

Voorleeshandschrift uit 1862 van Oan 't kleine revierke. Collectie Koninklijke Bibliotheek 134B11-51, fol 25ro.

opbrengst met daarvan afgetrokken de kosten. In Amsterdam nog een tientje voor organisator Scheveers, maar uiteindelijk: nooit narekenen. 'Ik zeg: zoveel ontvangen: binnen! – maar 't kan zeer verschillen en dan – enfin!'

'Voor de voordracht bewerkt'

Kon Cremer met zijn jeugdig toneelspel de bewondering van zijn medespelertjes nog afdwingen door zijn improvisatievermogen, bij zijn lezingen ging hij veel minder avontuurlijk te werk. Hier lijkt hij weinig aan het

toeval te hebben overgelaten. Onder zijn in de Koninklijke Bibliotheek bewaarde manuscripten bevinden zich teksten van novellen in een net handschrift zonder doorhalingen 'voor de voordracht bewerkt'. Nog kort voor zijn overlijden liet hij zelfs een aantal novellen in een groot lettertype en met in de typografie verwerkte aanwijzingen drukken: 'speciaal voor de voordracht'. Deze bewerkte teksten verschillen hier en daar flink van de bij het publiek in druk bekende teksten. Hele zinnen en bijzinnen zijn verdwenen waardoor de tekst flink is ingekort. De verhalen lijken er meer vaart door te krijgen en je kunt je er Cremer bij voorstellen zoals zijn Haagse vriend Arnold Ising hem in zijn levensbericht beschreef:

De Oldenhof te Driel. Aquarel uit 1878 van de hand van Cremers zwager, de kunstschilder jhr. J.N. Tjarda van Starckenborgh Stachouwer. Particuliere verzameling.

'[...] het voordragen ging hem af zonder eenige voorbereiding of studie. Hij kon het niet anders dan hij het deed: terstond pakte hij den toon, het gebaar, de beweging, de mimiek, die hij hebben moest, met zijn sprekende oogen en bewegelijke gelaatstrekken, met zijn fraaie, buigzame stem, en, daar hij ook in den letterlijken zin merkwaardig scherp zag, was een haast onmerkbare blik op zijn handschrift of boek hem voldoende om te weten wat er stond. Een buitengewone gaaf van opmerken, vasthouden en weergeven was hem geschonken. Met zijn gelaat, en houding bootste hij verwonderlijk juist allerlei personen na, en niet alleen den toon, maar ook den tongval waarin zij spraken. Onwillekeurig, zonder er zich moeite voor te geven, greep hij onmiddellijk datgeen wat het meest karakteriseerde. Bij het voordragen van zijne verhalen gaf Cremer de menschen weer, zooals hij die bij het schrijven in zijn geest gezien had, tot in de kleinste eigenaardigheden toe. [...] Die personen toch leefden voor hem en hij kon ze dan ook, gelijk hij het wel eens deed, uitteekenen. Die gaaf van weergeven was bij Cremer zoo sterk, dat hij zelfs de bewegingen van dieren uitdrukte: een opkijkend paard, een voortrennenden hond, een staanblijvend hert gaf hij ook bij zijne voordracht aan, door een enkele beweging en blik, en het was altoos juist. Wij hebben hem in zijn zwarten rok en staande in een spreekgestoelte, op onverbeterlijke wijs zien aanduiden het optreden van eene zangeres met een langen sleep, die op een concert een solo zingen kwam.'[15]

Samenwerking met uitgevers

Was Cremer niet erg moeilijk in de afrekening met degenen die zijn lezingen organiseerden, zo gemakkelijk kwamen zijn uitgevers er doorgaans niet vanaf. Met hen regelde hij zijn zaken schriftelijk tot in de details. Toen zijn populariteit als voordrager steeds meer toenam, kon Cremer bij zijn uitgevers steeds hogere honoraria voor zijn pennevruchten bedingen. Daarbij behield hij het kopierecht als het even kon voor zichzelf om te zijner tijd een uitgave van zijn verzameld werk mogelijk te maken. Zelfs voor werk dat hij op deze manier maar voor een beperkte periode aan een uitgever ter beschikking stelde, ontving hij veel geld.

Met de Leidse uitgever A.W. Sijthoff werd flink onderhandeld. Hun eerste contact kwam tot stand door middel van Sijthoffs *Kunstkronijk*. Om de belangstelling voor dit aan kunst en letterkunde gewijde tijdschrift te vergroten, vond jaarlijks een verloting van een aantal kunstwerken plaats en ontvingen de abonnees een premieboek. In 1859 viel Sijthoffs keus voor de verloting onder meer op een door Cremer op de Haagse tentoonstelling van levende meesters geëxposeerd

'Geldersch landschap'. Aan de aankoop van dat schilderij werd door Sijthoff wel de voorwaarde verbonden dat Cremer ook het premieboek zou leveren. Cremers vriend Gerard Keller was in 1859 nog woonachtig in Den Haag en bracht als redacteur van de *Kunstkronijk* het voorstel van Sijthoff over. Keller ging vervolgens op reis naar het buitenland en Cremer moest de onderhandelingen met Sijthoff verder zelf voeren. Uiteindelijk kwamen zij tot overeenstemming. Sijthoff betaalde honderd gulden voor het schilderij en driehonderdvijftig gulden voor de novelle *Arme Samuel*. Voor dit laatste bedrag verkreeg hij bovendien toch het kopierecht dat Cremer eigenlijk liever voor zichzelf had behouden.

Cremer was in 1859 al landelijk bekend door zijn in Betuws dialect geschreven – en voorgedragen – novellen en Sijthoff verwachtte waarschijnlijk veel van zijn beide aankopen. Hij had zich niet vergist. De uitgave van *Arme Samuël* werd inderdaad een succes. Naast de premie-uitgave verscheen een handelsuitgave en nog in 1860 rolde al een derde druk van de pers.[16] Bij verdere verkopen van zijn werk werden door Cremer steeds weer nieuwe ingewikkelde bepalingen vastgelegd, alle gericht op de mogelijkheid ooit een verzameleditie van zijn werk uit te brengen. Zo werden de eerste zeven al eerder afzonderlijk verschenen Over-Betuwse novellen voor een verzameleditie door Cremer aan Sijthoff voor een periode van tien jaar 'verhuurd' voor het niet onaanzienlijke bedrag van vijftienhonderd gulden. Het was dan ook geen wonder dat Sijthoff deze populaire novellen zo goed mogelijk exploiteerde. In korte tijd verschenen er vele edities en zelfs de Amsterdamse ramsjboekhandel van de firma Koster werd door Sijthoff in de gelegenheid gesteld een editie op de markt te brengen die een stuiver goedkoper was dan de op het omslag na identieke uitgave van Sijthoff zelf. Beide edities waren ook nog eens tegelijk leverbaar!

Ook voor zijn grote romans bedong Cremer flinke honoraria, waarbij hij ook nog zijn recht veiligstelde om ze later in een uitgave van zijn verzamelde werken op te nemen. Voor *Anna Rooze* ontving hij drieduizend gulden, *Dokter Helmond en zijn vrouw* – in 1869 al als feuilleton in de Haagse krant *Het Vaderland* verschenen – leverde hem vijfduizend gulden op. Beide romans werden door een drietal uitgevers op de markt gebracht. Sijthoff deelde het risico met de Arnhemse uitgever D.A. Thieme en de Haagse uitgever Martinus Nijhoff.[17]

Niet bij Sijthoff, maar bij de eveneens Leidse uitgever P. van Santen verscheen in 1877 het eerste deel van Cremers verzamelde werken. Voor de finale afstand van de in zijn bezit zijnde rechten ontving Cremer ongeveer achtduizend gulden terwijl Van Santen aan collega-uitgevers daarnaast nog ettelijke duizenden guldens betaalde voor verschillende werken waarvan Cremer de rechten nog niet of niet meer bezat. Na het overlijden van Van Santen nam weer een andere Leidse uitgever – D. Noothoven van Goor – het werk in 1878 over. Het zou nog tot 1881 duren voor het veertiende en laatste deel zou verschijnen. Cremer heeft dit zelf niet meer meegemaakt, maar voor zijn overlijden in 1880 had hij nog wel de meeste teksten herzien. Al in 1883 werd deze editie van het verzameld werk verramsjt. Nadat Sijthoff uiteindelijk alle rechten op Cremers werk verworven had, kwam hij in 1887 en 1888 met een nieuwe twaalfdelige editie van het verzameld werk in zijn befaamde Vijftig-Cents-Editie. De eerste oplage van tienduizend exemplaren van elk deel was al binnen korte tijd uitverkocht.[18] In verschillende omslagen en bandjes bleef deze editie leverbaar tot in de jaren dertig van de vorige eeuw.

Steun aan goede doelen

Cremer heeft tijdens zijn leven voor vele duizenden guldens bij elkaar geschreven en gelezen. Maar niet alleen voor zichzelf, want menigmaal werd niet tevergeefs een beroep op hem gedaan om de opbrengst van een vertelling of voordracht voor een goed doel te bestemmen. Hierboven werd al een lezing ten behoeve van het Nederlandsch Gasthuis voor Ooglijders in Utrecht genoemd. Ook de arme die het in de winter extra moeilijk had of het slachtoffer van een onterechte beschuldiging kon op zijn steun rekenen.[19] Het meest

bekend is hij nu nog vanwege zijn strijd tegen de kinderarbeid. Met de publicatie en de voordracht van *Fabriekskinderen, een bede maar niet om geld*, probeerde hij zijn publiek over te halen in actie te komen tegen deze misstand. Jarenlang bleef Cremer zijn lezers betrekken bij zijn pogingen om de kinderarbeid wettelijk te regelen. Uiteindelijk zou mede door zijn inspanningen in 1874 het bekende Kinderwetje Van Houten tot stand komen. Bij de behandeling hiervan in de Tweede Kamer werd de naam van Cremer met ere genoemd.[20]

Sporen en herinneringen

Behalve de vele exemplaren van zijn boeken en een klein aantal schilderijen en tekeningen, zijn er inmiddels weinig andere tastbare herinneringen aan Cremer meer over. Zijn geboortehuis in de Arnhemse Roggestraat bestaat niet meer. De monumentale woning die zijn vader op de Stille Hoek van het Velperplein liet bouwen, werd een van de panden van warenhuis Vroom en Dreesmann. Later moest dit pand wijken voor nieuwbouw, die in de Tweede Wereldoorlog is verwoest. Cremers borstbeeld dat bewonderaars in 1882 in het frontispice van de voormalige woning van zijn vader hadden laten aanbrengen, werd na de afbraak van het pand opgeslagen maar overleefde de oorlog niet. Het Betuwse buitenhuis van de familie Cremer in Driel werd in de jaren zeventig van de negentiende eeuw gesloopt. In Arnhem en omgeving is er dus – met uitzondering van de Jacob Cremerstraat – maar weinig dat nog aan de in de negentiende eeuw zo beroemde schrijver herinnert.

In de andere plaatsen waar Cremer heeft gewoond, is dat nauwelijks anders. Zijn woning in Loenen aan de Vecht bestaat nog wel. Er is zelfs een gedenksteen in de gevel aangebracht en de tekening met bijschrift die Cremer bij zijn vertrek naar Den Haag op een van de muren heeft gemaakt, is – achter glas – nog steeds zichtbaar. In Den Haag zijn echter de twee huizen waarin hij gewoond heeft verdwenen en zijn graf op de Algemene Begraafplaats aan de Kerkhoflaan is in 1972 geruimd. Of dat ook gebeurd zou zijn als er een monument op gestaan zou hebben? Cremer wilde echter geen grafmonument. Als er dan toch iets tot zijn herinnering gedaan moest worden, dan liever een bank in de Scheveningse Bosjes waar hij zo graag wandelde.[21] Die bank kwam er en tot op de dag van vandaag kun je er genieten van een mooi uitzicht over de waterpartij.

De literaire nalatenschap van Cremer raakte in de loop der tijd ook langzamerhand in vergetelheid. Als voordrachtskunstenaar leefde hij aanvankelijk nog in de herinnering voort, maar hoewel zijn werk nog steeds ruim verkrijgbaar was, werd hij als schrijver toch steeds minder gewaardeerd. De literaire kritiek had hem tijdens zijn leven soms al hard aangepakt, maar vooral de Tachtigers, de nieuwe generatie letterkundigen, maakten korte metten met de literaire reputaties van Cremer en veel van zijn tijdgenoten.[22]

Gelukkig begint inmiddels de waardering voor Cremer weer toe te nemen. Hij heeft zelfs een plaats gekregen in Het Pantheon in het Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum in Den Haag. In deze in 2009 geopende permanente tentoonstelling zijn de honderd belangrijkste – dode – Nederlandse en Vlaamse schrijvers vanaf de

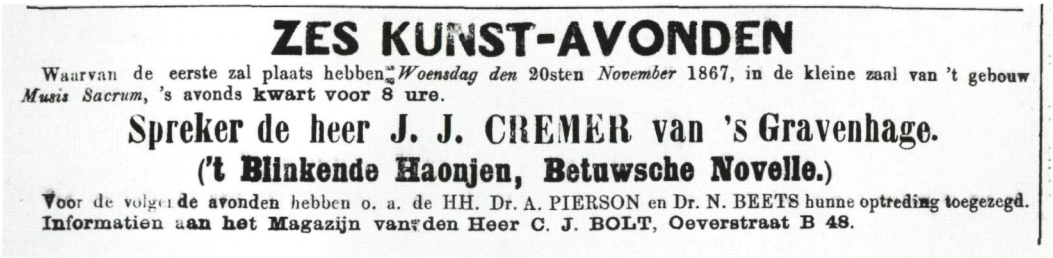
ZES KUNST-AVONDEN

Waarvan de eerste zal plaats hebben *Woensdag den* 20sten *November* 1867, in de kleine zaal van 't gebouw *Musis Sacrum*, 's avonds **kwart voor 8 ure.**

Spreker de heer J. J. CREMER van 's Gravenhage.

('t Blinkende Haonjen, Betuwsche Novelle.)

Voor de volgende avonden hebben o. a. de HH. Dr. A. PIERSON en Dr. N. BEETS hunne optreding toegezegd.
Informatien aan het Magazijn van den Heer C. J. BOLT, Oeverstraat B 48.

Aankondiging van een voordracht van Cremer in de Arnhemsche Courant van 14 november 1867.

middeleeuwen tot heden opgenomen. Een terechte herwaardering voor de meest onderschatte schrijver van de generatie realisten, waartoe ook Gerard Keller en Mark Prager Lindo behoorden.[23]

En wie nu toch eens kennis wil maken met het werk van Cremer, zal daar niet eens veel moeite voor hoeven te doen. Ook al is alleen *Fabriekskinderen* nog maar via de reguliere boekhandel leverbaar,[24] dankzij vele en hoge oplages in het verleden is Cremers volledige literaire werk antiquarisch nu nog steeds betrekkelijk gemakkelijk te verkrijgen.

Noten

1. *Het Vaderland*, 7 juni 1880.
2. In 1850 stond Alexander Cremer op de tweeëntwintigste plaats van de lijst van hoogst aangeslagenen in de Rijks directe belastingen (*Arnhemsche Courant*, 21 juli 1850).
3. Arnold Ising, 'Levensbericht van Jacobus Jan Cremer', in: *Levensberichten der afgestorvene medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde. Bijlage tot de Handelingen van 1880,* Leiden 1880, 121-122.
4. Haags Gemeentearchief, Archief van de Academie voor Beeldende Kunsten, inv.nr. 245.
5. Jeroen Kapelle. 'Bijlage. Kunstenaars van de Veluwezoom vertegenwoordigd op de tentoonstellingen van levende meesters 1835-1900', in: J. Kapelle (samenstelling), *Magie van de Veluwezoom*, Arnhem 2006, 204-247, passim.
6. Zie voor Cremer als schilder: Wiepke Loos, 'Jacob Cremer (1827-1880): de schrijver van de *Betuwsche Novellen* als schilder van de Veluwezoom', in: *Bulletin van het Rijksmuseum* 43 (1995), 181-194.
7. In de literatuur over hem wordt herhaaldelijk niet alleen zijn literair werk maar ook zijn voordrachtskunst geroemd, bijvoorbeeld in Conviva [= Gerard Keller], *Het Servetje. Herinnering aan "Oefening Kweekt Kennis"*, Leiden 1878, waarin op p. 28-29 wordt verhaald hoe Cremer op weergaloze wijze twee zeer zelfingenomen medeleden imiteert.
8. Het nog steeds bestaande gebouw van de Maatschappij voor natuur- en letterkunde, ten zinspreuk voerende: Diligentia aan het Lange Voorhout te Den Haag.
9. S.W.F. Margadant, *Geschiedenis van het Letterkundig Genootschap Oefening Kweekt Kennis 1834-193*, Den Haag 1934, 59.
10. Conviva, *Het Servetje*, 59-60. De koopkracht van één gulden varieerde tussen 1850 en 1880 tussen de 10,04 en 9,53 euro. Berekening volgens: *Value of the Guilder / Euro*, 27 augustus 2010. http://www.iisg.nl/hpw/calculate.php
11. Ising, 'Levensbericht', 132.
12. Ising, 'Levensbericht, 133. In 1867 leverden twintig lezingen Cremer vierduizend gulden op. Brief van J.J. Cremer aan A.C. Kruseman van 4 oktober 1862, zoals geciteerd in W. van den Berg, 'Van horen zeggen. De orale traditie in de tweede helft van de negentiende eeuw', in: *De productie, distributie en consumptie van cultuur*, Amsterdam 1991, 69-70.
13. Brief aan Jan van Beers van 1 november 1868. AMVC-Letterenhuis, 32025/3.
14. Idem.
15. Ising, 'Levensbericht', 119-121.
16. Diverse brieven van J.J. Cremer aan A.W. Sijthoff. (Sijthoffarchief, Universiteitsbibliotheek Leiden).
17. R. van der Meulen, *Een veertigjarige uitgeversloopbaan. A.W. Sijthoff te Leiden*, Amsterdam 1891, 233-234.
18. Van der Meulen, *Een veertigjarige uitgeversloopbaan*, 82-83.
19. Zo bestemde Cremer bijvoorbeeld de opbrengst van het in 1854 bij de Arnhemse uitgever Is.An. Nijhoff uitgegeven *Een Winternacht* 'ter leniging van eerlijke armoede' (advertentie in het *Algemeen Handelsblad* van 18 januari 1854) en ging de eerste opbrengst (1665,11 gulden) van de vertelling *Thijs de Smid* naar Meijer Heijmans, die door een valse beschuldiging en onterechte gevangenisstraf geheel was verarmd (bericht in *Het Vaderland* van 28 februari 1874).
20. Zie voor Cremers bemoeienis met de strijd tegen de kinderarbeid: Cor Smit en Korrie Korevaart, *J.J. Cremer en de Leidse fabriekskinderen*, Leiden 2008.
21. Arnold Ising, *De Cremersbank*, Haarlem z.j., 6.
22. De criticus Cd. Busken Huet noemt Cremer 'een auteur (...) met banketbakkersgaven' (*Litterarische Fantasien en Kritieken*, Haarlem z.j., deel 15, 104). Potgieter vergelijkt Cremers muze met een gastvrouw die teveel suiker in de thee doet (*De Gids* 26 (1862), deel 1, 612). Voor de kritiek van de Tachtigers zie: Willem van den Berg en Piet Couttenier, *Alles is taal geworden*, Amsterdam 2009, 581, 624-626.
23. Marita Mathijsen, *Nederlandse literatuur in de romantiek 1820-1880*, Nijmegen 2004, 133.
24. Cor Smit en Korrie Korevaart, *J.J. Cremer en de Leidse Fabriekskinderen*, Leiden 2008.

Gerard Keller (1829-1899)
'Ik ben Gerard Keller, Van beroep verteller!'[1]

Tineke Seebach

De negentiende-eeuwer Keller was een veel geprezen schrijver en vertaler van diverse genres. Hij produceerde romans, novellen, toneelstukken, reisverhalen, kinderboeken, en hij was betrokken bij de (actuele) geschiedschrijving.[2] Hij was ook hoofdredacteur van de *Arnhemsche Courant*. Gerard Keller kwam in 1864 met zijn gezin vanuit Den Haag naar Arnhem en woonde en werkte hier vervolgens bijna zonder onderbreking tot aan zijn overlijden.[3]

Inleiding

In 1911 schreef één van Kellers zonen (Gerard jr., 1861-1934) in 'Een woord vooraf' bij de bundel *Uit de nagelaten papieren van Gerard Keller*:

'Vader schudt de verhalen uit zijn mouw', zeiden we, mijn broeder en mijn zusters, als kinderen, wanneer we hunkerden naar het oogenblik, dat onze beste brave vader een kwartiertje, liever nog een half uurtje, den tijd vond om zich met ons bezig te houden. [...]
Die gave heeft mijn vader zijn leven lang productief weten te maken. Hij is een der weinige Nederlanders uit een vroegere periode geweest, die er de kans toe hebben gezien, zich den kost met de pen te verdienen. Het was hard werken voor hem, geestelijke arbeid werd in die dagen heel wat kariger betaald dan tegenwoordig, doch zijn talent als verteller is de nimmer opdrogende bron geweest, waaruit hij een zeer belangrijke bijdrage tot het onderhoud van zich[zelf] en zijn gezin heeft kunnen putten, zoodat hij op zijn, helaas veel te korten, ouden dag vrij van geldzorgen mocht wezen.'

Zoon Gerard karakteriseerde zijn vader en bovendien geeft het stuk weer dat het niet alleen rozengeur en maneschijn was om met schrijven in het dagelijks bestaan te kunnen voorzien. De kinderen en hun moeder zullen hun vader en echtgenoot vaak hebben moeten missen, vanwege zijn grote inzet voor diverse zaken, in veel gevallen buitenshuis. Gerard jr. was ook niet benauwd om toe te geven dat alle uitgegeven boeken en boekjes de toets der kritiek zonder meer konden doorstaan:

'Ik erken, dat niet alles wat vader heeft geschreven, eersterangswerk is geweest. Er was wel eens haastarbeid onder, bestelde kopij, doch bovendien... een mensch is weleens minder goed gestemd, de geest kan niet altijd vaardig wezen.'

De nieuwe Arnhemse omgeving: een werkzaam leven

Gerard Keller verhuisde in 1864 op verzoek van zijn vriend en directeur van de *Arnhemsche Courant*, Dirk Thieme (1830-1879), met zijn vrouw – Caroline Cornelia Allot (1831-1898) – en kinderen vanuit de Hofstad naar het Haagje van het Oosten. Thieme was eveneens de uitgever van *De Nederlandsche Spectator*[4], waaraan Keller ook was verbonden. De uitgever had Gerard een baan als hoofdredacteur van het plaatselijk dagblad

Gerard Keller, gefotografeerd door M. Verveer. Deze carte de visite was in het bezit van Jacobus J. Cremer. Particuliere collectie.

aangeboden. Keller had vóór die tijd ongeveer veertien jaar als stenograaf bij de Eerste en Tweede Kamer gewerkt. 'Voor verteller en dagbladredacteur in de wieg gelegd, bereikte hij nu langs een omweg, door de deur der stenographie zijne bestemming', schreef Kellers biograaf en tijdgenoot Jan ten Brink (1834-1901) in 1899.[5] In hun nieuwe woonplaats kregen de Kellers nog twee dochters, zodat er in het gezin ten slotte twee zonen en vier dochters waren. Tijdens de eerste jaren was hun woonadres Koningsplein F306 (De letter F geeft de wijk aan), later Roermondsplein 19 en ten slotte Alexanderstraat, volgens de Arnhemse adresboeken de nummers 1, 11 en 41. Ongetwijfeld ging Gerard vaak te voet naar zijn werk en misschien ook een enkele keer per rijtuig.

Op het kantoor van de *Arnhemsche Courant* in de binnenstad (waarschijnlijk in de Ketelstraat) deelde hoofdredacteur Keller een kamer met twee collega's, eerst met M.A. Sipman en na een jaar of twintig ook met mr. G.S. Brantsma. Keller schreef onder meer de column 'Zondagsbrieven', 'Boekaankondigingen' en de rubrieken 'Mengelwerk' en 'Feuilleton'. De laatste twee bevatten letterkundige bijdragen. 'De politieke hoofdartikelen van Keller's hand in de Arnh. Cour. waren schaarsch'.[6] Keller stond bij de krant bekend om zijn belezenheid, taalkennis, bereisdheid, bekendheid met veel mensen van betekenis op staatkundig en letterkundig gebied, zijn scherp verstand en kritische opmerkingsgave. In de 34 jaar dat Keller de leiding had, bracht hij de *Arnhemsche Courant* tot grote bloei.

Vanuit Arnhem had Keller in verband met zijn redacteurschap of als medewerkend schrijver van enkele tijdschriften veel contacten met collega-auteurs in het hele land. Met schrijver-schilder Jacobus J. Cremer (1827-1880) onderhield Gerard een goede en lange vriendschap die al dateerde van voor zijn vestiging in het Arnhemse. In 1858 publiceerden zij samen in de door Thieme uitgegeven zogenaamde Guldens Editie *Vier Novellen van J.J. Cremer en Gerard Keller.* Met stadgenoot Alexander Ver Huell (1822-1897) had Keller voor zover bekend geen speciale band. Ver Huell leverde wel eens een illustratie voor een tijdschrift, maar mogelijk verliepen zakelijke afspraken via andere kanalen. Alexander Ver Huell, die met zeer veel mensen correspondeerde, liet geen brieven na van Keller in zijn omvangrijke collectie. In de persoonlijke stukken van Keller in het Letterkundig Museum in Den Haag vinden we die ook niet. Veel kunstbroeders uit de negentiende eeuw kenden elkaar. Zo schreef Keller na een veertigjarige vriendschap voor kunstkenner, -verzamelaar en mecenas Jan Kneppelhout (1814-1885) in Oosterbeek zijn *In memoriam.*

In Arnhem werd Keller lid van de Vrijmetselaarsloge 'De Geldersche Broederschap'. Zijn lidmaatschap is vastgelegd,[7] maar verder kwam over Keller in het fragmenta-

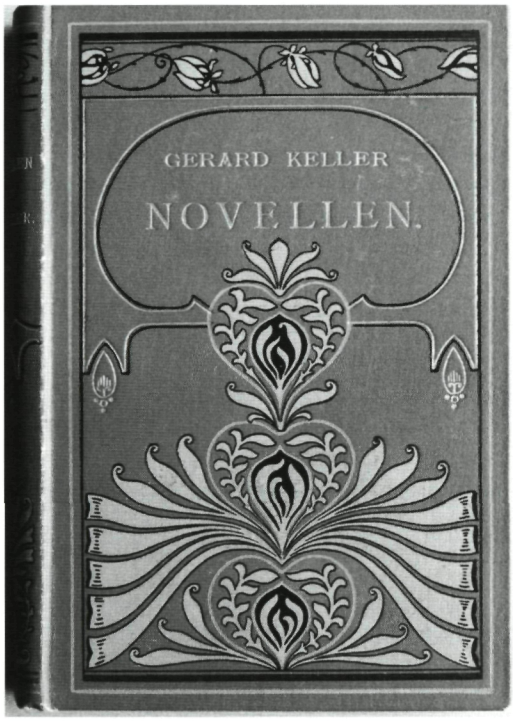

Veel verhalen verschenen eerst in de Nederlandsche Spectator en werden later gebundeld, zoals de Novellen (1881).

risch bewaard gebleven archief van die Loge geen informatie tevoorschijn. Zelfs bij zijn overlijden in 1899 waren er geen aanwijzingen (meer) die zijn dood memoreerden. Onderdelen van dit archief zullen waarschijnlijk in de loop van de tijd helaas in het ongerede zijn geraakt.

In het maatschappelijk leven van de stad speelde Keller een duidelijke rol. In 1867 werd hij door de bestuurders van het 'Genootschap ter bevordering der schilder-, teeken-, doorzigt- en bouwkunde Kunstoefening gevestigd in Arnhem benoemd tot lid van Eer en Verdiensten'. De verklaring van de directie luidde: 'Zij geeft u de verzekering dat uwe pogingen om den kunstzin in Arnhem te bevorderen en te verlevendigen door haar op hoogen prijs worden gesteld en wenscht u hiervan bewijs te geven door U het diploma als lid van Eer en Verdiensten der Vereeniging bijgaand aan te bieden.' De papieren onderscheiding is te vinden in de collectie Keller in het Letterkundig Museum in Den Haag.[8]

Keller maakte als bestuurslid deel uit van de Arnhemsche Liberale Kiesvereeniging en hij was van 1867 tot 1870 secretaris van Prodesse Conamur. Rond 1875 had hij de functie van voorzitter van de Sociëteit Concordia, met Kolf-en Kegelbaan gevestigd in de Menthensteeg (F246). Hij was ook enige tijd lid van de Commissie van Toezicht op het Middelbaar Onderwijs in Arnhem.

Een reizende rasreporter

Naast de journalistiek heeft Keller, zoals al vermeld, nog heel veel ander schrijfwerk op zich genomen. Zijn stijl in zijn proza was meestal humoristisch en hij beschreef vaak tragisch komische voorvallen, bekeken door de bril van zijn tijd. Gerard was voor korte of soms langere tijd ook verbonden aan een aantal tijdschriften en bladen, zoals de *Kinderkrant, De Tijdstroom*, de *Locomotief*, de *Java Bode* en het *Bataviaasch Handelsblad*. Op die manier had hij een zeer uitgebreid netwerk. Gerard was dus een druk bezet man, desondanks was hij af en toe in de gelegenheid zelfs zijn blik nog te verruimen tijdens zijn verblijf buiten de landsgrenzen. In deze bijdrage wordt onder meer aandacht besteed aan zijn reisverhalen en zijn werk als 'oorlogscorrespondent'.

Dirk Thieme had het beste met Gerard voor en speelde een belangrijke rol in het leven van zijn vriend. De uitgever wist hem te bewegen in 1859 een reis naar Scandinavië te ondernemen en zijn belevenissen vast te leggen en te bewerken tot een publicatie: *Een zomer in het Noorden*. De kritieken waren in het algemeen lovend. Een van de recensenten was Johan Gram (1833-1914). Hij was op literair gebied ontdekt door Gerard en deze was ook als Johans mentor opgetreden. Gram tekende op: 'een boek, dat door zijne frischheid en het fijn teeder gevoel, dat uit sommige toneelen sprak, grooten bijval vond'. Keller had veel brieven aan zijn vrouw verstuurd en kon daarvan achteraf voor zijn boek gemakkelijk gebruik maken. 'Zij brachten hem weer alles voor den geest en naar deze impressionistische

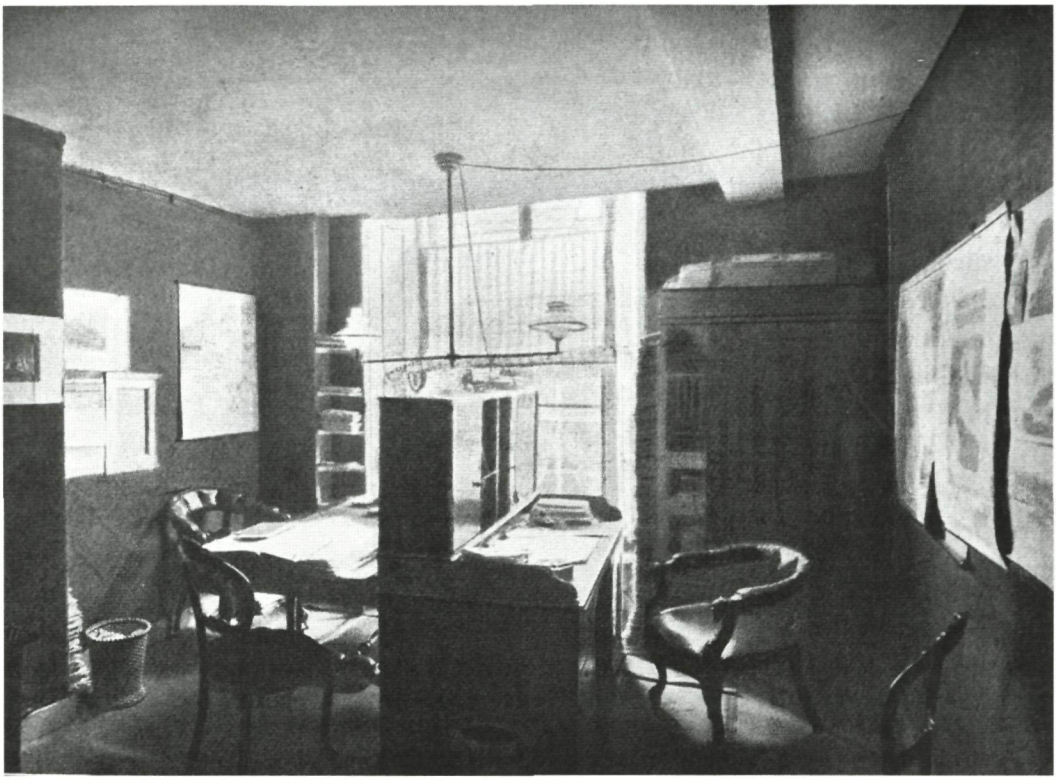

Kantoor van de Arnhemsche Courant waar Gerard Keller met twee collega's zijn redactiewerk verrichtte. Foto uit Elseviers Geïllustreerd Maandblad XVII (1899).

schetsen stelde hij de (sic!) geheele schilderij samen'.[9] Na deze succesvolle uitgave vertrok reizend reporter Keller in 1861 met zijn collega van *De Nederlandsche Spectator* P.J.B.C. Robidé van der Aa (1832-1877) naar Spanje en Marokko; die reis resulteerde in zijn *Zomer in het Zuiden*, dat 'hoewel vol humor en geest, niet die frischheid uitstraalde, welke men in het eerste reisverhaal zoo had gewaardeerd'.

In zijn reisverslagen probeerde Keller objectief te zijn. Dat is lang niet altijd gelukt. En er is verschil tussen een beschrijving die is opgetekend vanuit een studie, of één die op grond van eigen ervaring is vastgelegd. Hij benoemt zaken en personen vaak rechtstreeks bij naam en toenaam en zeker niet zonder kritiek, maar ook met ironie. Hij neemt geen blad voor de mond en termen als primitief, onbescheiden en onbeschaafd worden regelmatig gebruikt. En hij meet 'de noordelijke en zuidelijke cultuur over het algemeen af aan zijn eigen Nederlandse maatstaven en Hollandse gevoel voor "zindelijkheid"'.[10]

Tot eind jaren tachtig schreef Keller zeker nog zes reisboeken. In het Letterkundig Museum zijn enkele paspoorten van hem bewaard gebleven.[11] Niet duidelijk is of Keller altijd bekenden of vrienden bij zich had. De titels van de 'reisgidsen' zijn: *Weenen, Pest en Salzkammergut* (1873), *Zwitserland, naar schetsen van Waldemar Kaden* (1875), *Italië: van de Alpen tot de Etna* (1880), *Over de Alpen* (1884), *Amerika in beeld en schrift* (1886-1889) in vier delen en *Een uitstapje naar de Schotsche Hooglanden* (1888).

'Oorlogscorrespondent' Keller: een stukje eigentijdse geschiedenis

D.A. Thieme adverteerde in maart 1871 in enkele dagbladen[12] voor de uitgave van *Het belegerde Parijs*. 'Bewerkt volgens de beste

bronnen en na eigen aanschouwing. Met 200 illustratiën'. De auteur was niemand minder dan Gerard Keller. De aankondiging van het ter perse liggende boek verscheen in een forse advertentie. Thieme wist wat public relations inhielden. Voor een goed begrip is het wellicht van belang kort samen te vatten om welke zaken het draaide tijdens het beleg van Parijs.

In 1870-1871 raakte de stad Parijs betrokken bij de Frans-Pruisische oorlog die uiteindelijk de totstandkoming van het Duitse Keizerrijk betekende. De achtergrond van de oorlog was de rivaliteit tussen Frankrijk en het steeds machtiger wordende Pruisen; de directe aanleiding was de kandidatuur van de Pruisische Leopold von Hohenzollern voor de Spaanse troon. De Pruisische kanselier Otto von Bismarck (1815-1898) probeerde door het demonstreren van de Pruisische macht de andere Duitse staten over te halen zich bij een door Pruisen gedomineerd Duits Rijk te voegen. De Franse keizer Napoleon III werd in september 1870 afgezet. Parijs kreeg het zwaar te verduren. Niet alleen waren er grote militaire verliezen, de strijd maakte bijna vijftigduizend burgerslachtoffers. De Parijzenaren kregen tijdens de belegering een ernstig tekort aan levensmiddelen, omdat die niet meer konden worden aangevoerd, zodat veel huisdieren werden opgeofferd. Zelfs gaat het verhaal dat de enige twee olifanten uit de Parijse dierentuin ten prooi vielen aan de honger van de inwoners. De politiek-militaire consequenties waren ten slotte groot: Bismarck had zijn doel bereikt en het Duitse Keizerrijk werd geproclameerd met Keizer Wilhelm I als regerend vorst. Frankrijk moest tevens een grote som geld betalen en werd gedwongen Elzas en Oost-Lotharingen af te staan. Een revolutionair bewind bestuurde de stad van 18 maart tot 28 mei 1871 (Commune van Parijs). De opstand eind mei 1871 werd bloedig onderdrukt door het regeringsleger.

Thieme nodigde Gerard Keller uit, 'door zijne reizen door het Noorden en het Zuiden zoo goed bekend, en als Journalist zoo geheel op de hoogte zijner taak, zelf een bezoek te brengen aan de geteisterde Stad en

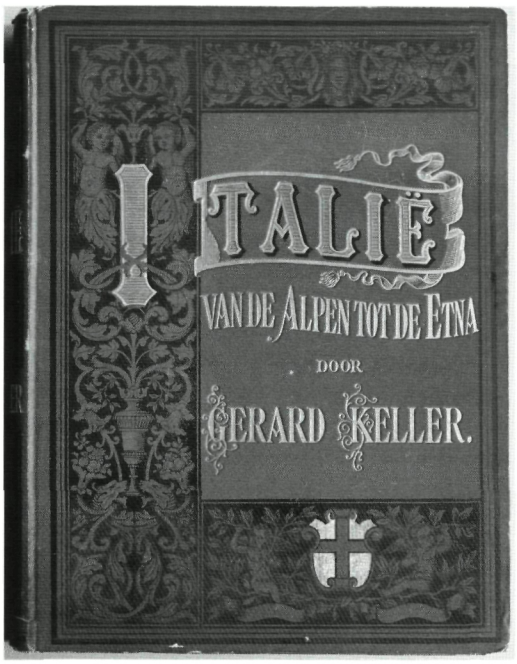

De fraaie band van het in 1880 uitgegeven reisverslag, waarvoor Keller diverse Europese landen aandeed.

zelf de bronnen op te sporen, om voor onze Landgenooten dat eeuwig gedenkwaardige beleg te boek te stellen en de Illustratiën zoo noodig toe te lichten.' [...] 'Door den inhoud zal het een gedenkboek, door den uiterlijken vorm een prachtwerk, door den prijs een volksboek worden.' Thieme spoorde iedereen aan tot voorintekening, zo kon men zich een periode uit de wereldgeschiedenis blijven herinneren. En de aanbevelingen gingen nog verder: 'In iedere Familie zal men gretig zijn nadere bijzonderheden van het belegerde Parijs te leeren kennen. Met het oog op zulk eene algemeene belangstelling, werd de prijs u i t e r s t l a a g gesteld.'

Het belegerde Parijs werd in klein folio formaat uitgegeven. Met veertig tot vijftig vellen en tweehonderd gravuren zou het compleet zijn. De prijs van ieder blad was 10 cent. De intekenaren zou niet meer dan 4,50 gulden in rekening worden gebracht. Wekelijks werden vier vellen verzonden, zodat na uiterlijk drie maanden het gehele 'prachtwerk' in huis was.

De belegering van Parijs duurde van 19 september 1870 tot 28 januari 1871. In de *Arnhemsche Courant* werd dagelijks verslag gedaan van de gebeurtenissen rondom de Franse hoofdstad. Daarvoor waren de 'Oorlogsberigten' in het leven geroepen. Hoe groot de inbreng van hoofdredacteur Keller daarbij was, zal misschien altijd een vraag blijven, want dergelijke artikelen werden niet van een naam voorzien. Van deze rubriek was wel bekend dat de kopij afkomstig was van telegrammen (dépêches) van buitenlandse verslaggevers van de *The Times, Indépendance en Daily News*.

Toen de oorlog tussen Frankrijk en Duitsland was geëindigd en de vrede gesloten, bracht Keller een aantal dagen een werkbezoek aan de zwaar getroffen wereldstad. Hij was natuurlijk niet een echte oorlogscorrespondent, maar het was een opmerkelijke onderneming naar het verse oorlogsgebied te gaan. Naast Kellers eigen waarnemingen werden zijn beelden aangevuld met de door anderen vastgelegde verhalen. Hij noteerde: 'De eerste blz. van dit boek werden geschreven te Parijs. Ik ging er heen om, zoo ik al niet het beleg zelf daar heb kunnen bijwonen – en, openhartig gezegd, zou mijn lust hiertoe ook niet groot zijn geweest – toch eenigen indruk er van te ontvangen door den omgang met hen, die het treurige tijdperk der belegering hebben beleefd, en door het zien van de gevolgen, welke die gebeurtenis had te weeg gebragt.'

Nog in 1871 verscheen bij uitgeverij D.A. Thieme het vervolgdeel *Het vermoorde Parijs*, eveneens van de hand van Gerard Keller. Deze publicatie was ook rijk geïllustreerd met maar liefst 85 houtgravuren. Keller bezocht Parijs voor de tweede keer in juni van dat jaar, nadat de heftige slag tegen het communebestuur was beëindigd. Wie precies Kellers reisgenoten waren, kwam niet uit de verf. Hij noemde ze 'reisgezel' of 'togtgenoot'. In respectievelijk 1881 en 1882 – Dirk Thieme was overleden in 1879 – werd een nieuwe uitgave van beide delen verzorgd door Henri J. Stemberg in Den Haag. Hoewel de boeken zonder grote letterkundige waarde werden beoordeeld, was de verkoop kennelijk zodanig naar wens verlopen, dat tot een herdruk werd besloten.

Nog meer persoonlijke zaken

Gerard Keller woonde na het overlijden op 24 augustus 1898 van zijn vrouw Carolina nog een korte periode alleen in de Alexanderstraat. De kinderen waren ruim volwassen en de deur uit. De veranderingen die bij de krant op til waren, zorgden voor te veel spanningen. Zijn werk bij de *Arnhemsche Courant* had hij met ingang van januari 1898 vaarwel gezegd.[13] Hij kon het zich in de naderende herfst en winter betrekkelijk comfortabel maken in het voor die tijd van alle gemakken voorziene huis. Hij hoefde geen zorgen te hebben, gezien zijn financiële positie. En hij had de mogelijkheid zijn schrijfwerk eigenlijk zonder veel aanpassingen te blijven doen. Maar hij bracht het niet meer op. Hij miste de motivatie en zelfs de drijfveer om verder te willen leven. Op 10 januari 1899 overleed hij na een kort ziekbed op bijna zeventigjarige leeftijd. Hij werd bij zijn vrouw in het familiegraf begraven op de Arnhemse begraafplaats Moscowa.[14]

Uit de Memorie van Successie[15] die na het overlijden van Gerard Keller werd opgemaakt en waarin zijn bezittingen en schulden werden geïnventariseerd, is veel informatie te halen. Ook lezen we wie precies de erfgenamen waren en we komen over de huishoudelijke zaken een en ander te weten: het huis beschikte over gas en water, er was een dienstbode en een tuinman, de heer des huizes rookte waarschijnlijk sigaren, welke levensmiddelen werden gebruikt, en welke artsen werden geconsulteerd. Kortom hiermee krijgt men inzicht in de levensomstandigheden en de dagelijkse gang van zaken van gegoede Arnhemmers in de tweede helft van de negentiende eeuw.

De erfgenamen

De oudste zoon Gerard jr. was jurist geworden en aan het einde van de eeuw hoofdredacteur van het *Nieuwsblad van Nederland*. De tweede zoon, Johan, was beeldhouwer en woonde op dat moment in Glasgow. Van de vier dochters werd in officiële stukken ver-

Illustratie uit de bundel 'Het vermoorde Parijs', in 1871 uitgegeven door D.A. Thieme te Arnhem.

meld dat zij zonder beroep waren. Tijdens het overlijden van hun vader waren nog drie dochters in leven: Adriana Maria, getrouwd met dr. Jaques Spanjaard, hoogleraar-directeur der Indische Instelling te Delft, Carolina Cornelia, gehuwd met Robert Walther, makelaar, wonend in Pössnach in Thüringen en Leonora Johanna woonachtig te 's-Gravenhage. Maria Wilhelmina Keller, de oudste dochter, getrouwd met dr. Gerrit Jan Michaëlis, leraar aan de Hogere Burgerschool in Arnhem, was overleden op 1 september 1884. In januari van dat jaar was hun zoon Hendrik Karel geboren. Deze jongen trad in 1899 als erfgenaam van zijn grootvader in de plaats van zijn moeder.

De erfenis

De bezittingen van Gerard Keller bestonden voor een deel uit obligaties en aandelen van vooral Russische spoorwegmaatschappijen. Ook waren er vijftig aandelen in de Naamlo-

ze Vennootschap de Arnhemsche Courant, geschat op een waarde van 30.000 gulden. De inboedel werd opgevoerd voor 1489,50 gulden en het huis voor 13.000 gulden. De erfenis van zijn vrouw Carolina Cornelia Allot, die nog niet was afgehandeld, werd ook afgewikkeld. En er bestonden nog vorderingen ten bedrage van 1462,26 gulden: onder andere wegens honorarium als medewerker van de *Arnhemsche Courant* voor de maanden januari tot en met april 1899 (!) van 500 gulden en een renteloze vordering op de Gebr. Cohen in Amsterdam van 600 gulden om maar enkele voorbeelden te noemen. Tot de sterfdag van Carolina Keller-Allot waren er in 1898 goederen geleverd, waarmee de nalatenschap werd belast. Naast onder andere huishoudelijke artikelen, kruidenierswaren, schoenmakersloon, comestibles, rijtuighuur, sigaren (!), steenkolen en belastingen werden artsen en medische zorg genoemd: dr. J.J. Tjaarda, dr. A.C.P. Paré , beiden uit Arnhem, professor W. Nolen uit Leiden en het Diaconessenhuis voor verpleging. Ongeveer overeenkomstige kosten waren genoteerd bij de regeling van de erfenis van Gerard zelf, met bovendien: Hijman en Heuvelink voor boeken, Thieme voor drukwerken, dienstbodeloon voor Grada Peters, tuinman Kromkamp, horlogemakerswerk, opnieuw steenkolen, 'waschloon' voor Ten Hoopen, water- en gaskosten, ook weer sigaren, Reuvers voor 'photografiën', begrafeniskosten, notariskosten, de arts dr. W. Renssen, en het St. Elisabethsgasthuis voor verpleging et cetera. Uiteindelijk bleef een saldo over van 35.509,22 gulden, dat door genoemde erfgenamen voor een zesde deel per persoon werd verkregen.

Noten

Deze bijdrage is voornamelijk gebaseerd op de in de hierna vermelde literatuur en (archief)bronnen. Met dank aan Henk Eijssens, Pieter van Wissing en de collega's van de Afdeling Publieksadvies bij het Gelders Archief.

1. J. Gram, 'Gerard Keller', in: *Elseviers Geïllustreerd Maandblad* XVII (1899), 116-117. Tijdens een letterkundig congres in Leuven in 1869 dreigde er te weinig eten te zijn voor de deelnemers. Een van hen zei dat de kastelein een hongerkuur wilde uitproberen. Daarom werd gezegd dat iedereen voor een eventueel gezamenlijk overlijden elkaar diende te kennen en zich met een klein versje bekend moest maken. Keller deed dat met deze twee regels.
2. Een artikel over de kinderboeken geschreven door Keller is in voorbereiding.
3. Tineke Seebach, 'Gerard Keller (1829-1899), schrijver en journalist', in: C.A.M. Gietman (eindred.), *Biografisch Woordenboek Gelderland*, Hilversum 2002, deel 3, 78-79. Ook: www.biografischwoordenboekgelderland.nl; Peter IJsenbrant, *Gerard Keller 1829-1899*. Doctoraalscriptie KUN Nijmegen 1988.
4. Nop Maas, m.m.v. Frank Engering, *De Nederlandsche Spectator. Schetsen uit het letterkundig leven van de tweede helft van de negentiende eeuw*, Utrecht/Antwerpen 1986.
5. J. ten Brink, m.m.v. T.H. de Beer, *Geschiedenis der Noord-Nederlandsche letteren in de XIXe eeuw in biographieën en bibliographieën, 1830-1890*, Rotterdam 1902-1904, dl. 2, 460-489.
6. 'Gerard Keller', in: *Arnhemsche Courant*, 11 januari 1899.
7. *De Geldersche Broederschap in het O. van Arnhem gedurende de eerste eeuw van haar bestaan. 1786-17 februari-1886*, Arnhem 1886.
8. Collectie Keller, K 283 - B 2, Letterkundig Museum in Den Haag.
9. J. Gram, 'Levensbericht van Gerard Keller', in: *Levensberichten der afgestorvene medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*, Leiden 1899, 210-227 (met lijst van geschriften).
10. Aukje van Hout, 'Oost, west, thuis best. Gerard Keller in Scandinavië, Zuid-Europa en Marokko', in: *Nieuw Letterkundig Magazijn* 1 (2010), 31-37.
11. Collectie Keller, K 283 - 5, O, Letterkundig Museum in Den Haag.
12. *Arnhemsche Courant*, 13-03-1871, en *Het Nieuws van den dag*, 20-03-1871.
13. 'Gerard Keller', in: *Eigen Haard, Geïllustreerd Volkstijdschrift* (1899), 91- 94.
14. Pieter van Wissing, Henk Eijssens en Tineke Seebach, 'Een grafmonument voor een letterkundige raaf: Gerard Keller op Moscowa', in: *Arnhem de Genoeglijkste* 29 (2009), 174-178.
15. Memorie van Successie d.d. 30 maart 1899, Gelders Archief Arnhem, toegang 0021, kantoor Arnhem.

C.N.A. Strik van Ratingen (1849-1899?)
Een avontuurlijke verslaggever

Rody Chamuleau

Cornelis Nicolaas Anthonie Strik van Ratingen werd op 20 juli 1849 geboren in Siboga (Sumatra) als enig kind van Henricus van Ratingen, afkomstig uit Leiden, en Wilhelmina Madeleine Lewalatah, die in Batavia was geboren. Zijn vader was bestuursambtenaar en stond onder direct bevel van Andreas Victor Michiels, gouverneur van Sumatra's westkust. Kort na Cornelis' geboorte bezweek de vader aan de gevreesde zwartwaterkoorts, een ernstige vorm van *malaria tropica*. Hij was pas zesenveertig jaar oud. Toen ook de moeder een paar jaar later volkomen onverwacht overleed, werd het kind bij een tante, Pieternel van Lingen, in Buitenzorg (het huidige Bogor op Java) ondergebracht, die het liefdevol opnam in haar gezin.

Verslaggever en jurist

Na zijn schoolopleiding, waarbij hij een bijzonder talent voor het leren van talen aan de dag had gelegd, vertrok Cees, zoals hij werd genoemd, naar Nederland om rechten te gaan studeren aan de Leidse universiteit. Daar keerde hij de Evangelisch-Lutherse kerk, waarmee hij in Indië was opgevoed, de rug toe en stortte zich enthousiast in het bruisende studentenleven. Hij stond bekend als een onvermoeibare rokkenjager met een opvliegend karakter, dat zich uitte in menig handgemeen met medestudenten. Hij was zeer actief in de door professor J.T. Buys opgerichte Debating Society. Op 21-jarige leeftijd promoveerde hij op een onderzoek over het bezitsrecht van de banken van lening. Aansluitend zette hij zijn studie nog twee semesters voort in Leipzig. Hij voegde de naam van zijn grootmoeder aan zijn familienaam toe en vestigde zich in Den Haag.

Hij begon zijn loopbaan in 1873 als correspondent voor *Het Vaderland*, een toonaangevende Haagse krant, waarvan H. Goeman Borgesius hoofdredacteur was. Ook leverde hij als staatkundig specialist artikelen aan de *Java-Bode* en het *Soerabajaasch Handelsblad* in Nederlands-Indië. Om den brode hoefde Strik van Ratingen zijn correspondentschap overigens niet te vervullen, want via diverse erfenissen van kinderloze ooms en tantes in Indië die daar schatrijk waren geworden met de verbouw van en de handel in thee, kon hij doen en laten wat hij wilde.

C.N.A. Strik van Ratingen (1849-1899?). Foto: Charls & Co, Semarang. Particuliere collectie.

Brief van een jonge bruid aan haar hartsvriendin

Ik kan je niet verhelen, lieve Clotilde,
hoe gelukkig ik ben met mijn huwelijkse staat,
hoe het sinds de bruiloft mij vergaat
toen ik aan uw teedre boezem mijn hart uitstortte
en al die heftige gevoelens om voorrang streden, die
met wellust en de lieflijkste opwinding
mijn bijna brekend hart vervulden. Lieve Clotilde,
mijn echtgenoot is een volmaakte minnaar.
Ik ben nu zeven weken getrouwd en beken dat ik
tot op heden niet de minste aanleiding heb dat ik
de dag betreur, die ons verbond. Mijn man is
zowel als persoon als in zijn houding jegens mij geenszins
hatelijk, narrig, kwaaddenkend en jaloers, kortom
geen potentaat die de baas speelt;
de vrouw, dat is zijn stelregel, dient men als
een lieve wederhelft en niet als een stuk
speelgoed, een onderdanige slavin te behandelen; zij
heeft toch even zo vele rechten en geen van beiden
zegt hij, moet blind en onvoorwaardelijk gehoorzamen,
maar er naar streven de ander te behagen.
Een ongetrouwde tante, omtrent zeventig jaren oud,
een vriendelijke, eerbare, toegewijde matrone
woont bij ons; – zij is eerlijk gezegd een
troost, een vreugde voor een ieder en niet zo'n
helleveeg, zoals de meeste juffers zonder man,
daarbij weldadig en hartelijk voor haar medemensch.
Mijn man heeft niets meer lief dan
mijn persoon. Hij heeft mij liever dan
een fles absinth en zijn bovenmatige affectie
doet mij vaak blozen over zulk een gedrag en dat
stelt mij menig maal op de proef...
De horribele herinnering aan
mijn vroegere minnaar bezoekt mij dikwerf
en is mij droef te moede.
Nooit, nee nooit heb ik gedacht
al was ik met een prins getrouwd
nu zo gelukkig te zijn met hem.
Wat heb ik spijt van die onbezonnenheid van weleer!
Vaarwel, lieve vriendin, een teder saluut van een on-
gemeen tevreden echtgenote; Ik ben een echte
geluksvogel.

Je toegenegen Sophie.

En dat deed hij ook. Toen hij zich in Haagse kringen onmogelijk had gemaakt, nam hij de wijk naar Arnhem; de hofstad was hem te heet onder de voeten geworden toen er allerlei praatjes gingen, al dan niet op waarheid berustend, over zijn seksuele escapades, zoals die met de echtgenote van een hooggeplaatste magistraat. Bovendien werd hem het vaderschap aangewreven van het nog ongeboren kind van een gevierde actrice.

In de Gelderse hoofdstad kwam hij de redactionele gelederen van de in die tijd gezaghebbende *Arnhemsche Courant* versterken. Hij betrok een riant herenhuis aan een van de singels en raakte bevriend met de twintig jaar oudere Gerard Keller, die sinds 1864 hoofdredacteur was van de liberale krant. Net als Keller werd Strik van Ratingen lid van De Geldersche Maatschappij voor Geschied- en Letterkunde onder de zinspreuk Prodesse

Conamur, kortweg Prodesse, en nam actief deel aan de activiteiten van het toentertijd elitaire genootschap.

Letterkundige kunststukjes

Daarnaast publiceerde hij wetenschappelijke traktaten op rechtskundig gebied en cabareteske poëzie, vaak anoniem of onder pseudoniem, waarvan tot op heden alleen Tristan Granevinck (soms: Tr. Gr.), een anagram van zijn naam, is getraceerd. Vanaf 1874 verscheen er bij de firma R.C. Meijer te Amsterdam een serie boekjes, getiteld *Letterkundige kunststukjes, curiositeiten van allerlei aard*, waar Strik van Ratingen vele bijdragen voor schreef. Men vindt er gedichtjes in van zijn hand, die geheel uit eenlettergrepige woorden bestaan, sonnetten waarin alleen de klinker a voorkomt of zonder de letter e, anagrammen (Elisabeth – Ah! Liebste) en dubbelzinnige brieven, waarvan hiernaast een proeve. Wie consequent een versregel overslaat leest een heel andere ontboezeming dan die in de oorspronkelijke tekst.

Verhitte discussies

In het voorjaar van 1877 kondigde Strik van Ratingen zijn verloving aan met de twintigjarige Arnhemse Dina (Arnoldina Jacoba) Aberson. Maar er is kennelijk een kink in de kabel gekomen, want een huwelijksakte is nergens aangetroffen; wel die van de betreffende dame met de inspecteur der gymnasia C.J. Eggink in juli 1880. Het is niet de enige blinde vlek voor de onderzoeker die het leven van de avontuurlijke verslaggever onder de loep neemt.

Voor de krant reisde Strik van Ratingen meermalen terug naar zijn geboorteland, waarvan hij de taal, en sommige dialecten, vloeiend sprak. Zijn verslag van de uitbarsting van de Krakatau in 1883 in de zeestraat tussen Java en Sumatra was een journalistiek hoogstandje, maar ook zijn boeiende beschrijvingen en analyses van de schermutselingen in Atjeh als gevolg van de politionele acties, die in 1873 waren begonnen met een strafexpeditie, dwongen bewondering af. De lezers werden getrakteerd op levendige ooggetuigenverslagen en boeiende vraaggesprekken met de betrokkenen, zowel leidinggevende Nederlandse militairen als opstandelingenleiders, zoals Teukoe Oemar, die in 1884 het onder Nederlandse vlag varende schip *Hok Canton* had overvallen en leeggeplunderd.

Van een van zijn reizen naar de Oost had Strik van Ratingen een 'kokki Djawa', een Javaanse keukenprinses, en een aapje, een makaak, meegenomen. Het laat zich raden dat het exotische gezelschap niet zelden onderwerp van gesprek was aan menige borreltafel.

In Batavia had hij P.A. Daum (1850-1898) ontmoet, die in 1885 samen met de uitgever G. Kolff het *Bataviaasch Nieuwsblad* had opgericht en alle waarschuwingen van overheidszijde ten spijt in zijn beschouwingen flink van leer trok tegen het Nederlandse gezag op Java. Onder het pseudoniem Maurits schreef Daum feuilletons over het Indische leven, die later als roman op de Nederlandse markt verschenen. De heren schrijvers konden het van meet af aan goed met elkaar vinden, ook al omdat zij beiden in woord en geschrift hun afkeer van het koloniale beleid niet verdoezelden. Dat bracht hen overigens meermalen in conflict met de autoriteiten. Gouverneur-generaal Otto van Rees (door tegenstanders van zijn regiem 'Koning Otto' genoemd), de grootvader van Reinier van Genderen Stort, had bevolen tijdschriften en kranten streng te censureren en schroomde niet Daum tot een maand gevangenisstraf te laten veroordelen voor zijn opruiende artikelen. En toen Strik van Ratingen tijdens een officieel diner een hoge militair na een woordenwisseling een rake vuistslag had toegediend, kwam hem dat op een flinke geldboe-

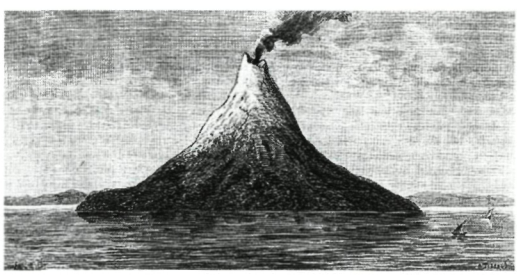

Gezicht op de zuidzijde van de Krakatau vóór de uitbarsting van 27 augustus 1883. Collectie ANRI, Jakarta.

Hotel des Indes in Batavia aan het eind van de negentiende eeuw. Collectie ANRI, Jakarta.

te te staan. De officier had in een verhitte discussie schamperend gewezen op de afkomst van Strik van Ratingens disgenote die van joodse origine was.

Verzonnen verzen

In 1884 publiceerde een Haagse uitgever *Lente of Herfst?*, een verzameling gedichten van Strik van Ratingen, waarvan er enkele eerder in verschillende almanakken waren gepubliceerd. Het bekendste werd het sonnet 'Vooruitgang' waarin hij fulmineert tegen het gebruik van de fiets. Hij noemt het een getuigenis van hoogmoed het paard als vervoermiddel af te schaffen, maar het zal de mens duur komen te staan:

Ik stel U Icarus zijn pogen voor de geest.
Is dan zijn droeven val geheel vergeefs geweest?
Het lijkt, de menschheid is zijn voorbeeld reeds vergeten.

Gij smaalt op een propheet en drijft met hem den spot.
Maar ook voor U, Verlichte, komt een maal het lot,
En in Uw tuimeling zult Gij de waarheid weten.

Een nieuw 'mengelwerk' met een veertigtal lichtvoetige liedjes en gedichten zou hoogstwaarschijnlijk omstreeks 1888 bij de Arnhemse uitgever P. Gouda Quint verschijnen onder de titel *Verzonnen verzen*. Maar het boekje heeft het publiek nooit bereikt. Om onduidelijke redenen heeft de auteur kort voordat de uitgave in de handel werd gebracht de gehele oplage opgekocht en hoogstwaarschijnlijk eigenhandig vernietigd. De beweegreden is nooit opgehelderd. Slechts een enkel – en dan nog incompleet – met blanco bladzijden doorschoten werkexemplaar is teruggevonden toen de inboedel met familiepapieren en de bibliotheek van een ver familielid van Strik van Ratingen na diens overlijden in 1970 onder de hamer kwam. In deze – gemutileerde – proefdruk is geen aanwijzing voor de impulsieve actie te vinden. De aangetroffen, soms licht-erotisch getinte verzen gaan ook voor die tijd de grenzen van het betamelijke niet echt te buiten. Wel valt in de nooit verschenen bundel op dat de dichter hier en daar zonder omhaal illustere

tijdgenoten, op wie hij het niet zo had begrepen, met naam en toenaam de mantel uitveegt. In niet mis te verstane bewoordingen stelt hij hun tekortkomingen aan de kaak. Zo krijgt Alexander Ver Huell, een paranoïde Arnhemse illustrator en kunstverzamelaar, die ook lid was van 'Prodesse', er flink van langs. Mogelijk dat de oplossing voor het terugtrekken van het manuscript in die hoek gezocht moet worden, maar het blijft na meer dan een eeuw gissen.

Volgens mondelinge overlevering tooide een kwatrijn met een variant op een vers uit psalm 133 uit het virtuele bundeltje begin vorige eeuw de wand van een bedenkelijk 'maison de passe' in de Zutphense wijk Polsbroek:

Hier kan men rijden zonder paard,
Hier kan men steken zonder degen.
Waar liefde woont,
Gebiedt de Heer Zijn zegen.

Doodlopend spoor

Het grootste raadsel uit Strik van Ratingens leven moest echter nog komen. Nadat hij in 1899 weer eens scheep was gegaan naar 'Ons Indië' om verslag te doen van 'de strijd tegen de sultans', zoals de Atjeh-oorlogen werden genoemd, tekende hij op 19 september van dat jaar het gastenboek van Hotel des Indes in Batavia, waarbij hij bij zijn beroep ludiek en bezijden de waarheid 'balletdanser' invulde. Vier dagen later vertrok hij met vermoedelijke bestemming Padang, de hoofdstad van Sumatra's westkust. Sindsdien is nooit meer iets van hem vernomen. Ondanks herhaalde en diepgaande naspeuringen in het begin van de vorige eeuw van particuliere en officiële zijde loopt het spoor in Batavia dood. Merkwaardig genoeg besteedde de *Arnhemsche Courant* nauwelijks aandacht aan de mysterieuze verdwijning. Dat had wellicht te maken met het terugtreden van Keller, die in 1898 om gezondheidsredenen zijn ontslag als hoofdredacteur had ingediend en niet lang daarna was overleden. Hij had Strik van Ratingen in conflictsituaties, waarin hij zich regelmatig *nolens volens* manoeuvreerde, altijd de hand boven het hoofd gehouden. Maar opmerkelijk is het wel dat alleen de *Opregte Haarlemsche Courant* de lezers op de hoogte hield van de vruchteloze zoekpogingen naar de kleurrijke verslaggever.

Teukoe Oemar met enkele volgelingen. Tekening: Wikipedia.

Literatuur

Arnhemsche Courant, 1877-1899.
'Cees van Ratingen in Leiden', in: *Jubileumboek Minerva*, z.p., z.j.
Kees Crone, Frans Crone, Eric van Arendonk, *Ode aan Sonsbeek*, Arnhem 1997, 14-15.
H.V. Pedersen, *Door den Oost-Indischen Archipel*, Haarlem 1902, 115-121.
Gerrit Komrij, *Papieren tijgers*, Amsterdam 1980, 198.
Letterkundige kunststukjes, Amsterdam 1874-1875.
Opregte Haarlemsche Courant, 1899-1904.
Lukas Peregrijn (samenst.), *Al bleef ik eeuwig ongelezen*, Den Haag 1974, 92.
M.R. Potjer, *Moscowa. Van begraafplaats naar begraafpark in Arnhem*, Arnhem 2009, 22.
C.N.A. Strik van Ratingen, *Lente of Herfst?*, 's-Gravenhage 1884.
Het Vaderland, 1873-1877.

Maria Dermoût (1888-1962)
'Zult u 't eerlijk zeggen?'

Kester Freriks

Zonder de stad Arnhem was de Nederlandse literatuur een van haar belangrijkste schrijvers armer. Zonder de Rijnstad had een Nederlandstalige roman in 1958 nooit de top tien van beste en best verkochte boeken van het vooraanstaande New-Yorkse magazine *Time* gehaald; het boek stond zelfs nummer één en werd meer geprezen dan *Dokter Zhivago* van Boris Pasternak en *Breakfast at Tiffany's* van Truman Capote. En zonder de stad Arnhem hadden duizenden lezers niet geweten dat op het Indonesische eiland Ambon een paradijselijke tuin is gelegen, ook 'thuyn' genoemd. Ik heb het over de magistrale roman *De tienduizend dingen*, verschenen in 1955 van Maria Dermoût, in het Amerikaans vertaald als *The Ten Thousand Things*. Er is nog een belangrijk boek van haar, *Nog pas gisteren (Yesterday)*, dat haar late debuut markeert, uitgebracht in 1951. Beide boeken werden geschreven in Arnhem. Vanuit deze stad aan de rivier veroverden ze de wereld.

Een leven van omzwervingen

Hoe beslissend kan een stad in iemands leven zijn? De Nederlands-Indische schrijfster Maria Dermoût vertrok op 27 augustus 1940 vanuit Noordwijk naar Arnhem. Voordat zij in het 'Geldersch Haagje' kwam te wonen, had ze een leven geleid van vele omzwervingen en ingrijpende verhuizingen. Als Helena Anthonia Maria Elisabeth Ingerman werd ze op 15 juni 1888 op een suikerplantage in Noord-Java geboren. Kort na haar geboorte overleed haar moeder, die ze dus nooit heeft gekend. Tot 1900 verbleef ze in het toenmalige Nederlands-Indië. Als jong meisje bracht ze vijf jaar door bij een gastgezin aan de Leidsevaart in Haarlem om het Stedelijk Gymnasium te volgen, een van de belangrijkste en vooraanstaande gymnasia van het land. In 1906, weer terug in Indië, ontmoette ze de jurist Isaac J. Dermoût, met wie ze in 1907 in het huwelijk trad. Maria Dermoût-Ingerman was toen ternauwernood achttien jaar. Als landraad reisde Dermoût veelvuldig over de archipel. Tussen 1910 en 1914 woonde het echtpaar op de Molukken. In 1933 werd mr. Dermoût gepensioneerd en vertrok het gezin voorgoed naar Nederland; Maria had ondertussen twee kinderen gekregen, een dochter Ettie en een zoon Hans. Maria Dermoût overleed in 1962 in het Bronovoziekenhuis in Den Haag; ze ligt begraven in haar laatste woonplaats, Noordwijk aan Zee. Heel haar leven had ze te kampen met een zwakke gezondheid.

Arnhem is voor Maria Dermoûts literaire carrière van doorslaggevend belang geweest; zonder Arnhem – al is dit natuurlijk speculatief – had haar indrukwekkende oeuvre misschien niet bestaan. Laten we een stap terugnemen in de tijd. Op 15 juni 1938 vierde Maria Dermoût in Noordwijk aan Zee haar vijftigste verjaardag. Kort daarvoor, in 1936, had zich een gebeurtenis voltrokken die even heuglijk als pijnlijk was: zoon Hans (geboren 1910 op Ambon) trad in Den Haag in het huwelijk met Thérèse Verdonck Huffnagel. Isaac Dermoût was fel gekant tegen het huwelijk; hij achtte zijn zoon Hans te onvol-

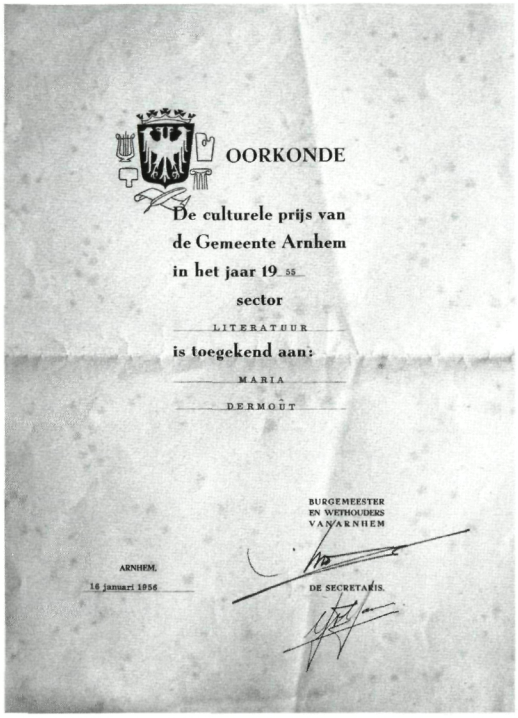

OORKONDE

De culturele prijs van
de Gemeente Arnhem
in het jaar 19 55
sector
LITERATUUR
is toegekend aan:
MARIA
DERMOÛT

BURGEMEESTER
EN WETHOUDERS
VAN ARNHEM

ARNHEM,
16 januari 1956

DE SECRETARIS.

Oorkonde van de culturele prijs van de gemeente Arnhem. Collectie Gelders Archief.

wassen en zijn aanstaande schoondochter viel geenszins in de smaak. Hij veroordeelde haar geringe afkomst en opleiding, ondanks haar stijlvolle, dubbele achternaam. Bij de voltrekking van het huwelijk lieten Isaac en Maria Dermoût verstek gaan; drie dagen eerder vertrokken ze, nogal opzichtig, naar het stadje Merano in Noord-Italië. Wat Maria Dermoût toen niet kon weten: ze zou haar zoon nooit terugzien. Haar leven lang had ze spijt van deze hardvochtige beslissing.

Van Noordwijk aan Zee naar Arnhem

De Tweede Wereldoorlog brak uit, 1939. Het jaar daarop werd Nederland bezet. Tijdens de mobilisatie verklaarden de Duitsers de kuststrook, waar de Dermoûts in Noordwijk aan Zee op de top van een hoge duinenrij woonden, tot verboden gebied. Uit veiligheidsoverwegingen evacueerden de Dermoûts naar Arnhem, waar hun dochter Ettie (geboren in 1908 in Pati, Midden-Java), haar man JanRie Kist en kleinkinderen woonden aan de Jacob Marislaan[1]. Kist was verbonden aan de Levensverzekering Maatschappij Arnhem. Het jaar daarop verhuisde het echtpaar Dermoût naar het Stationsplein 23 in Arnhem. Het flatgebouw was opgetrokken uit donkergele bakstenen, de vensters waren voorzien van stalen sponningen. Hier, aan het plein in Arnhem uitkijkend over de lindebomen, zocht Maria Dermoût vergeefs contact met haar zoon Hans, schoondochter en twee kleinkinderen. Haar brieven bleven echter onverzonden, want alle postverkeer was stilgelegd, evenals het telegramverkeer. Ze bewaarde de niet-verzonden brieven in een grote, bruine envelop, die na haar dood in haar nalatenschap is teruggevonden. In haar handschrift staat erop: 'Brieven aan Hans, van ver, die hem nooit bereikten.' Op 2 augustus 1940 schreef ze hem bijvoorbeeld: 'Lieve Jongen, soms ben ik ineens een beetje bang, als er eens iets met ons gebeurde, als we niet nog eens tesamen over alles spreken kunnen, elkaar aanzien en getroost zijn, daardoor.' De oorlog woedde verder. In de eerste oorlogswinter, 7 februari 1941, richtte ze zich opnieuw tot Hans; ze had het idee hem 'verloren' te hebben: 'Het zijn zulke bitterkoude dagen geweest en we zijn bijna allen hier in huis ziek aan griep. Ik lig hier alleen, 't is ineens hard aan 't dooien en telkens vallen er stukken sneeuw met een doffe plof neer en het vocht drupt van de dakgoten, 't is erg stil, zoo stil als 't 's avonds in Indië zijn kon in de westmoesson voor er later weer een nieuwe zware bui zou komen.' Deze passage kenmerkt het literaire werk van Maria Dermoût: moeiteloos verbindt ze oost en west, legt ze een bezield verband tussen het winterse Arnhem waar het dooit en Indië waar de regentijd aanbreekt.

Op 19 november 1942 gingen Isaac en Maria Dermoût ruimer wonen op een andere etage aan het Stationsplein, nu nummer 21. Bijna onmiddellijk daarna werd het hele blok door de Duitsers geconfisqueerd vanwege de ligging tegenover het station. En opnieuw trokken de Dermoûts in bij dochter Ettie en schoonzoon JanRie Kist. Dat verblijf was van korte duur, want het huis was te klein en de spanningen tussen schoonvader en schoon-

Maria Dermoût in Toari (Indonesië), 1906. Collectie Gelders Archief.

zoon liepen hoog op; Isaac Dermoût was een man die zijn gezag liet gelden. Uit onmin vertrokken de Dermoûts naar Hotel Carelshaven in Delden, waar ze een jaar verbleven. In 1944 schreef Maria Dermoût hier de eerste versie, in potlood, van wat haar debuut *Nog pas gisteren* zou worden. Kort na haar zesenvijftigste verjaardag eiste de Duitse bezetter het hotel op; de Dermoûts keerden terug naar de Jacob Marislaan in de wijk Hoogkamp, in het noordelijk deel van Arnhem gelegen. Daar maakten zij, van zondag 17 op maandag 18 september 1944, net als alle burgers van de stad, 'een laatste nacht mee'. De Slag om Arnhem was begonnen. De families Dermoût en Kist, samen met duizenden andere getroffenen, gingen naar het bosrijk gelegen Schaarsbergen, waar zij onderdak vonden in een grote boerderij annex vakantiewoning, gelegen aan de Koningsweg. Omdat Maria slecht ter been was, maakte zij de tocht erheen in een oude kinderwagen, door haar man en schoonzoon op de fiets voortgetrokken. Overal rondom het gebouw lagen de lichamen van gesneuvelde soldaten, vooral Engelsen en Polen. Ondanks de verschrikkingen – of juist daardoor – vond Maria Dermoût tijd in kleine schoolschriftjes verhalen te schrijven, zoals bijvoorbeeld 'Nieuwe mensen' over mensen die tijdens een oorlog hun huis en woonplaats moeten ontvluchten; het verhaal geeft in autobiografie Maria's eigen belevenissen onderweg naar Grijsoord weer.

'Een kist vol'

Na een intermezzo in Hilversum vanwege de evacuatie van Arnhem, keerden de Dermoûts op 26 oktober 1945 terug naar hun dochter en haar gezin in de Rijnstad. De binnenstad was gebombardeerd, het huis aan de Jacob Marislaan was zwaar beschadigd door granaatvuur. Bovendien hadden de Duitsers het huis geheel leeggehaald en beroofd van zijn bezittingen, zoals meubilair, kasten, schilderijen en Indische kostbaarheden waaraan zowel Maria als haar dochter Ettie zeer waren gehecht. Bovendien was het manuscript van *Nog pas gisteren* verloren gegaan; weggegooid, verbrand? Voor de prille schrijfster een zwaar gemis. En ook in Arnhem, in de late herfst van 1945, kregen de Dermoûts het bericht dat hun zoon Hans op 25 april van dat jaar in het burgerkamp Belawan op Noord-Sumatra, niet ver van Medan, aan dysenterie en uitputting was overleden; zijn vrouw en twee kinderen overleefden het kamp.

Vanaf dat moment begon in het leven van Maria Dermoût – en vooral ook in haar literaire werk – het begrip 'vertroosting' een beslissende rol te spelen. Ze schreef een poëtisch verhaal, 'Het sterven' getiteld. De dood van haar zoon Hans speelt hierin een cruciale rol. De slotzinnen zijn in alle eenvoud indringend: 'Begrijp je wat ik zeggen wil, lieve jongen, ieder denkbeeld van verlies en leegte en koude is in *innigheid* opgegaan. [-] In liefde bestaat geen dood of elkander verliezen – En ik houd veel van jou en jij van mij – tesamen. Ach lieveling, ik die jou wilde troosten over ons!'

Voor Maria Dermoût komen veel levenslijnen samen in Arnhem: oorlogsomstandig-

heden, evacuatie, onenigheid tussen haar man en schoonzoon, de nacht vol angst van het bombardement, de bevestiging van het bange vermoeden dat haar zoon Hans dood is – de jongen die ze op zijn huwelijksdag alleen liet –, het prille schrijverschap en, tot slot, het verlies van haar manuscript *Nog pas gisteren*. Ze begon aan een nieuwe versie die ze opstuurde naar Sylvia Brandts Buys aan de Prinsengracht te Amsterdam, hoofdredactrice van de *Haagse Post* en echtgenote van politiek commentator mr. G.B.J. Hiltermann. Zij kende Sylvia via een familielid, de componist en musicus Jan Brandts Buys, die ook regelmatig in Noordwijk verbleef. Van Sylvia Brandts Buys kreeg de schrijfster de aanbeveling haar herinneringen aaneen te voegen tot een samenhangend geheel. Maria Dermoût zag haar tweede manuscript niet terug; het raakte zoek in Amsterdam ten huize van Brandts Buys of ter redactie van de *Haagse Post*, dat is onduidelijk. De schrijfster bezat geen doorslag of kopie. Aan het Stationsplein wijdde ze zich aan de derde versie van *Nog pas gisteren*, en aan andere verhalen. Ze las eruit voor in besloten familiekring. Mede op aanraden van Ettie legde ze op een dag haar werk voor aan een buitenstaander, Johan van der Woude, een bekende figuur in de kunstzinnige kringen van Arnhem en ook daarbuiten, tot in Amsterdam en Den Haag toe. Van der Woude (1906-1979) was schrijver, dichter, literair criticus, recensent beeldende kunst en toneelrecensent van onder meer de *Arnhemsche Courant, Vrij Nederland, Het Vrije Volk, De Gelderlander en De Vrije Bladen*.

Van der Woude was meer dan alleen een man van het woord; hij had tal van vooraanstaande vrienden in de literaire wereld, onder wie Jan Greshoff en Menno ter Braak, die hem tot 'een van de onzen' rekende. Het *Biografisch Woordenboek Gelderland* noemt hem terecht een 'bezielende voorman van het artistieke leven in en rond Arnhem'. Ook was Van der Woude jarenlang lid van de Arnhemse Schouwburgcommissie en tussen 1955 en 1966 lid van de Culturele Raad Gelderland.

Plaats en datum 'Arnhem woensdagmiddag 9 november 1949' zijn van beslissende

Maria Dermoût op het balkon van de Blokkedoos aan de Atjehweg in Noordwijk aan Zee, 1957. Collectie Gelders Archief.

betekenis voor Maria Dermoût in het bijzonder en vooral voor onze Nederlands-Indische literatuur. Op die namiddag vervoegde Maria Dermoût zich onaangekondigd bij Van der Woude aan de Sweerts de Landasstraat 54, een schaduwrijke, stille laan ten noorden van het station, tegen Sonsbeek aan. Maria Dermoût droeg voor de bijzondere gelegenheid een zwart hoedje met een strik erop – ze kleedde zich altijd zeer verzorgd en smaakvol. Van der Woudes stiefzoon Kees deed open en sprak haar bemoedigend toe; ze kon toegang krijgen tot Van der Woude, achttien jaar jonger dan de eenenzestigjarige aankomende schrijfster. Achteraf gezien vond ze zichzelf 'brutaal' dat ze 'zomaar kwam aanschellen', bekende ze Kees openhartig.

De werkkamer van Van der Woude, gevuld met boeken, lag op de eerste verdieping. Het rook er naar tabak. De onvoorbereide gastheer was een gesoigneerde verschijning met een omvangrijk oeuvre aan literair werk en talloze artikelen op zijn naam.

Voordat hij tot het schrijverschap besloot, leidde hij een avontuurlijk leven als verwarmingstechnicus. Hij had verre reizen ondernomen, onder meer naar Zuid-Amerika, Italië, Berlijn en Londen.

Maria Dermoût overhandigde hem haar manuscripten, 'een kist vol', zoals Van der Woude naderhand bevestigde. Ze vroeg hem: 'Alsjeblieft. Zoudt u het eens willen lezen en eerlijk zeggen wat u ervan vindt? Ik weet 't niet, en zult u 't me dan eerlijk, ècht zeggen?' Het waren oude verhalen die zij al meer dan veertig jaar geleden op Ambon had geschreven en ook nieuw werk, waaronder het derde typoscript van *Nog pas gisteren*.

Van der Woude raakte onder de indruk van 'haar boeiende stem, meestal glashelder, soms gevoileerd. Zij was een beeldschone vrouw met prachtig haar en mooie, diepbruine ogen. Ze had magere handen en heel lenige vingers'. Naderhand bezocht Van der Woude de etage aan het Stationsplein. Hij zei: 'Ik vind het heel goed.' De korte roman *Nog pas gisteren* had hij uit de stapel gekozen. Ondanks het enthousiasme van de Arnhemse kunstcriticus en schrijver waren de reacties van de uitgeverijen teleurstellend, zelfs Van der Woudes aanbevelingsbrief die Ettie Kist bijsloot kon afwijzing door grote uitgeefhuizen als Elsevier in Amsterdam, Sijthoff te Rotterdam, J.H. Leopold en Nijgh & Van Ditmar, beide te Den Haag, niet voorkomen. De antwoordbrieven van de uitgeverijen zijn verloren gegaan, als die al waren geschreven. Mogelijk waren Maria Dermoûts jeugdherinneringen aan het oude Indië van een halve eeuw terug te verstild. Bovendien vond op 27 december van dat jaar in het Koninklijk Paleis op de Dam de soevereiniteitsoverdracht van Nederlands-Indië plaats. Misschien dachten de redacteuren van de uitgeverijen dat met de onafhankelijkheid van Indonesië de band met het land van vroeger, het 'verleden land' van Maria Dermoût, voor altijd was verbroken.

Van der Woude bleef zich inzetten, hij deed zijn gelofte gestand. Begin 1950 probeerde hij de Arnhemse boekhandelaar R.J. Hijman aan de Grote Oord te overtuigen van de literaire kwaliteiten van hun stadsgenote. Deze boekhandel verzorgde tussen 1917 en 1927 de stijlvolle Palladium-reeks. Maar tot een nieuwe uitgave kon het niet komen. In het laatste oorlogsjaar was de uitgeverij verwoest. Een nieuwe poging volgde, een jaar verstreek. Het typoscript werd op Van der Woudes instigatie bezorgd bij Singel 262 in Amsterdam waar Em. Querido's Uitgeversmij kantoor hield, en nog steeds houdt. Geen slechte keuze, integendeel. De uitgeverij had, al in die tijd, een rijk fonds aan Nederlands-Indische bellettrie. De bekendste titel was de novelle *Oeroeg* door de jonge schrijfster Hella S. Haasse, in 1949 anoniem uitgegeven als Boekenweekgeschenk in een oplage van 145.000 exemplaren.

Bijna met kerende post, snel en overtuigend, kwam het antwoord van uitgeefster Alice von Eugen: het boek had haar getroffen. Begin oktober van 1951 liet ze aan afzender Van der Woude weten dat *Nog pas gisteren* in de eerste helft van 1951 zou verschijnen, ongeveer een jaar na inzending. Maria Dermoût, verheugd dat haar werk de weerklank had gevonden waarnaar ze zolang had gezocht, bracht op 20 oktober 1950 een bezoek aan Von Eugen. Ze reisde per trein. Een dag later liet ze vanuit Arnhem een boeket bloemen aan Singel 262 bezorgen om zich ervoor te excuseren 'hoe onbescheiden lang ik op Uw tijd en U zelf beslag heb gelegd'. Tussen Alice von Eugen en Maria Dermoût ontstond een sterke, vriendschappelijke band. De uitgeefster stelde voor de auteursnaam M.E. Dermoût-Ingerman, zoals de schrijfster in het typoscript had gezet, te veranderen in Maria Dermoût. Haar eigen naam Ingerman klonk, volgens Von Eugen, zo vlak na de oorlog 'te Duits'. Aanvankelijk verzette de auteur zich tegen het wegnemen van haar meisjesnaam, maar uiteindelijk ging ze overstag. Onder de naam Maria Dermoût, die, toegegeven, treffend en sterk klinkt, is de uit Arnhem afkomstige schrijfster wereldberoemd geworden. Op 19 november 1950 arriveerden aan het Stationsplein de eerste drukproeven, waarin Maria Dermoût nog veel veranderde. *Nog pas gisteren* verscheen in de tweede week van april 1951. De eerste exemplaren werden naar het Stationsplein

verzonden, maar Maria Dermoût en haar man verbleven in Den Haag. Ettie stuurde een presentexemplaar door. De prijs van het boek bedroeg 6,50 gulden. Het papieromslag van Jan van Keulen beeldt een Indisch huis met veranda af, verscholen onder palmbomen. Er is een bediende die de oprijlaan veegt, een koets met twee ingespannen paarden staat gereed te vertrekken. Van der Woude was verantwoordelijk voor de lyrische aanprijzing aan de binnenzijde van het omslag: 'Het is alleen door de machtige herinnering aan een tijd, die onherstelbaar voorbij is, dat dit verhaal kon ontstaan. Als in een verloren paradijs speelt zich het leven af van een gezin met zijn bedienden in het witte paleis ergens op Java onder de niet aflatende hitte des daags en de koele, klare, hoogkoepelende nachthemel.'

Deze woorden werden geschreven te Arnhem, evenals Maria Dermoûts eigen woorden en zinnen over het meisje Riek dat opgroeit op een eenzame suikerplantage en ernaar verlangt naar Europa te vertrekken. Na publicatie kwam Maria Dermoûts leven in een stroomversnelling. De eerste bespreking, van de hand van Van der Woude zelf, was uitermate lovend, hoe kan het anders. Hij was haar pleitbezorger vanaf het eerste uur. Op 27 april ging ze, zoals ze in een brief van diezelfde dag aan de recensent aangaf, 'stationwaarts om Vrij Nederland te halen'. Ze liet Van der Woude weten: 'En ja, daarin stond uw kritiek over mijn boekje! en zo'n goede foto er bij!' In hedendaags taalgebruik zouden we zeggen: 'Maria Dermoût was gelanceerd.' De schrijfster werd, dankzij Van der Woude, een literaire ster. Vooraanstaande critici als W.M.L.E. van Leeuwen en Rob Nieuwenhuys zochten contact met haar, evenals schrijver Johan Fabricius die enkele Indische romans had geschreven, zoals *Halfbloed* (1946) en *Eiland der demonen* (1948). Ze werd geïnterviewd, in alle kranten verschenen lovende besprekingen.

Toch leek het of de onrust van het telkens verhuizen, zo kenmerkend voor gerepatrieerden uit Indië, niet wilde wijken; afwisselend woonden de Dermoûts in een pension aan de kust van Den Haag en in Arnhem. Haar huis

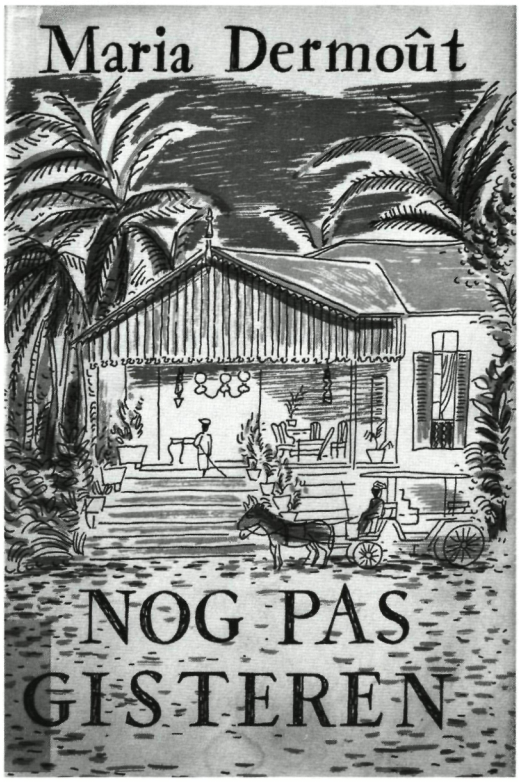

Boekomslag van Nog pas gisteren uit 1951, dat Maria Dermoût in Arnhem heeft geschreven. Collectie Gelders Archief.

te Arnhem was gastvrij en open. Maria Dermoût ontving veel gasten voor wie ze een rijsttafel bereidde, waaraan ze soms twee dagen werkte. De belangrijke literair criticus Van Leeuwen, die schreef voor het Twentse dagblad *Tubantia*, stuurde haar een persoonlijke brief, wat tamelijk uniek was. Hij uitte zijn bewondering. Ook was hij benieuwd naar de schrijfster achter het boek. In die tijd verscheen een literair werk zonder enige auteursinformatie. Geen korte kenschets van de schrijver, geboortejaar, werkzaamheden, evenmin een foto op het omslag. Van Leeuwen, ongetwijfeld nieuwsgierig geworden naar de auteur van dit 'klein meesterwerkje', zoals hij *Nog pas gisteren* typeerde, verzocht haar om persoonlijke informatie. Maria Dermoût antwoordde: 'Dit is inderdaad de eerste maal dat er iets van mij gepubliceerd werd, heel in de oude tijd schreef ik

eens een paar Ambonese brieven voor een krant, er was altijd te weinig tijd (en ik moet tijd hebben) en pas later in Holland, in de oorlogsjaren vooral, verjaagd van huis en hof, heb ik er meer tijd aan kunnen besteden – in de septemberdagen, in Arnhem is alles weggeraakt! en het is moeilijk iets voor de tweede maal te schrijven en toch zijn er een paar verhalen die ik nog zo graag zou opschrijven – als er tijd voor is.'

Verlies en bekroningen

Ondertussen onderging het Stationsplein een ingrijpende gedaantewisseling. Aan een vriendin, Cato Colenbrander-Pigeaud, familielid van de grote Java-kenner en taalgeleerde Theodoor Pigeaud, schreef ze op 20 augustus 1951: 'Het nare is dat het stationsplein helemaal aangepast moet worden aan het moderne verkeer en we midden tussen stenen pleinen komen te liggen, waar alle autobussen gestationeerd zullen worden. Zij zijn al begonnen al de mooie oude lindebomen om te hakken! een afschuwelijk gezicht.' Een jaar later, op 22 augustus 1952, overleed Isaac Dermoût in Arnhem aan een aanval van *angina pectoris*. Op zijn verzoek werd hij begraven in Noordwijk aan Zee, het dorp dat door het echtpaar zo geliefd was.

Na zijn dood wijdde Maria Dermoût zich vol overgave aan het schrijven; ze begon in Arnhem aan haar grote roman, *De tienduizend dingen* die wereldwijd werd vertaald. De Amerikanen wilden er zelfs een musical van maken, zo beroemd was het boek, geschreven te Arnhem, over de 'thuyn' op de Molukken. Op 9 december 1952 werd er aan het Stationsplein een telegram bezorgd: 'Nog pas gisteren bekroond met extra prijs van 500 gulden stop aanvaard gelukwensen van het bestuur stop brief volgt.' De afzender was de heer J. Hulsker, secretaris van de Jan Campertstichting te Den Haag. In de jury voor deze extra prijs hadden, naast dr. J. Hulsker zelf, dichter Martinus Nijhoff en uitgever Bert Bakker zitting.

Een tweede prijs volgt: op 6 januari 1956 kreeg Maria Dermoût een schrijven van burgemeester Chr.C. Matser van Arnhem: voor *De tienduizend dingen* ontving ze de Culturele Prijs van de Gemeente Arnhem. Een van de juryleden was Johan van der Woude, die in het rapport zijn blijk van hulde geeft: 'Het werk wordt gekenmerkt door een bijzonder gevoel voor nuances in de uitbeelding van de personages, door een scherpe opmerkingsgave voor de details der entourage, door een levendige verbeeldingskracht en een boeiende verteltrant; haar proza door zijn voornaam karakter.' Op de officiële uitreikingsavond 16 januari, een maandag, droeg Maria Dermoût een zwart hoedje, afgeboord met kant, op het naar achteren in een wrong vastgestoken haar. Over een lange, donkere japon had ze een cape geslagen. Ze had kleine oorknoppen in en zwarte handschoenen aan. Terwijl de burgemeester, ambtsketen op de borst, haar gelukwenste en de oorkonde alsmede het geldbedrag overhandigde, lachte ze hartelijk en open.

Ze begon opnieuw een rusteloos leven te leiden, verbleef veelvuldig aan het Meer van

Maria Dermoût in de grote balkonkamer van de Blokkedoos in Noordwijk aan Zee, herfst 1959. Collectie Gelders Archief.

Lugano in Zwitserland. Met Van der Woude en haar dochter Ettie maakte ze rondreizen door Gelderland. Ze bezochten de Slangenburg bij Doetinchem, gingen langs de Westervoortsedijk en bekeken het vermaarde landgoed Huis te Lathum aan de overkant van de rivier, de IJssel.

Al enige tijd bestonden er plannen om terug te keren naar de kust. Op 7 augustus 1956 schreef Maria Dermoût aan haar uitgeefster: 'Het is hier een hele drukte! Ik ga nl. voor oktober met mijn kinderen mee verhuizen naar Noordwijk aan Zee, waar ik vroeger ook woonde, voor de oorlog, en dat vind ik erg prettig. Mijn adres daar is de Blokkedoos (idioot zijn die Noordwijkse huisnamen), Atjehweg 23.'

Maria Dermoût verliet Arnhem, de stad die haar literaire debuut en ontwikkeling mogelijk maakte. Geïnteresseerden in zogenaamde *if-* ofwel 'als'-hersenspinsels kunnen zich afvragen: 'Als Maria Dermoût nooit in Arnhem was komen wonen, dan...' Of: 'Als Van der Woude niet zo'n vooraanstaande persoonlijkheid was geweest en zich niet zo had ingezet voor haar werk, dan...' En ook: 'Als Maria Dermoût op die bewuste woensdag in de herfst van 1949 zich niet had vervoegd aan de Sweerts de Landasstraat aan gene zijde van het station, dan...'

Het blijft natuurlijk gissen en speculeren. In haar persoonlijke en literaire biografie speelt Arnhem een cruciale rol: in die stad ontving ze het bericht van de dood van haar zoon. In die stad stierf haar man. Ook ontving ze er telegrammen en brieven dat zij literair laureaat was. In deze stad herschreef ze *Nog pas gisteren* en schreef ze haar meesterwerk, *De tienduizend dingen*. Het is de stad van verlies en bekroningen, van gemis en literaire schepping. Ze schreef er de aangrijpende zin: 'In de septemberdagen, in Arnhem is alles weggeraakt!' En in diezelfde stad, aan de Sweerts de Landasstraat 54, in een werkkamer op de eerste verdieping, klonk haar vragende stem: 'Zult u 't eerlijk zeggen?' 'Ik vind het heel goed', antwoordde de man die op zijn schrijfkamer de 'kist vol' verhalen van zijn Arnhemse stadsgenote had gelezen. Het onweerstaanbaar prachtige oeuvre van Maria Dermoût heeft ongetwijfeld zijn ontstaan te danken aan de stad Arnhem.

Literatuur

Maria Dermoût, *Nog pas gisteren*, Amsterdam 1951.
Maria Dermoût, *Verzameld werk*, Amsterdam 2000[4] (met een nawoord van Kester Freriks).
Maria Dermoût, *Verzameld werk*, Amsterdam, 2008[7] (met een nawoord van Hella S. Haasse).
Johan van der Woude, *Maria Dermoût, de vrouw en de schrijfster*, Den Haag 1973.
Kester Freriks, *Geheim Indië. Het leven van Maria Dermoût 1888-1962*, Amsterdam 2000.

Website

Biografisch Woordenboek Gelderland: www.biografischwoordenboekgelderland.nl

Jan Greshoff (1888-1971)
Zijn Arnhemse jaren: 'in nette kringen'

H.Chr. van Bemmel

De dichter-criticus Jan Greshoff, geboren op 15 december 1888 te Nieuw Helvoet en overleden op 19 maart 1971 te Kaapstad, woonde van 1920 tot 1927 in Arnhem. Hij verhuisde van Amsterdam naar Arnhem omdat hij hoofdredacteur van de *Nieuwe Arnhemsche Courant* was geworden. In deze periode stortte hij zich op velerlei activiteiten op literair gebied. Het meest in het oog springend was het verschijnen door zijn toedoen van de Palladium-reeks, waardoor niet alleen zijn kennis op letterkundig gebied maar ook zijn interesse voor bibliofiele uitgaven tot uiting kwam. Na zijn ontslag als hoofdredacteur bij de krant in 1923 had hij vanuit Arnhem nog vele contacten met schrijvers en uitgevers in binnen- en buitenland, tot hij in 1927 naar Brussel vertrok. In deze bijdrage zal worden gepoogd zijn Arnhemse periode tot leven te brengen.[1]

Hoofdredacteur van de Nieuwe Arnhemsche Courant

Voor Jan Greshoff het hoofdredacteurschap van de *Nieuwe Arnhemsche Courant* aanvaardde, was hij werkzaam bij de afdeling buitenland van *De Telegraaf* in Amsterdam. Omdat de hoofdredacteur van die krant de redactieleden de vrije hand liet, had hij er een aangenaam leven, waaraan hij niet zonder genoegen en dankbaarheid terugdacht. Toen werd hij, op 31-jarige leeftijd, hoofdredacteur van een dagblad dat naar zijn mening zowel in geografische als in geestelijke zin, provinciaal was. Het was inderdaad een krant met een vrij oude traditie waar nieuw leven ingeblazen moest worden. Men dacht in Greshoff de juiste man hiervoor te hebben gevonden. Maar zoals hij zelf schreef: 'Op de een of andere manier was ik daar de man niet voor. Ik heb mijn leven lang meer gevoeld voor tradities dan voor het inblazen van jeugd, waar ik immers zo weinig van bezat dat ik er bezwaarlijk van kon afstaan.' Dat zou hem opbreken. Zelf sprak hij niet

Jan Greshoff in maart 1923 in Rapallo in Italië, de enig bekende foto van hem uit zijn Arnhemse periode. Hij is dan 34 jaar. Foto uit: Salma Chen en S.A.J. van Faassen (ed.), 'Beste Sander. Do it now!' Briefwisseling J. Greshoff-A.A.M. Stols. Deel 1, 1922-1941, 's-Gravenhage 1990.

openlijk over de reden van zijn ontslag. De reden was dat de directie van de krant zich bemoeide met de inhoud en daarom voelde Greshoff zich als onafhankelijke geest genoodzaakt op te stappen. De officiële bekendmaking van zijn ontslag staat in de *Nieuwe Arnhemsche Courant* van 2 januari 1923. Die luidt als volgt:

'Aan den heer Greshoff is op zijn verzoek een verlof verleend tot 1 April, den datum waarop het aan hem op zijn verzoek eervol verleend ontslag ingaat. De heer H.P.N. van der Kuil, directeur van ons blad is gedurende dien tijd belast met de hoofdredactie. DE RAAD VAN COMMISSARISSEN.'

Interessant is het bericht in de *Arnhemsche Courant* op dezelfde tweede januari, waar wordt gesproken over het gevoel van spijt over zijn ontslag op 'de meest eervolle wijze'. Hij wordt geprezen omdat hij – en dat is tekenend voor de concurrerende krant – 'de collegialiteit in den goeden zin van het woord betrachtte, die een beroep op samenwerking nimmer van de hand wees'.

Greshoff was dus, in tegenstelling tot hetgeen altijd is aangenomen, niet per april maar al per 1 januari 1923 niet meer in functie als hoofdredacteur. In 1922 waren er al tekenen dat dit ontslag eraan zat te komen.[2] H.P.N. van der Kuil, de directeur, nam tijdelijk het hoofdredacteurschap over. Dat moet tegen het zere been van Greshoff geweest zijn. Het is niet te bewijzen, maar het zou mij niet verbazen als de woorden die hij in *Afscheid van Europa* (p. 185) wijdt aan de man die hem groot onrecht aandeed, slaan op Van der Kuil, vooral omdat deze passage voorkomt in de door hem beschreven Arnhemse periode. Hij zegt daar onder andere het volgende:

'Hij was oneerlijk, vals, achterbaks en kende geen gewetenswroeging. Hij bracht mij, verantwoordelijk voor mijn gezin, in de allergrootste moeilijkheden, om nog te zwijgen over het zedelijk letsel dat hij mij berokkende.'

Maar bijna als een contradictie zegt hij in hetzelfde stukje dat hij niet anders aan hem kan denken dan als 'mijn weldoener tegen wil en dank', want: 'Hij bracht zonder het te willen en te weten een algehele keer in mijn leven, dat daarna rijker, boeiender, onafhankelijker werd.' Het kan haast niet anders dan dat hij hiermee doelde op zijn carrière en ontwikkeling nadat hij Arnhem had verlaten. Hij had er natuurlijk achteraf niet aan moeten denken dat hij in zijn hele verdere werkzame leven hoofdredacteur van een provinciaal dagblad was gebleven. Zijn vriend Albert Besnard, over wie later meer, die Greshoff bij zijn aantreden als eerste redacteur had aangesteld, werd later leider van de redactie bij de *Nieuwe Arnhemsche Courant.*

Op zoek naar betaalde opdrachten

Vanaf 1923, het jaar van het ontslag, was Greshoff kennelijk naarstig op zoek naar activiteiten die hem, naast een nieuwe invulling van zijn bestaan, ook geld zouden opleveren. In mei van dat jaar begon zijn medewerking aan het tijdschrift *Den Gulden Winckel,*

Burgemeester Weertsstraat 45 in Arnhem, waar Greshoff woonde. Foto: H.Chr. van Bemmel.

Het pand in de Koningstraat 64, waar de boekhandel Hijman, Stenfert Kroese & Van der Zande vóór de Tweede Wereldoorlog was gevestigd. Foto uit: H.E. Stenfert Kroese en D.W. Nijenesch, Arnhem en zijn toekomstige ontwikkeling, Arnhem 1919.

Maanblad voor Boekenvrienden, waarvan hij van 1925 tot eind 1928 redacteur was (Stols, p. XVI). Vanaf 1924 nam hij het redacteurschap op zich van de reeks *De Schatkamer*, die bij Boosten & Stols verscheen (Stols, p. XVI). Waar hij bij zijn vriend Sander Stols veel moeite voor deed, was het uitgeven van een veredelde uitgave van *De Witte Mier*, een maandschrift voor vrienden van het boek, waarvan de eerste reeks al in 1912-1913 was verschenen. Het moest een bibliofiele uitgave worden, waarbij hij zichzelf opwierp als 'leider' (Stols, 2 en 20 augustus 1923). Tekenend voor de financiële toestand waarin Greshoff verkeerde, is een opmerking in de brief van 2 augustus: 'Is het niet te gek dat ik eigenlijk aan de *grond* zit bij gebrek aan orgaan (sic)'. Hij wil ook duidelijke afspraken over honoraria (Stols, p. 17), want zegt hij: 'Ik heb mijn leven lang zóó veel verdriet gehad van onjuiste of onvolledige afspraken dat ik daarvoor doodsbang ben.'

De Witte Mier zou slechts korte tijd bestaan: tussen 1924 en 1926. Verder was Greshoff vanaf september 1924 letterkundig adviseur bij het Vereenigd Rotterdamsch-Hofstadtooneel (Stols, p. 532). Een aanbieding in 1923 naar Java te gaan en hoofdredacteur te worden van een van de grootste bladen, sloeg hij af: 'Het is zoo warm en zoo ver', schreef hij aan Stols (2 oktober 1923). Het betrof zowel het te Semarang verschijnende blad *De Locomotief* als het dagblad *Nieuws van den dag* dat in Batavia werd uitgegeven. Het blijkt dat hij in 1924 voldoende werk had, want hij zat er tot over zijn oren in, onder andere met het schrijven van de *Geschiedenis van de Nederlandsche letterkunde*, waarover later meer. Maar hij had ook last van depressies: 'Daarbij ben ik nog al in depressie, zoodat ik niet zoo hard opschiet als ik wel wenschte', zo merkt hij met tegenzin op in een brief aan Stols (29 april 1924). Op 12 augustus van dat jaar schrijft hij: 'Wat het is: nieren, maag of ingewanden? Het feit, het onaangename feit, bestààt, dat ik aldoor moe, apathisch, down, en energieloos was.'

Vrienden

Toen Greshoff met zijn gezin naar Arnhem verhuisde, beklaagde men hem. De provincie zou een 'semi-boers' achterland zijn. Maar Greshoff vond Arnhem een prettige woonstad. Arnhem had de naam 'stijf' te zijn, maar hij schrijft daarover in *Afscheid van Europa*: 'Ik heb van die stijfheid weinig gemerkt en er bovendien nooit last van gehad. Wij verkeerden, mede door mijn vak, in wat men noemt 'nette kringen', maar ook trof ik er genoeg kunstenaars aan teneinde een bescheiden 'boheems tegenwicht' in stand te houden.'

Wie waren die kunstenaars? Greshoff somt er een vijftiental op, veelal dichters van zijn generatie, dus in de leeftijd van tussen de 25 en 35 jaar. Plaats van samenkomst was het door hem gekwalificeerde 'overheerlijk ouderwets café' de Bockhalle in de Menthenstraat, tegenwoordig een onooglijk straatje achter de parkeerplaats van de bibliotheek. Greshoff schrijft hierover in zijn onder het pseudoniem Otto P. Reys verschenen uitgave *Dichters in het koffyhuis*. In dit boekje doet hij uitspraken over eigenaardigheden van de

vrienden die hij daar ontmoette. In dat café was zijn vriend, de dichter Albert Besnard (1897-1966), een van de meest geziene aanwezigen. Greshoff zegt dat hij en zijn vrouw in hun hele bestaan nooit zoveel genoegen en pret hebben beleefd 'als in die jaren met de Besnards'. Hoewel hij er zich later in *Afscheid van Europa* over verbaast, werd ook Greshoff, mede onder invloed van Albert Besnard, aangetast door de danswoede van die tijd. Tijdens een groot dansfestijn in Musis Sacrum wonnen zij de eerste prijs met de 'wilde charleston', de dans die zij zich in Parijs eigen hadden gemaakt.

Jan de Vries, die in 1926 werd benoemd tot hoogleraar in het Gotisch en de Indo-Germaanse taalwetenschap aan de Universiteit van Leiden en daarvóór leraar was aan de hbs in Arnhem, behoorde tot degenen die in de Bockhalle kwamen. Er ontstond tussen hem en Greshoff een wederzijdse waardering en kameraadschap. Greshoff bewonderde hem om zijn omvangrijke kennis en zijn wetenschappelijke werkmethode. Hij betreurde het dat De Vries fout was in de Tweede Wereldoorlog – Jan de Vries werd toen vice-president van de Nederlandse Kultuurkamer – maar merkte op, en dat is opmerkelijk voor Greshoff, dat hij niet was vergeten dat hij in die jaren aanvankelijk ook iets goeds meende te ontdekken in het optreden van Mussolini. De bekende Hendrik Marsman en Adriaan Roland Holst kwamen ook in de Bockhalle, evenals de romanschrijver en criticus Maurits Esser (1876-1951), die onder het pseudoniem Gerard van Eckeren schreef, zijn zwager de typograaf en ontwerper van boekbanden Jan van Krimpen (1892-1958) en de toen nog jonge cultuurfilosoof Bernard Verhoeven. Verder behoorde Jacques Bloem tot de vriendenkring. Over hem merkte Greshoff op dat hij 'een beetje soezig is', maar, gaat hij verder, 'niet zoodra boeit hem iets in het gesprek of hij schiet op uit zijn vredigheid met een scherp geformuleerde uitspraak of een decisieve grap'. Wat hij jammer vond, was dat er geen schilders bij waren, wel een beeldhouwer: Gijs Jacobs van den Hof. Die had, volgens zijn zeggen, 'het rustige, brede en ruige dat misschien wel bij de beeldhouwerij behoort'.

Simon Hijman Juliuszoon van boekhandel Hijman, Stenfert Kroese & Van der Zande in de Koningstraat, met wie Jan Greshoff bevriend was. Foto uit: [R.J. Hijman], Plaats van ontmoetingen. Uit de geschiedenis van onze boekhandel, Arnhem 1956 (uitgave Hijman Stenfert Kroese & Van der Zande).

In Greshoffs huis aan de Burgemeester Weertsstraat 45 werden allerlei vrienden, onder wie Franse schrijvers, 'ingekwartierd'. Bekende Franse literatoren waren daar te gast. Jacques Rivière kwam er, een schrijver naar zijn hart die op de hoogte was van de nieuwste wegen van de Franse letterkunde, en ook Georges Duhamel en Henri Ghéon verbleven er. Verder kwam de wat oudere Arthur van Schendel 'met zijn streuveligen, ironischen kop', naar wie hij opkeek, bij hem op bezoek.

Palladium-reeks

Al lang voor de tijd dat Greshoff op zoek was naar betaald werk, was hij in de weer om de bibliofiele Palladium-reeks van de grond te krijgen. Als liefhebber van het verzorgde boek was hij daarvoor de aangewezen man. Al in 1920 verscheen het eerste deel. Er zouden er tot 1927 nog twintig volgen.[3] *Palladi-*

um staat voor het beeld van Pallas Athene met lans en schild. Greshoff zelf merkt ergens spottend op dat de reeks een bioscoopnaam heeft. Vanaf het jaar dat hij in Arnhem woonde, had hij al contact met Simon Hijman, de eigenaar van de boekhandel Hijman, Stenfert Kroese & Van der Zande, gevestigd in de Koningstraat nummer 64. Met hem sloot hij vriendschap. Greshoff wist hem zover te krijgen als uitgever van de reeks op te treden en dus ook het financiële risico te dragen. Winstgevend zou de reeks, waarvan de delen in een kleine oplage verschenen, niet worden. Samen met zijn zwager Jan van Krimpen – Van Krimpen was sinds 1917 getrouwd met de jongere zuster van Aty Brunt, Greshoffs echtgenote –, die verantwoordelijk was voor de typografische vormgeving, zette Greshoff de reeks op. Naast hem maakten Jacques Bloem en Jan van Nijlen, een Vlaams dichter (1884-1965), deel uit van de redactie. In maart 1922 verliet Bloem de redactie vanwege een conflict met Van Krimpen, die *Opvluchten* van Aart van der Leeuw niet wilde opnemen in de reeks. Het is geen toeval dat van de twee overgebleven redactieleden, dus van Greshoff en Van Nijlen, werken in de reeks verschenen: *Het aangezicht der aarde. Verzen* van Jan van Nijlen in 1923 en *De Ceder. Gedichten* van Jan Greshoff in 1924. Werk van jonge dichters die later beroemd zouden worden, zoals van Hendrik Marsman en Jan Jacob Slauerhoff, werd in de reeks opgenomen. De redactie had een goede neus voor wat, literair gezien, van hoge kwaliteit was.

Het Palladium-merk dat de omslagen van de delen van de reeks vanaf 1921 siert, werd getekend door Jan van Krimpen. Het embleem van Hijman, Stenfert Kroese & Van der Zande, de menora, de zevenarmige kandelaar met de initialen HSK&VDZ, is eveneens van zijn hand. Het embleem is een verwijzing naar de joodse afkomst van Julius Hijman. De bijbehorende zinspreuk, waarvan de woorden aanvangen met de beginletters van Hijman, Stenfert Kroese & Van der Zande, 'Het schoone kennen veredelt de ziel' is vrijwel zeker bedacht door Jan Greshoff. Nog steeds is dit embleem in stenen uitvoering te bewonderen aan de voorgevel van Hijman en Arends Boeken, een voortzetting onder gewijzigde naam van Hijman Boeken aan de Grote Oord. In dit pand zette Rudolf Julius Hijman, de zoon van Simon, na de Tweede Wereldoorlog de zaak voort die vroeger in de Koningstraat gevestigd was. Dit pand werd in de meidagen van 1945 verwoest.

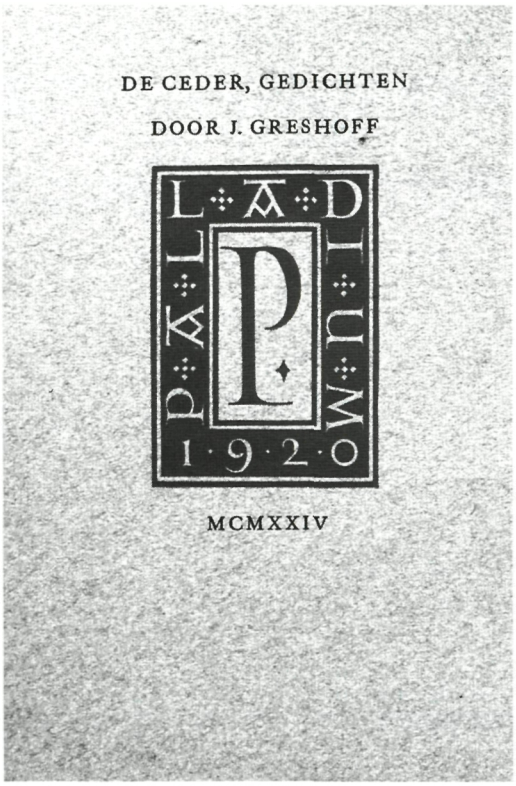

Omslag van De Ceder, de bundel van Greshoff in de Palladium-reeks. Foto: H.Chr. van Bemmel.

Publicaties in de Arnhemse periode

In de periode dat Greshoff in Arnhem verbleef, verschenen, naast de reeds genoemde bundel *De Ceder* in de Palladium-reeks, diverse werken van zijn hand, waarvan een deel bij Hijman, Stenfert Kroese & Van der Zande. Hieronder worden de meest in het oog springende genoemd.

Vijf dichtbundels zagen in betrekkelijk korte tijd het licht. Naast *De Ceder* waren dat in 1925 *Vonken van het vuur. Kleine gedichten* en *Sparsa* en in 1926 *Zeven gedichten*,

Aardsch en hemelsch en *Oud zeer*. Dit laatste werk was geen handelsuitgave en verscheen in een oplage van slechts dertig exemplaren.

Een apart verhaal vormt de eerder genoemde uitgave bij Hijman, Stenfert Kroese & Van der Zande van de *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*, die Greshoff samen met Jan de Vries schreef, waarvan de eerste druk in 1925 verscheen en de tweede in 1929. Het is een lijvig werk van 387 bladzijden. In mei 1924 was hij er tien uur per dag mee bezig. Het was zijn 'eerste groote werk' zo schrijft hij (Stols 10 mei 1924). Wat bracht hem ertoe zo'n omvangrijk boek te schrijven? Natuurlijk was er behoefte aan een 'alles samenvattend overzicht' zoals P.H. Ritter in een recensie ervan schreef, maar we mogen aannemen dat hij na zijn ontslag als hoofdredacteur alle tijd had om zich op dit werk te richten. P.H. Ritter merkte in een recensie in 1925, op:

'Tegen dit lijvige boek zijn vele bezwaren ingebracht en zullen nog vele bezwaren ingebracht worden, het zal niettemin een der eigenaardigste monumenten blijven van onze hedendaagse cultuur.'

De oude letterkunde werd behandeld door Jan de Vries, de nieuwere door Greshoff. Hij blijkt zeer goed op de hoogte te zijn geweest van de nieuwste stromingen, onder andere die van na de Eerste Wereldoorlog. Het is opvallend hoe modern deze literatuurgeschiedenis van 1925 aandoet. Greshoff noemt opkomende talenten als Martinus Nijhoff, J. Slauerhoff en J.C. van Schagen, van wie toen net de debuten waren verschenen. Zelf rekende hij zich tot de dichters die na 1905 opkwamen.

Vergelijkbaar hiermee, maar van een geheel andere orde, is de uitgave van de *Mengelstoffen op het gebied der Fransche letterkunde* die in 1924 in de eerder genoemde reeks *De Schatkamer* verscheen. Een groot deel ervan schreef hij al verspreid over de jaren dat hij in Arnhem woonde. Zijn kennis van de Franse letterkunde was groot, mede als gevolg van zijn contacten met Franse schrijvers en hij wist jonge schrijvers op hun

Het embleem aan de voorgevel van Hijman Arends Boeken aan de Grote Oord, een menora met de tekst 'Het schoone kennen veredelt de ziel'. Foto: H.Chr. van Bemmel.

waarde te schatten. Zo noemde hij de in 1922 verschenen roman *Le Baiser au Lépreux* van de jonge François Mauriac al een meesterwerk.

Het meest bekende gedicht van Greshoff is zijn 'Liefdesverklaring' uit 1924, het gedicht waarvan de eerste regels luiden 'Ik houd zoo van die donk're burgerheren die langzaam wand'len over 't Velperplein', opgenomen in *Gedichten 1907-1936*.[4] Het laatste couplet is tekenend en zegt iets over de ironische blik waarmee Greshoff tegen de dingen aankeek:

Ik houd zoo van die zindelijke heeren,
Levende monumenten op het plein
In deze veel te heldren winterschijn:
De dominé, de dokter, de notaris,
Die denken dat uw dichter niet goed gaar is.
Maar 't kan verkeeren!

Deze wijze van aankijken tegen het bestaan zou hij blijven houden, zoals blijkt uit *Afscheid van Europa* waarin hij terugblikt op zijn leven.

Levenshouding

'Greshoff is een vertegenwoordiger van wat men paradoxaal, zou kunnen noemen levensaanvaardend pessimisme', zo omschreef P.H. Ritter Jan Greshoff in 1926 bij het bespreken van zijn bundel *De Ceder*.[5] Toen werd al zo over hem gedacht. Greshoff zelf denkt er vele jaren later niet anders over. In zijn *Afscheid van Europa* zegt hij: 'Het leven, dat ik eens het goede leven noemde, heeft mij geleerd het leven steeds minder op prijs te stellen omdat ik steeds dieper doordrongen word van de ongerijmdheid van elke vorm van zijn, ook de aangenaamste'. Hij heeft dus ooit het leven goed genoemd. Het kan zijn dat hij daarmee zijn Amsterdamse tijd voor ogen had, maar misschien doelde hij wel op de tijd die hij in Arnhem doorbracht. Wellicht dacht hij aan zijn danswoede toen hij in *Afscheid van Europa* schreef: 'Ik deed vrijwel nooit uitgelaten en de hoogst enkele keer dat ik mij werelds vermaakte, was dat een mislukte poging om mijzelf te bewijzen dat ik jolig kon zijn.' Dat zijn houding tegenover het leven ook toen een kritische was, blijkt wel uit de gedichten die hij in die jaren schreef. Een exponent daarvan vinden we in het eerste couplet van het gedicht 'De Gevangene', dat opgenomen is in de Palladiumbundel *De Ceder*, die in 1924 verscheen:

De bol zwiert zinloos langs de blinde baan
Tusschen vijandige planeten;
Wij zien altijd zon op- en ondergaan
En kunnen geen minuut vergeten
Dat deze wreede regelmatigheid
De vloek is van ons in den tijd gekneld bestaan.

Hij bevestigt dat nog eens in *Afscheid van Europa,* waar hij een zeer korte samenvatting geeft van wat hem het dichtst aan het hart ligt: 'Mijn belijdenis van de duivelse Onzin van het bestaan, waar en wanneer zich dat ook voordoet'. Duidelijker kan het niet.

Geen makkelijke jaren

De bijna acht jaar dat Jan Greshoff in Arnhem verbleef, zijn zeker niet de makkelijkste jaren van zijn leven geweest. Het hoofdredacteurschap van de *Nieuwe Arnhemsche Courant* bracht hem in de twee jaar dat hij daar werkte niet wat hij ervan had verwacht. Dat blijkt uit zijn uitlatingen hierover al vóór hij ontslag nam. In de jaren erna was hij genoodzaakt veel werk op literair en bibliofiel gebied op zich te nemen om in zijn levensonderhoud te voorzien. Hij heeft zich in die periode onder psychiatrische behandeling moeten laten stellen.[6] Dat zal ongetwijfeld te maken hebben gehad met zijn ontslag bij de *Nieuwe Arnhemsche Courant* en met het vele werk dat hij, als gevolg daarvan, op zich moest nemen. Maar de periode in Arnhem gaf hem ook nieuw elan. Het verschijnen van de dichtbundel *De Ceder* in de Palladium-reeks bracht bij hem een opleving teweeg. Hij schreef er later over: 'Door dat feit is de periode in Arnhem beslissend geworden in mijn bestaan, want van dat ogenblik af heb ik talloze kleine bundels geschreven die meestal fraai en in kleine oplagen gedrukt werden. De laatste vier jaren van mijn verblijf aldaar kon ik mij geheel en uitsluitend voorbereiden op mijn later werk.' Dat was dus van 1923 tot 1927. De ervaringen die hij in Arnhem opdeed hebben ervoor gezorgd dat zijn leven 'daarna rijker, boeiender, onafhankelijker werd' zo schreef hij in *Afscheid van Europa*. Op 1 september 1927 vertrok hij naar Brussel als medewerker van *Het Vaderland*. Hiermee kon hij de onzekerheid die de Arnhemse jaren voor hem en zijn gezin met zich meegebracht hadden, achter zich laten.

Noten

1. Veel van deze bijdrage is ontleend aan drie genoemde boeken in de literatuuropgave. Dat zijn de briefwisseling tussen Stols en Greshoff: *Do it now, Afscheid van Europa* en *Dichters in 't Koffiehuys*. In de aangehaalde passages van brieven wordt steeds verwezen naar 'Stols' – met wie Sander Stols bedoeld wordt, de uitgever van Boosten & Stols in Maastricht – met vermelding van datum en jaar van de brief of naar een pagina uit dit werk. De teksten aangehaald uit *Afscheid van Europa* zijn wat betreft de Arnhemse periode te vinden op p. 182-193 van dat werk en wat betreft de terugblik op zijn houding tegenover het leven op p. 337-341. Typeringen die door Greshoff aan dichters uit zijn omgeving werden toebedacht,

zijn grotendeels ontleend aan het boekje *Dichters in het koffyhuis*.

2. Zie bijvoorbeeld *Biografisch woordenboek van Nederland I*, Den Haag 1979, 211-212. Tekenend in dit verband is dat Greshoff per 27 september 1921 niet meer als hoofdredacteur staat vermeld op het titelblad van de krant. In plaats daarvan staat er 'Bureaux en redactie Zwanenstraat 25', de straat waar de krant resideerde. Vanaf dat moment zullen er al fricties zijn geweest tussen Greshoff en de directie, die het niet meer nodig zal hebben gevonden dat hij als hoofdredacteur werd vermeld. Die toestand heeft dus nog ruim een jaar geduurd voordat de bom barstte.
3. Alle 21 Palladium-uitgaven staan vermeld op p. 3 van de in de literatuuropgave vermelde *Catalogus van de tentoonstelling Hijman, Stenfert Kroese & Van der Zande.*
4. J. Greshoff, *Gedichten 1907-1936*, herziene en vermeerderde uitgave, Maastricht/Brussel z.j. [1938]. 132.
5. Zie de in de literatuuropgave vermelde briefwisseling van P.H. Ritter en Jan Greshoff, 122.
6. Hij was onder behandeling van de Utrechtse psychiater Pieter Bierens de Haan (Stols, 512).

Geraadpleegde literatuur

H.Chr. van Bemmel (samenstelling), *Catalogus bij de tentoonstelling Hijman, Stenfert Kroese & Van der Zande, Boekverkopers en Uitgevers te Arnhem 1919-1994*, Arnhem 1994 (uitgave Bibliotheek Arnhem).

H.Chr. van Bemmel, 'Cultuur', in: *Arnhem in de twintigste eeuw*, Utrecht 2004, 290-315, met name 300-301 (daarbij onder andere een foto uit zijn jonge jaren).

Salma Chen en S.A.J. van Faassen (ed.), *'Beste Sander. Do it now!' Briefwisseling J. Greshoff-A.A.M. Stols. Deel 1, 1922-1941*, 's-Gravenhage 1990 (Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum).

Jan Greshoff, *Afscheid van Europa. Leven tegen het leven*, Den Haag/Rotterdam 1969.

Joan Hemels, 'Arnhemmers en hun kranten. Persgeschiedenis aan de Rijn 1621-2001', in: *Arnhem de Genoeglijkste* 24 (2004), 45-116, met name 72.

Jan J. van Herpen (ed.), *Een schrijver in geen perkje passend: de briefwisseling Dr. P.H. Ritter Jr.-Jan Greshoff*, Leiden 1991.

[R.J. Hijman], *Plaats van ontmoetingen. Uit de geschiedenis van onze boekhandel*, Arnhem 1956 (uitgave Hijman Stenfert Kroese & Van der Zande).

Huib van Krimpen en Thomas Verbogt, *'Het schoone kennen veredelt de ziel'*, Arnhem 1994 (uitgegeven ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van Hijman, Stenfert Kroese & Van der Zande, boekverkopers en uitgevers te Arnhem).

Otto P. Reys (pseudoniem van Jan Greshoff), *Dichters in het koffyhuis, herinneringen*, Arnhem 1925.

Gerrit Feenstra (1890-1985)
Het huisje van Heidstra, 'voor vrienden te herkennen'

Jan Vredenberg

Welke twintigste-eeuwse architecten een plaats in de architectuurhistorische handboeken hebben gekregen, is in belangrijke mate bepaald door publicaties uit hun eigen tijd. Veel bouwmeesters uit de eerste helft van de twintigste eeuw die we nu nog kennen, schreven over hun gebouwen of over architectuurtheorie, of er werd vaak gepubliceerd over hun werk. Architect Gerrit Feenstra (1890-1985) is voornamelijk bekend door zijn gebouwen, waarover regelmatig werd bericht in tijdschriften als *Bouwkundig Weekblad, Het Bouwbedrijf en Klei*. Zijn omvangrijkste eigen publicatie is het boek *Tuinsteden en volkshuisvesting in Nederland en buitenland* uit 1920. Minder bekend is dat hij in 1932 in het blad *Het Landhuis* een verhaal schreef onder de titel 'Hoe het groeide', over architect Heidstra die een buitenhuisje laat bouwen. Het verhaal, 'historisch, en niet historisch, voor vrienden te herkennen', was een inzending voor een prijsvraag van *Het Landhuis*, en leverde hem de eerste prijs op. Uit literair oogpunt is het niet bijzonder, maar het geeft wel een inzicht in de ontwikkeling van Feenstra's opvattingen over architectuur en het is een aardige puzzel om fictie en feiten te vergelijken.

Feenstra en het 'buiten' wonen

Gerrit Feenstra, over wie reeds verschillende biografische artikelen zijn verschenen[1], werd op 12 april 1890 geboren in Hijlaard in de Friese gemeente Baarderadeel. Hij was de derde zoon van Luitjen Meines Feenstra en Antje Sjerps Terluin. Gerrit volgde de ambachtschool in Leeuwarden en een aanvullende cursus over staal- en betonconstructies. Na zijn opleiding was hij werkzaam voor de Provinciale Waterstaat van Friesland, het architectenbureau van Karel Joan Muller in Hengelo (Overijssel) en de dienst Gemeentewerken in Arnhem. Op 29 juni 1918 trouwde Feenstra in Norg met Johanna Nijboer, die op 9 juni 1886 in deze plaats was geboren. Zij woonden aanvankelijk aan de Amsterdamseweg 154 in Arnhem. In 1920 nam Feenstra ontslag bij de gemeente en begon een eigen bureau.

Midden jaren twintig gingen de zaken zo goed dat de familie een perceel aan de Van Lawick van Pabststraat kon kopen, waar zij op nummer 70 het huis 'Middei Hichte' ('Middaghoogte') liet bouwen. Het was een fraai woonhuis in de Burgemeesterswijk, maar het lag er wel aan de drukste straat. Feenstra begint hier zijn verhaal over de familie Heidstra. Hij schetst hoe met de groei van de stad de rust verloren ging:

'Naarmate de stad zich naar de bovenkant uitbreidde, vermeerderde het verkeer en toen de tram naar het naastgelegen hooger gedeelte werd verlengd kwam ze elke 10 minuten met groot lawaai naar beneden stor-

Woningen in de tuinstad Letchworth, Engeland. Foto: Jan Vredenberg.

men, tot groot vermaak van de jongste spruit van de familie Heidstra, maar tot spijt van de huismoeder die van buiten afkomt, de stilte van bosschen en heidevelden meer minde dan het stadslawaai en de knetterende vonken van de tram of de slecht onderhouden trambaan.'[2]

Om even aan de drukte van het 'provinciestadje A.' te ontsnappen, vatten de Heidstra's het plan op met vakantie naar Engeland te gaan: 'Voor vader Heidstra om nog eens te genieten van een in zijn jeugd-jaren gemaakte Engelsche reis, voor moeder om haar kennis van de Engelsche taal eens te toetsen'. Als mogelijke reisdoelen worden de Britse tuinsteden genoemd, zoals Bourneville bij Birmingham en Port Sunlight bij Liverpool, die Feenstra in 1920 had beschreven in zijn eerdergenoemde boek.

De tuinstadbeweging wilde het 'buiten' wonen introduceren in de volkswoningbouw. De grote stad zou een verderfelijke invloed op de arbeiders hebben, en daarom ontwierp men ruim opgezette wijken met laagbouw in de trant van traditionele landelijke architectuur. Waar mogelijk legde men ook tuinen aan, zodat de arbeiders hun eigen groenten konden verbouwen en een goede vrijetijdsbesteding hadden. Feenstra kwam waarschijnlijk voor het eerst in aanraking met deze beweging toen hij in 1909 in dienst trad bij de eerdergenoemde architect Muller in Hengelo. Voor Muller leidde hij vanaf 1911 de tekenkamer van het bureau dat tuindorp 't Lansink in Hengelo ontwierp, en later werkte hij ook voor tuindorp Elinkwijk in Zuilen. In deze vroege jaren van zijn loopbaan maakte Feenstra een studiereis naar Engeland, waar hij naast de genoemde tuinsteden Bourneville en Port Sunlight ook Earswick bij York, Letchworth en Hampstead bij Londen bezocht. In zijn boek over tuinsteden uit 1920 is hij enthousiast over de resultaten die in Engeland zijn bereikt. Over Letchworth in Hertfordshire schrijft hij:

'Ziehier nu eens een stad, welker inrichting

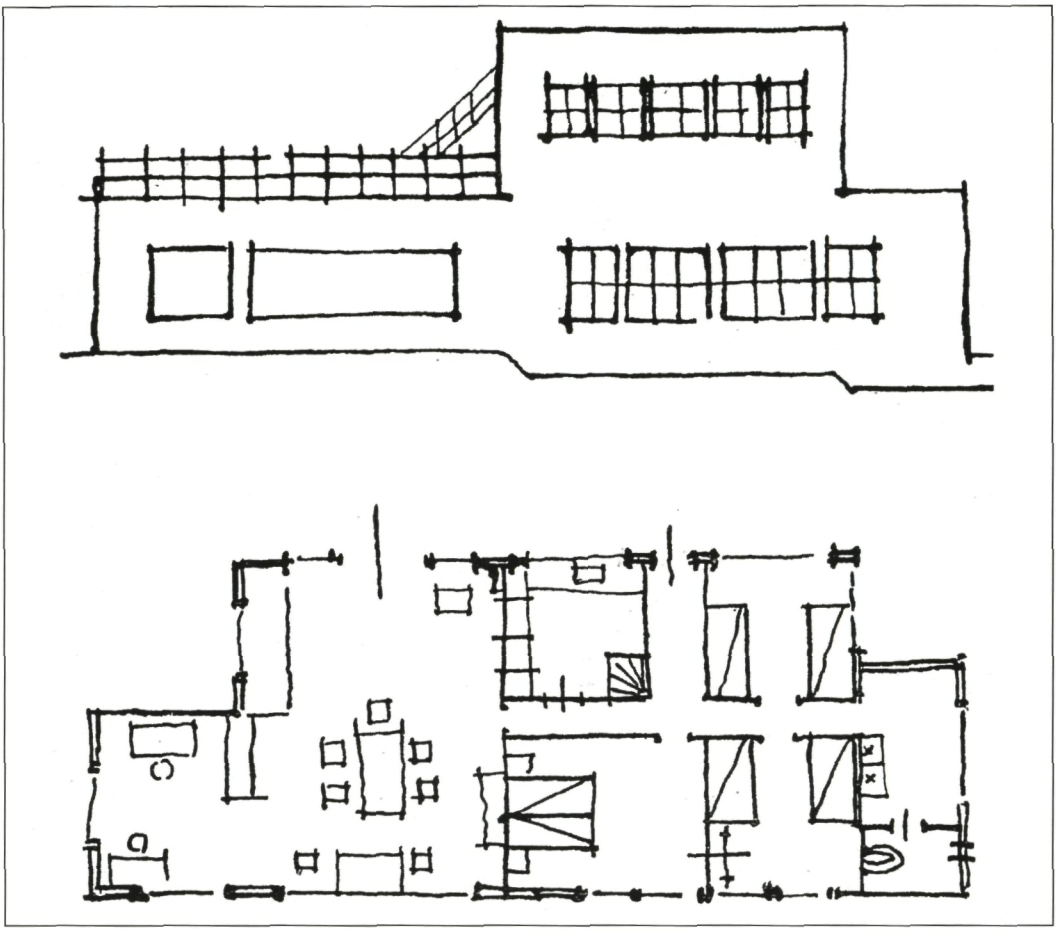

De eerste schets voor het 'huisje van Heidstra' in nieuw-zakelijke trant. Illustratie bij Feenstra's verhaal.

vooraf voldoende is bestudeerd. Zon en licht treden in vollen omvang tot de woningen; boomen en bloemen vormen een heerlijke garneering, goede beplanting verbergt de fabrieksgedeelten. Het moet dan ook bijzonder zijn, zoo gezond zijn de inwoners.'[3]

Een eigen buitenhuisje

Terwijl de Heidstra's vakantieplannen aan het maken waren, werd de rust plotseling 'wreed verstoord' door de telefoon, 'waarvoor men zelfs op Zondagavond niet veilig is'. Een 'rustende onderwijzer' die een aantal jaren eerder in de Achterhoek door Heidstra een huisje had laten bouwen[4], was in de problemen geraakt. Zijn woning, verscholen tussen de dennen, was vanaf de doorgaande weg alleen te bereiken via een paadje over de grond van de buurman. Op dat paadje had de onderwijzer met zijn 'communistische neigingen' zijn recht gesteld. De buurman ging echter verhuizen en daarmee ontstond een probleem: 'Dat hij de stille rust van de Achterhoek wilde ruilen met het lawaai en de steenen huizen zee van de groote stad was zijn zaak, maar dat hij nu ook nog zijn grond ging verkoopen – en speciaal ook het gedeelte waarop onze onderwijzer zijn pad had gevestigd – dat ging te ver.' Daarom moest Heidstra bemiddelen, zodat de communistisch geneigde onderwijzer voor een redelijke prijs grondbezitter kon worden.

Het overleg met de buurman-grondeigenaar verliep soepel, en zo ontstond bij Heid-

stra het idee om zelf een heideveldje te kopen. Als bezitter van slechts een op het noorden gelegen tuintje in de 'provinciestad A', wilde hij graag uitgroeien tot een grondeigenaar, een bezitter van 'vele berken, eikjes, dennen, konijnenholen en wat dies meer zij', want dat moest toch 'zijn geest versterken'! Hier zou hij een 'snoezig huisje' kunnen bouwen, waar hij in rust zou kunnen werken aan 'de mooiste bouwschetsen, vanaf de verouderde bouwwijze in hout en steen tot de nieuwe zakelijkheid in glas, ijzer en beton'. Op zijn heideveldje hoopte Heidstra rust en inspiratie te vinden. 'Een lang gevoelde gedachte om te komen tot samenwerking tusschen de constructieve harmonische vormgeving (Kropholler, Granp[r]é Molière, e.a.) en de even noodige nieuwe zakelijkheid (Corbusier e.a.) moest hier kunnen rijpen.'

Zakelijkheid in soorten

Feenstra werkte vanaf de jaren twintig regelmatig samen met Hendrik Barend van Broekhuizen (1889-1948). In de jaren 1918-1920 waren zij buren en tevens collega's bij Gemeentewerken van Arnhem. Van Broekhuizen bleef tot 1934 in dienst bij de gemeente Arnhem, maar hij werkte ook regelmatig samen met Feenstra aan opdrachten van particulieren. Het is vaak niet met zekerheid te bepalen wie het grootste aandeel in een ontwerp had. Over het algemeen zijn echter de meest 'avontuurlijke' ontwerpen door Van Broekhuizen gemaakt of aan hem toe te schrijven. Feenstra verkoos doorgaans een sobere baksteenarchitectuur met hellende daken, terwijl Van Broekhuizen in de jaren twintig experimenteerde met allerlei stijlen, zoals is te zien aan de Witte School aan de Bronbeeklaan en de Arnhemse Buitenschool aan de Bosweg, beide in 1929 ontworpen. Terwijl de eerste een traditioneel, landelijk uiterlijk heeft met hoge rieten kappen, is de tweede een modern gebouw in de strakke, witte doosvormen van de Nieuwe Zakelijkheid. Ook Feenstra maakte een paar ontwerpen in die modernistische stijl, zoals het huis 'Oase' aan de Oude Bennekomseweg in Ede (1928), maar rond 1930 keerde hij terug naar traditionelere vormen. In 'Hoe het groeide', vertelt hij waarom.

Heidstra werd na enig onderhandelen eigenaar van ruim 22 hectare bos en heide en ging aan de slag met een bouwplan. Daarbij was 'nieuwe zakelijkheid' het uitgangspunt. Zijn plan ging uit van 'rationalisatie van alle huiselijke werken, tot zelfs vliegen vangen en electrisch aardappelschillen toe'. De huiskamer moest op het zonnige zuiden en westen worden gericht, de slaapkamers op het koelere oosten. Ook het meubilair moest rationeel worden, met een knipoog naar de meubelconstructies van Gerrit Rietveld: 'slaapkamers met klapbedden, klaptafeltjes, klaprozen enz.' Dezelfde slimmigheden moesten in de keuken het werk vergemakkelijken: 'een ronddraaiend stoeltje, smalle dienstbode, goede doorgeefkasten'. Op een deel van het vlak afgedekte huisje zou een verdieping komen. Hier zou de architect in alle rust kunnen werken, voorzover hij niet werd afgeleid door het fraaie uitzicht.

De schets, als een villa van Le Corbusier in het klein, werd voorgelegd aan de plaatselijke aannemer. Deze begon al snel allerlei bezwaren op te werpen:

'IJzeren ramen, terwijl de timmerlieden uit zijn dorp zoo goed en goedkoop houten maakten? Betonnen palen en muren, terwijl de fabrieken vlak bij zoo goedkoop goede steenen leveren. Veel glas en weinig steunpunten, terwijl de koude Oosten- en hevige Westenwinden over de vlakten gierden. Geen zichtbaar dak, terwijl riet en pannen bij de hand waren en toch volgens de aannemer ieder zoo graag een dak boven zijn hoofd heeft.'[5]

Niettemin was de aannemer bereid het plan met de architect door te rekenen, maar de kosten voor de 'zakelijke' oplossingen werden hoger en hoger. Een 'halve zakelijkheid' wilde Heidstra niet en zo kwam hij tot de conclusie dat hij beter kon kiezen voor 'inheemsche vormen' en een eenvoudige bouwwijze van hout en steen, waarbij hij zelfs een rieten dak overwoog. Heidstra verdedigde de ommezwaai niet alleen met praktische en economische argumenten, maar stelde daarbij dat 'het oude *levende*' en het bruik-

Het buitenhuisje van Heidstra/Feenstra (boven) en zomerhuisjes op het terrein van Eldorado in Beekbergen (onder). Illustratie bij Feenstra's verhaal en ansichtkaart.

bare evenzeer nieuw en van deze tijd waren als de nieuwe zakelijkheid. Daarbij bood de van oudsher overgeleverde bouwwijze de mogelijkheid van aanpassing aan de omringende natuur. 'De architect voelde dat zijn opvattingen juist bleven al werd uiterlijk gezien hier schijnbaar afstand van gedaan.' De nieuwe zakelijkheid maakte plaats voor 'dood-eenvoudige plattelandsbouwkunst'.[6]

Heidstra – lees Feenstra – vond dat hiermee de principes van de nieuwe zakelijkheid niet werden verraden. Nog steeds paste hij grote, moderne ramen toe, werden er machinaal geschaafde balken gebruikt, evenals machinaal geproduceerde deuren. Verder was er een modern waterpompje, elektrisch licht en sanitair. Alles voldeed aan eigentijdse eisen.

Het was deze opvatting die in de jaren dertig zou doorzetten in Feenstra's architec-

tuur. Zakelijkheid, dat was voor hem bouwen met de voor de hand liggende materialen en technieken. Dat waren zowel de bestaande bouwwijzen als de nieuwe. De keuze werd bepaald door praktische en economische eisen en de wensen van de opdrachtgevers en gebruikers. Welke materialen waren beschikbaar, betaalbaar en het beste toepasbaar? Konden de beschikbare bouwarbeiders ermee werken? In praktijk bevatten Feenstra's ontwerpen doorgaans combinaties van traditionele en moderne elementen. Daarbij liet hij zich mede leiden door vertrouwde vormen, die bij een bepaald type gebouw pasten. Op die manier werden woonhuizen en kerkgebouwen overwegend traditioneel van vorm, en kantoorgebouwen en fabrieken veel moderner. Feenstra's bouwstijl had een zekere verwantschap met de Delftse School, maar hij deelde niet de uitgesproken traditionalistische architectuuropvattingen en het conservatieve maatschappijbeeld zoals die bijvoorbeeld werden uitgedragen door de Delftse hoogleraar M.J. Granpré Molière. Feenstra was een christensocialist, aangesloten bij de SDAP en de religieuze beweging van de Woodbrookers. Hij was noch in de architectuur, noch anderszins dogmatisch ingesteld.

Waar stond Feenstra's huisje?

Feenstra's verhaal is geïllustreerd met foto's van zijn eigen gezin en het buitenhuisje op de heide. Maar waar stond dat huisje? Zoals de naam Heidstra fictief is, zo hoeft de plaatsaanduiding – Achterhoek – ook niet te kloppen, zeker niet voor een woning waar hij rust zocht. Hoewel Feenstra verder nooit over zijn buitenhuisje heeft gepubliceerd, zijn er wel een paar aanwijzingen. Zijn zoon L. Feenstra schreef in 1992 in het jubileumboek van Prodesse Conamur dat de familie tijdens de evacuatie van Arnhem in 1944-1945 de winter doorbracht in een zomerhuisje in de bossen van Beekbergen.[7] Wellicht was dat het eigen buitenverblijf. Oude ansichten van vakantiewoningen op het bungalowpark Eldorado in Beekbergen laten grote overeenkomsten met Feenstra's eigen huisje zien: wit geschilderde, stenen gebouwtjes met breed overstekende rieten daken. Het uitgestrekte bos- en heidegebied waarvan in het verhaal sprake is, doet ook eerder aan de Veluwe denken dan aan de Achterhoek.

In 'Hoe het groeide' beschrijft Feenstra hoe Heidstra tijdens zijn zoektocht naar een geschikt stukje grond ook een terrein bezocht dichtbij een radiomast: 'Maar helaas op een aangrenzend terrein stond een radiomast en architect Heidstra een conservatief man, in het bezit van een vrouw, drie kinderen, piano en viool, vreest radio als kiespijn.' Radio zou de rust maar verstoren: 'Kan een beschouwing over een kathedraal geschreven worden als de Jaszband in schelle fluistering zijn tonen vanaf Daventry naar Holland zendt? En nog erger. Hoe kunnen ze schrijven over nieuwe zakelijkheid bij de hopeloos ouderwetsche muziek van Beethoven en Bach?'[8]

Wellicht is dit alles een verwijzing naar Radio Kootwijk, het zendstation voor communicatie met overzeese gebieden, dat begin jaren twintig ten zuidwesten van Apeldoorn was gebouwd. Het moderne betonnen complex met zijn meer dan 200 meter hoge masten stond in scherp contrast met de omringende natuur en werd daarom ook bekritiseerd. Veluwe-kenner en schrijver J. Gazenbeek was een van die critici. Later schreef hij over zijn protest ertegen: 'We vonden die zakelijke gebouwen en die overal zichtbare, stalen masten een soort heiligschennis, een aanfluiting voor de rust en het natuurschoon.'[9]

Ten zuidoosten van Apeldoorn, in Beekbergen, had men geen last van die masten. In de jaren twintig en dertig groeide het dorp met zijn omgeving al uit tot een centrum van toerisme, en werd bekend met pensions, zomerhuisjes en later ook campings. Ook was er in 1927 het Troelstra-oord geopend, een vakantiecentrum voor arbeiders van het Nederlands Verbond van Vakvereenigingen. In 1934 werd in het tijdschrift *De Wandelaar* geschreven:

'Waar eenmaal schaapskooien ("schotten" noemt men ze) verstrooid lagen langs den rand, op de grens van den daarbinnen liggenden enk en de heiden en bosschen aan

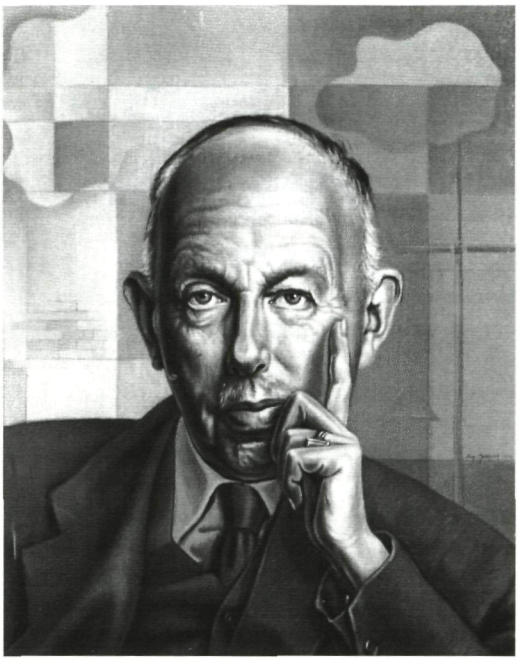

Gerrit Feenstra (1890-1985). Portret door Johan Mekkink (1904-1991) uit 1954, olieverf op doek, 93 x 35 centimeter, gesigneerd 'Joh. Mekkink 1954'. Particuliere collectie.

den buitenkant, verrijzen nu op de toppen der heuvels zomeroptrekjes en langs hun voet, tusschen het kreupelhout, vinden in den zomer tal van kampeerders hun zonnebad en speelterrein.'[10]

Huisjespest en ruige kwanten

Het is duidelijk dat Feenstra rond 1930 niet de enige was die rust kwam zoeken in het bos en op de heide. Heidstra uit het verhaal was niet alleen autobiografisch, hij stond voor de trek naar buiten in die tijd. Die trek had ook een keerzijde: de huisjesbouwers verstoorden de rust die zij zelf zochten. In haar boek *Naar buiten!* haalt Ileen Montijn verschillende auteurs aan, die een even grote afkeer van huisjesbouwers hadden als Heidstra van de radio. Zo voegde Nescio (Jan Hendrik Frederik Grönloh) in 1935 een sarcastische voetnoot toe aan zijn verhaal 'Een lange dag' uit 1919: 'Vergelijk J. Koekebakker, *De Huisjespest*, alsook *De verwoesting van Nederland door de verbetering der wegen* en *Een wereld vol lawaai, iets over auto's, radio's en andere onderwerpen*, beide van denzelfden auteur.' Maar de voorstanders van het buitenleven voor iedereen lieten zich door dergelijke kritiek niet ontmoedigen en wezen op de gezonde, opvoedende werking van het eenvoudige leven, juist weg van de stadse drukte. W. Retera, hoofdredacteur van *Het Landhuis*, het tijdschrift dat Feenstra's verhaal met een eerste prijs had bekroond en gepubliceerd, formuleerde het in 1938 zo:

'Het is juist het typische van het zomerhuis, dat men een lagere schaal van comfort toepast dan voor de gewone omgeving. Het is zomer, niet waar, vacantie en men is buiten. Men lacht wat om de lieden in de stad in hun kamers met kleeden en stofnesten, trams en gillende radio's, die zoo ziekelijk aan hun gemakkelijke bedden verslaafd zijn. [...] Het is eigenaardig hoe een anders wat slap mannetje, die thuis te zielig is om een spijker in de muur te slaan, buiten zich kan ontpoppen tot een ruigen kwant, die niets te veel is en met alles genoegen neemt. [...] Het leven buiten is nu eenmaal anders dan in de sleur van het dagelijksche bestaan, en men voelt sluimerende krachten vrijkomen, door het contact met de natuur voelt men dat het lichaam verwaarloosd is en dat het noodzakelijk wordt de spieren weer soepel en sterk te maken.'[11]

Dit moet Feenstra, architect van tuindorpen, landhuizen, jeugdherbergen en zomerhuisjes hebben aangesproken. Hoewel hij ongetwijfeld meer verdiende aan de 515 zuivelfabrieken die hij met zijn bureau ontwierp, bleef hij zich met dergelijke opdrachten bezighouden. Ook schreef hij nog vele artikelen[12], maar het verhaal in *Het Landhuis* bleef een unicum. Op het oog is het slechts een grappig opstel, maar bij nadere bestudering vertelt het veel over Feenstra's leven, werk en opvattingen, volgens het principe van de sleutelroman.

Noten

1. L. Feenstra, 'Gerrit Feenstra (1890-1985)', in: A.G. Schulte (red.), *Arnhems Historisch Ge-*

nootschap Prodesse Conamur. Overal lieten zij hun sporen na, Zutphen 1992, 241-250; J. Vredenberg, 'G. Feenstra en H.B. van Broekhuizen. "Men kan ook eenvoudigweg een huis bouwen"', in: *Bijdragen en Mededelingen Gelre. Historisch jaarboek voor Gelderland* 97 (2006), 211-239.

2. G. Feenstra, 'Hoe het groeide', in: Het *Landhuis* 27 (1932), 746-752: 746.
3. Deze tuinsteden worden beschreven in: G. Feenstra, *Tuinsteden en volkshuisvesting in Nederland en buitenland*, Amsterdam 1920, 63-92, citaat van 81.
4. Mogelijk gaat het hierbij om het houten zomerhuisje waarvan het ontwerp in 1920 is gepubliceerd. G. Feenstra, 'Bij de plaat. Ontwerp voor een zomerhuisje', in: *Vademecum der Bouwvakken* 35 (1920), 121.
5. G. Feenstra, 'Hoe het groeide', 750.
6. Idem.
7. L. Feenstra, 'Gerrit Feenstra (1890-1985)', 247.
8. G. Feenstra, 'Hoe het groeide', 748.
9. J. Gazenbeek, *Dolend langs eenzame paden*, Wageningen z.j. (ca. 1962), 189-190.
10. J.L.A. Kremer, 'Een oude kern op de Veluwe: Beekbergen (1)', in: *De Wandelaar* 6 (1934), 101-105: 101.
11. I. Montijn, *Naar buiten! Het verlangen naar landelijkheid in de negentiende en twintigste eeuw*, Amsterdam 2002, 75, citaat Retera op 57-58.
12. Zie voor Feenstra's publicaties: www.bonas.nl.

Carel Beke (1913-2007)
Een 'gewone' schrijver

Jos Beke

Twee handen die elkander slaan
hebben 't allebei gedaan.
En hoe langer die handen aan 't klappen zijn,
des te meer doet d'een de ander pijn.

Carel Beke Dagboeken[1]

Carel Beke werd op 29 september 1913 te Alkmaar geboren als zoon van Carolus Adrianus Beke en Elisabeth Susanne Vloemans. Zijn vader was steenhouwer met een eigen bedrijf en verwachtte dat Carel ook steenhouwer zou worden. Die voelde daar niets voor. Een week na het overlijden van zijn een jaar jongere broertje schreef Carel een kaart naar zijn zieke 'moesie', die in een sanatorium was opgenomen. Hij was toen drie jaar en acht maanden oud. 'Mijn eerste manuscript', zei hij vele jaren later. Carel was vijf jaar toen zijn moeder overleed. Tot aan het tweede huwelijk van zijn vader, op 13 december 1920, werd hij opgenomen bij verschillende pleeggezinnen. Deze periode en de dood van zijn moeder hebben diepe indruk op hem gemaakt. Carel doorliep de lagere school en de toenmalige ulo in Alkmaar als een middelmatige leerling. Zijn opstellen vanaf de vierde klas lagere school verrassen door inhoud en vorm en kennen een plot. Enkele van die opstellen bewerkte hij later voor publicatie.

Onderwijzen en schrijven

Geen steenhouwer! Wat dan? Het werd de kweekschool, de 'Armeluis-Universiteit', zoals men wel eens beweerde. In 1928 deed hij toelatingsexamen voor de Bisschoppelijke Kweekschool in Beverwijk. Vooral de eerste tijd op de kweekschool vond hij niet leuk. Hij maakte meteen een vierjarige kalender. Zo kon hij iedere dag afvinken. Vanaf de eerste klas begon hij een dagboek. Tientallen zouden er nog volgen. Soms schreef hij in een zelf verzonnen geheimschrift: 'Gzjethsi Shîne Wlaith öl mi!' In 1990 krabbelde hij in de kantlijn: 'Hier snap ik niets meer van.' Op latere leeftijd heeft hij grote delen van deze dagboeken, zeer tot zijn spijt, vernietigd.

De kweekschoolperiode is van grote invloed op hem geweest. Hier ontmoette hij enkele medeleerlingen die vrienden voor het leven werden. Hij heeft ze allemaal overleefd. Er werd muziekonderwijs gegeven dat hem uitermate boeide. Carel kwam in aanraking met de piano en hij was direct eraan verslaafd. Zonder te kunnen spelen, componeerde hij pianomuziek. Solfegiëren, het zingen van de klankladder, en transponeren, het overzetten van muziek in een andere toonsoort, vormden voor hem al snel geen probleem. Beke zat ook in het bestuur van de toneelgroep en had eveneens belangstelling voor astronomie, het heelal, de eindeloze ruimte en de tijd. In deze periode verscheen zijn eerste publicatie in een regionale krant.[2] Toen zijn vader dat zag sloeg hij hem met de

Boekomslag Pim Pandoer 'De Meesterspion'. Collectie auteur.

krant om de oren. Wat verbeeldde hij zich wel? De geleerde heer uithangen? En nog wel in een 'pro-te-stant-se' krant!! Dezelfde geleerde heer mocht, nee: moest wel mee op zakenreis naar België om te vertalen bij de aankoop van natuursteen. Na lang sparen kocht Carel zijn eerste fiets. Hij maakte lange dagtochten, weer of geen weer.

Direct na het behalen van zijn LO-akte in 1932 startte hij zijn onderwijzersloopbaan aan de Sint-Adelbertusschool in Alkmaar. Een jaar later kreeg Carel een vaste aanstelling aan de Aloysiusschool in Schagen. Hier kwam zijn veelzijdige creativiteit tot bloei. Zijn dictees bestonden uit spontane vervolgverhalen waarin de moeilijke (werk)woorden van die week waren verwerkt. Collega-onderwijzers vonden het een geniaal pedagogisch-didactisch idee. Een spannend verhaal was *Dorus en de zeven Jannen*. Een vervolgverhaal van precies een schooljaar. Hij verzon het ter plekke en vertelde het dagelijks gedurende tien minuten voor het einde van de laatste les. Hij deed dit ieder schooljaar en kreeg menigmaal te horen dat zijn verhaal niet klopte met datgene wat hij een voorgaand schooljaar aan een ouder broertje had verteld.

Voor het culturele leven van Schagen werd Beke een belangrijke motor. Hij schreef toneelstukken, componeerde de muziek met bijbehorende teksten, maakte decors en studeerde alles in met de leerlingen van zijn school, die voor die gelegenheden 'De Schager Krekeltjes' werden genoemd. Hij ontmoette een beroepspianist, leende geld,

kocht een piano, plaatste deze op school en in ruil voor het gebruik van de piano en het omslaan van de blaadjes, kreeg hij pianoles.

In 1933 schreef Carel zijn eerste boek: *Czerly Greschlich*. Dit manuscript is nooit gepubliceerd. 'Gelukkig maar', bekende hij vele jaren later, alsof het een jeugdzonde betrof. *De Schatten van Tse Tsuan* schreef hij in 1935. Het verscheen pas in 1948. Het honorarium bedroeg vijftig gulden. In deze tijd kocht hij een tweedehands camera. Fotografie werd een hobby. Om de foto's af te drukken beroette hij een glasplaat, bekraste deze met een naai- of stopnaald en maakte dan een contactafdruk in een zelfgemaakt kistje.

In Schagen, op de verjaardag van een collega, ontmoette hij Mia Brügemann. Hij was op slag verliefd. In 1936 trouwden ze. Carel en Mia kregen vijf dochters en twee zonen.

Het schrijven bleef hem trekken. In de winter van 1940, in de koude sombere wachtkamer van het station in Den Helder, rillend bij een potkachel, zei hij tegen zijn vriend Co: 'Ik weet een leuk sprookje. Het gaat over een jongetje dat Niemand heet'. Zo werd Niekie Niemand geboren. In 1947 verscheen het bij uitgeverij De Koepel in Nijmegen. Het werd een flop, ondanks de lovende kritiek in het *Volksweekblad*: 'De onbekende auteur heeft hiermee in de roos geschoten'. In 1958 gaf uitgeverij Kinheim te Heiloo het boek opnieuw uit, dit keer wel met succes. Er verschenen nog twee delen. De KRO heeft het na bewerking en toevoeging van zijn liedjes eind jaren vijftig als hoorspel uitgezonden.

Carel Beke op latere leeftijd. (collectie auteur).

De gezinsuitbreidingen hielden geen gelijke tred met het inkomen. Carel ging studeren en behaalde de aktes hoofdonderwijzer, Frans en Duits LO. Het was voor hem gedaan met het culturele leven van Schagen. Na elf jaar verliet Carel Schagen, waar hij de mooiste tijd van zijn leven had, zoals hij later zei. Schagen vergat hem niet. In 2003, ruim zestig jaar na zijn vertrek, ontving meester Beke, de verteller, een uitnodiging voor het 75-jarig jubileum van zijn oude school.

Arnhem

In 1944 werd Carel aangenomen aan de Bonifatius ULO aan de Hommelseweg in Arnhem, waar hij dertig jaar zou lesgeven. Het gezin Beke verhuisde op 17 juli 1944 naar Arnhem, Renssenstraat 10. Gelijktijdig met het nieuwe schooljaar begon de Slag om Arnhem. De bombardementen waren zo hevig dat het gezin het souterrain onder hun huis aan de rand van het centrum van Arnhem moest verlaten. Carel werd ziek. In een villa aan de Jacob Marislaan in de wijk Hoogkamp vonden ze tijdelijk onderdak, samen met andere vluchtelingen. Een van hen was Willy Dols, een veelbelovend neerlandicus die bezig was met zijn proefschrift over diftongering (tweeklanken) in het Sittards, een briljant proefschrift volgens kenners. Op 24 september moesten alle inwoners van Arnhem evacueren. Dols bood het gezin Beke zijn hulp aan en bleef bij hen op hun moeilijke tocht met als doel Friesland. Carel werd steeds zieker. Na vier dagen strandden ze in Putten. Dols werd tijdens de razzia van Putten opgepakt en op transport gezet naar het concentratiekamp Husum bij Hamburg. 'Waar mijn baby gaat, gaat jouw proefschrift',

zei moeder Beke en verstopte zijn proefschrift onder in het wandelwagentje. Enkele weken later, begin november 1944, overleed Willy aan dysenterie. Zijn proefschrift is postuum uitgegeven.[3] De hulp aan het gezin Beke is Willy Dols noodlottig geworden. Hierover heeft Carel in 1946 een verhaal geschreven: 'Een vriend voor acht dagen'. Iedere dag heeft een van de acht zaligheden als thema. Een merkwaardig geschrift, dat nooit is gepubliceerd. Carel ontsnapte aan de razzia, hij kon letterlijk niet op zijn benen staan.

Vanaf het moment dat hij de pen kon hanteren, was schrijven voor Carel Beke een levensbehoefte. Hij vermeldt in een dagboek uit 1944 dat het eigenlijk een schande was dat hij petroleum verkwistte door bij dat licht te schrijven. Schrijven deed hij, moest hij, tot aan zijn zo bittere gevreesde einde. Zolang hij kon schreef hij, op het laatst met pietepeuterige, onleesbare aflopende kriebeltjes. Daarna, half verdwaasd, liggend met zijn arm half geheven in de lucht maakte hij alleen nog schrijfbewegingen. Zijn allerlaatste dichtregels ontstonden 90 jaar na zijn eerste manuscript:

Oh God, wat is mijn lot.
Ik doe niets en
aan het eind ben ik
uiteindelijk toch kapot.

Beke kon niet meer schrijven, zijn zoon schreef het samen met hem op.

Pim Pandoer

Hoewel het tijdens de oorlog en de jaren erna moeilijk was iets gepubliceerd te krijgen, bleef Carel wel schrijven. Hij stuurde zijn manuscripten naar alle uitgevers in Nederland en België. Hij maakte een lijst waarop hij afvinkte wat wáár was geweest. Niets werd aangenomen. Om te weten of zijn manuscript wel werd gelezen, legde hij bladzijde 48 ondersteboven. Na weken kwam het terug en las Carel het commentaar: 'Wij hebben met aandacht etc. etc. Mooi verhaal..., maar tot onze spijt, etc.', Beke voelde het al aan: bladzijde 48 lag nog omgekeerd.

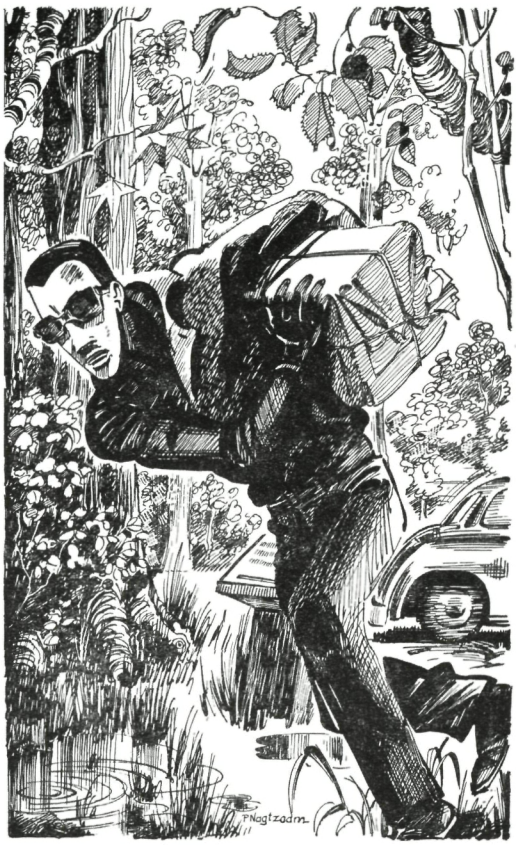

Pim Pandoer, illustratie uit 'De schrik van de Imbosch' (achtste druk), getekend door P. Nagtzaam.

De grote doorbraak kwam in 1948. Mia was ziek. Carel deed het huishouden. De was hing hij op achter het huis aan de Renssenstraat. Op zondag! Er kwam een anonieme brief van een van de buren met het verzoek om de was elders op te hangen, het leek zo wel een achterbuurt, vond deze buur. Carel schreef hierover een artikel: 'Vuile was in een nette buurt. Ballade van de Vlaggenzondag'. Het stuk verscheen in het *Volksweekblad*. Een topper. Hij kreeg een wekelijkse rubriek die hoog scoorde bij de lezers. Er zouden nog ruim driehonderd artikelen volgen, die later apart zijn uitgegeven in drie delen (deel 1: *Zwerftochten in kinderland*, deel 2: *De kerels van Breugel*, deel 3: *Roet en Rozen*). Omdat het met zijn boeken niet wilde lukken en met stukjes wel, ging Carel over op het

Carel Beke achter zijn schrijfmachine. Collectie auteur.

schrijven van korte verhalen en vervolgverhalen met soms wel vijftig afleveringen. Ze werden gepubliceerd in bekende jeugdbladen en kranten als *Okki, Taptoe, Alle Hens, De Engelbewaarder* en *Trouw*. Langzamerhand kreeg hij bekendheid en begon hij 'op bestelling' te schrijven. Zo kreeg hij eens de opdracht om een 25-delig vervolgverhaal te schrijven voor het weekblad *Donald Duck*. Het honorarium was buitensporig hoog. Carel trakteerde op paling. Toen dit honorarium ongevraagd werd verdubbeld voor nog eens 25 afleveringen, snapte Carel er helemaal niets meer van. Voor dit honorarium moest hij bij Malmberg vijf Pim Pandoers schrijven. Hij schreef honderden korte (vervolg)verhalen. Nu zijn naamsbekendheid als schrijver groter werd, bood hij zijn vroeger afgekeurde manuscripten weer aan en die werden nu wel – ongewijzigd – gepubliceerd.

Begin jaren vijftig meldde uitgeverij Malmberg zich met een verzoek. Of hij een boek wilde schrijven voor jongens en meisjes van ongeveer dertien jaar. Er mocht geen bloed vloeien, geen religie in voorkomen en ook geen seks. Het moest wel spannend zijn en niet handgeschreven, maar in machineschrift worden aangeboden. Carel ging samen met secretaresses in spe op typeles bij Instituut Schoevers in Arnhem. Op 23 augustus 1953 kocht hij een Triumph typemachine. Al zijn schrijfwerk is vanaf dat moment uit deze robuuste, stugge, nooit falende machine voortgekomen. Niemand wilde en kon erop typen vanwege de zware aanslag. Hij heeft nooit een andere willen hebben. Elektrische machines sloeg hij kapot. Het rateltijdperk, zoals we dat thuis noemden, was aangebroken.

Het eerste deel van wat zijn meest bekende serie zou worden, *Pim Pandoer, de schrik van de Imbosch* liep in 1953 van stapel.[4] Onbedoeld en dus ongepland volgden al snel nieuwe delen. Omdat de figuur Pim Pandoer in het eerste deel geen geschikt personage was voor de volgende delen, werd dit deel herschreven. Carel zei hierover: 'Tijdens deel 1 speelden voor mij de tweelingen Koos en Jenny de hoofdrol. In de vervolgdelen gaf ik echter aan Pim Pandoer deze rol.' In deel 1 was Pim Pandoer een boef. Deel 1 is herschreven met een wat heldhaftiger rol voor Pim Pandoer. Uiteindelijk verschenen er achttien Pim Pandoers, ieder jaar een verse, waarvan sommige delen meer dan twintig herdrukken beleefden. Als er al geschoten werd, was het altijd mis: achttien delen lang. Carel heeft de Pim Pandoers nooit als hoogtepunten van zijn werk beschouwd. Hij wilde er ook geen twee per jaar schrijven. 'Een onverdraaglijke mededeling', schreef Thomas Verbogt in zijn column in *De Gelderlander* van 5 januari 2008. Leon de Winter bekende dat hij de Pim Pandoers 's avonds stiekem in bed las.

Zoetjes aan begon Carel met zijn schrijven meer te verdienen dan als leraar Frans en Duits. Toen de Pim Pandoer serie was uitverkocht, nam een andere uitgever, West-Friesland in Hoorn, het roer over. Pim Pandoer kreeg een kleiner jasje aan: het werden goedkope pockets, zonder illustraties, maar wel met onverkorte teksten. In 1975 werd een Pim Pandoerboek verfilmd, maar zo slecht volgens Carel, dat het contract voor vervolgfilms werd verbroken. Misschien was het mede daarom dat hij later een omroep 'nee' verkocht toen die er een tv-serie van wilde maken.

Carel Beke had inmiddels een goede reputatie als schrijver opgebouwd, maar hij was en bleef een teruggetrokken, bescheiden man. Hij zat altijd thuis. Een rondje om de Sonsbeekvijver, liefst met storm en regen, of

met Mia met de auto naar Otterlo, dat vond hij voldoende. Hij heeft altijd dicht bij Sonsbeek willen wonen. Hij wandelde door het park naar de Bonifatius ULO, piekerend over of broedend op een nieuw verhaal. Hij ontving zelden bezoek, ging nooit naar verjaardagen, zelfs niet naar de uitvaart van overleden familieleden of vrienden. Hij feliciteerde en condoleerde schriftelijk.

Na het overlijden van Mia op 2 november 1991 veranderde zijn gedrag. Zijn kinderen kwamen al regelmatig bij hem op bezoek, maar nu ging hij ook naar hen toe. Zijn vrienden waren enkel penvrienden. Met Ben Horsthuis, die veel van zijn boeken illustreerde, wisselde hij gedichten met tekeningen uit. Een terminale penvriend ontving een dag na zijn overlijden een brief van Carel. Deze brief werd op verzoek van de familie als enig gesproken woord voorgelezen tijdens de kerkdienst. Carels naam mocht niet worden genoemd. De plechtigheid heeft hij in de kerk vanachter een pilaar bijgewoond. Interviews schuwde hij. Uitgezonderd die met kinderen, zijn lezers. Hij beantwoordde hun brieven en zij mochten komen voor informatie voor werkstukken of spreekbeurten. In het gezin was zijn schrijverij iets vanzelfsprekends. Vaders zitten op kantoor, zijn melkboer, bakker, buschauffeur of schrijven boeken. Carel was gewoon leraar, schreef boeken en verhalen en dat was het. Er werd geen ophef over gemaakt, het was allemaal doodgewoon. Wat de schrijverij voor zijn kroost interessant maakte, waren de proefdrukken en de laatste revisie. Vanaf de tweede proefdruk werd voor iedere opgespoorde taal- of zetfout 10 cent uitbetaald. Een fout of onregelmatigheid in de revisie zelfs met 25 cent: 'Malmberg wil weer zo'n verrekte Pim Pandoer. Wie weet een titel; *f* 2,50 !!'

Carel had geen onbewoond eiland nodig om te schrijven. 's Avonds na het eten bleef hij aan tafel zitten, schoof het tafellaken naar voren, pakte de Triumph typemachine uit de kast en begon te ratelen. Degene die taakvrij was of zijn werk had gedaan, las wel eens over zijn schouder mee: 'Pa, schiet eens op, het wordt nu spannend'.

Toen Mia in december 1953 's middags voor een galblaasoperatie in het ziekenhuis werd opgenomen, riep een van de kinderen

Het gezin Beke. Collectie auteur.

's avonds tegen zeven uur: 'Papa, het huis staat in brand'. De brandweer kwam en al wat er te redden viel werd naar buiten gesleept. Voor de kinderen werd onderdak gezocht. Om tien uur 's avonds ratelde de Triumph al weer en was er een nieuwe Pim Pandoer in de maak. Hij schreef het boek in recordtijd, twee weken, naast zijn schoolbaan en alle huishoudelijke besognes. Het ging echter niet altijd zo gemakkelijk. Carel heeft wel eens maanden aan een Pim Pandoer gewerkt. Vaak werkte hij aan verschillende verhalen tegelijkertijd. In 1956 verschenen vijftien titels en in 1959 zestien. Hij schreef een boek bij een titel maar ook wel een boek waarbij achteraf een titel gezocht moest worden. Voor het ene boek had hij een strak uitgebreid schema, voor het andere stond het op een schriftkantje. 'Jongens, ik ben al op bladzijde 35 en ik weet echt niet hoe dit moet aflopen...' Ook dat kwam voor.

Reizen

Vanaf zijn jeugd was Carel geïnteresseerd in voor hem onbekende landen en dagdroomde hij over verre reizen. In zijn eerste boek, deel 1 van een geplande trilogie, was hijzelf de hoofdpersoon, Czerly Greschlich die over de aardbol rondzwierf. Hij was 21 toen hij het schreef en in ieder gepland deel zag hij zich tien jaar ouder. Het tweede en derde deel zijn echter nooit geschreven.

Zijn hele leven lang sprak en fantaseerde Carel over reizen, maar hij heeft het zelden gedaan. Op een dagje naar Duitsland en een weekendje Parijs na is hij alleen in Schotland en Noorwegen geweest, landen met een ruige natuur. In 1953 ging hij met Mia voor het eerst sinds hun huwelijksreis met de scooter op reis naar Zwitserland. Ze kregen een ernstig ongeluk, vooral Carel was er zeer slecht aan toe. Hij werd drie maanden opgenomen in het ziekenhuis te Eschweiler. De revalidatie duurde een jaar. Hij lag op bed met stapels kussens in zijn rug en met op zijn benen de Triumph. En maar ratelen. Zijn verdere leven heeft hij met een stok gelopen. Toch ging hij de hele wereld rond via stapels boeken die hij van de Koninklijke Bibliotheek leende. Hij verdiepte zich in het land en zijn bewoners, vroeg gedetailleerde kaarten aan en schreef er vervolgens een verhaal over. Dit genre boeken vond hij beter, die schreef hij liever dan de Pim Pandoers. *De dood van Vuurland*, *De vis van Maui*, *De schatgraver van de Hindoe Koesj*, *Tussen Taiga en Toendra* zijn enkele titels van deze spannende jeugdboeken, die zich afspeelden in verre, vreemde landen en geënt waren op de daar heersende cultuur en omgeving. Overigens speelt menig Pim Pandoerverhaal zich ook af buiten de Nederlandse grenzen. De omgeving in zijn verhalen komt zoveel mogelijk overeen met de werkelijkheid, maar hij verzon ook. In Pim Pandoer deel 18, *Het monster van Uttiloch*, dat zich in Schotland afspeelt, fantaseerde hij er een kasteel bij. Prompt kwamen er reacties en vragen waar dat kasteel toch stond?

Beke was een veelzijdig schrijver die geen onderwerp schuwde. Zijn boek *Ruimtevaart* verscheen in verschillende vertalingen. In 1950 kwam *De Symphonie van het Noodlot* uit, een boek over het leven van Tsjaikowski, waaraan hij jaren had gewerkt. De driedelige sprookjesserie *Niekie Niemand* en *Sigurd de Noorman* bijvoorbeeld zijn boeken die hij ook graag schreef. Voor het lager onderwijs maakte hij 36 leesboekjes en een natuurkundemethode. Ze werden twintig jaar lang in vele scholen gebruikt. De onderwijsvernieuwing maakte daar een eind aan. Uit zijn pen vloeiden 99 boeken en honderden verhalen. Voor de KRO-radio heeft hij twee vervolghoorspelen geschreven, zoals het hiervoor genoemde *Niekie Niemand* en *Buitenbeentje*. Hij componeerde de liedjes en schreef de tekst. Tijdens het uitbroeden van een verhaal maakte hij gedachteloos soms vreemde opvallende tekeningen. *Toivo, de gestolen zoon* vond hij zelf zijn mooiste boek. Zelfs de enkele, doorgaans negatieve critici lieten zich positief uit over dit verhaal. De laatste maanden van zijn leven had hij het altijd onder handbereik. Het is het enige zelfgeschreven verhaal dat hij in boekvorm nog herlezen heeft. Vanaf 1969 heeft hij twee gedichtenbundels geschreven met in totaal ongeveer 75 gedichten, die nooit zijn gepubliceerd.

Na 1972

Er kwam een abrupt einde aan zijn schrijverscarrière. Vanaf 1972 publiceerde Carel niets meer. Een boek was half voltooid, voor een tweede was het contract getekend. Hij wilde er niets meer van weten. Later, op hoge leeftijd kwam het wel eens ter sprake. De reden om te stoppen is nooit duidelijk geweest. Hij bleef wel schrijven, alleen voor zichzelf in zijn dagboeken of in brieven naar zijn overleden vrouw: 'Aan Mia. Adres onbekend'.

Citaat uit een dagboek:

'Weet je – brutale lezer van dit schrift – dat versje nog vele schriften geleden, van die twee handen? Twee handen die elkander slaan, hebben 't allebei gedaan. Enzovoort. Ik weet 't niet precies meer. Ik zie nu een variant.

Twee handen die elkander strelen
kunnen alles met elkander delen.
Tegenslag of hartepijn:
't Zal allemaal te verdragen zijn.'[5]

Carel Beke overleed op 27 december 2007. 'Carel Beke – uitgekeken', zoals hij menigmaal placht te zeggen. Zijn lichaam werd volgens zijn eigen wens gecremeerd op Moscowa.
Carel Beke, zijn leven stond in het teken van studie, muziek, creativiteit en zorg voor zijn gezin.

Noten

1. Collectie Carel Beke, Dagboeken serie II, deel 4, 466 (15 of 16 mei 1961). Collectie Letterkundig Museum, Den Haag. Het gehele oeuvre van Carel Beke, bestaand uit onder meer manuscripten, recensies, briefwisselingen, contracten, dagboeken en gedichten, is door zijn erven geschonken aan het Letterkundig Museum, waar het is ondergebracht op de afdeling Bijzondere Documentatie.
2. Waarschijnlijk het *Noord-Hollands Dagblad*.
3. W. Dols, *Sittardse Diftongering: een hoofdstuk uit de historische grammatica*, Sittard 1953. J.C. van de Bergh, de bezorger van de uitgave, nam als inleiding 'In Memoriam Willy Dols, litt. drs.' op.
4. Pandoer was in de achttiende eeuw een beruchte, snelle, wrede soldaat in Oost-Hongarije. De naam Pandoer is waarschijnlijk hierop geïnspireerd. Overigens betekent Béke in het Hongaars vrede.
5. Dagboeken, serie II, deel 10, 809 (27 november 1976). Dit gedichtje kwam tijdens een Franse les spontaan bij hem op. Wie hij met de 'brutale lezer' bedoelt is niet bekend. Slechts een enkeling wist van het bestaan van zijn dagboeken af (in wezen zijn omvangrijkste werk, dat ongeveer 4800 bladzijden beslaat). Pas op hoge leeftijd had hij het er wel eens over. Na zijn overlijden heb ik [Jos Beke] deze voor het eerst (in)gezien.

C.C.S. Crone (1914-1951)
Dood overrompelde literator Crone in Arnhem

Kees Crone

Mijn vader C.C.S. Crone wordt door kenners vooral als een Utrechtse schrijver bestempeld. In zijn gebundelde oeuvre *De Schuiftrompet* beschrijft hij het Utrecht van de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw. Hij vertelt over sappelaars in crisistijd. Hij geeft minutieuze observaties waarbij op de achtergrond altijd wel een carillon of draaiorgel klinkt. Hij is met 36 jaar niet oud geworden. In 1947, vier jaar voor zijn overlijden, verhuist hij naar Arnhem. Drie van zijn vier kinderen worden daar geboren, hij werkt als pr-manager bij de AKU, is bovendien erg actief in het culturele leven en sterft volledig onverwacht. In een familiegraf op Moscowa is zowel hij als mijn moeder begraven.

Van de Amstel naar de Rijn

De schrijver Cornelius Carolus Stephan (C.C.S.) Crone werd in 1914 in Utrecht geboren als zoon van Joseph Carl Crone en Theodora Albertina Hendrika Maria Engelman, en overleed in november 1951 te Arnhem, ongeveer twee maanden voor zijn 37ste verjaardag. Hij liet een klein, maar subtiel oeuvre na. Lees wat dit betreft zijn verzameld proza in *De Schuiftrompet* er maar op na. Dat boek verscheen in 1947 en beleefde herdrukken in 1972, 1977, 1980 en 1996. De zesde, de gebonden luxe De Prom-uitgave, dateert van 2001.[1] De tijd waarin zijn werk zich afspeelt, kent economische crisis, weemoed en werkloosheid. In veel van zijn verhalen heerst een droogkomisch fatalisme. Alles wordt steeds minder, of zoals het op het ter ere van zijn oeuvre opgerichte standbeeld *De man met de schuiftrompet* staat: 'hoe verder hij ging, des te langer was zijn terugweg'. In 1979 onthulde mijn moeder Johanna Petronella Wilhelmina Crone-Markenhof (roepnaam Jopie) deze bronssculptuur in de Utrechtse Bruntenhof. Die plek in de domstad was niet voor niets met zorg en raak gekozen. Zo schreef de letterkundige en Utrechter dr. P.H. Ritter jr. al in 1956 in het boekenweekgeschenk *Ontmoetingen met schrijvers*: 'Er is geen schrijver, die Utrecht zo heeft doen leven als Crone en er zijn weinig schrijvers die zulk fijnzinnig proza hebben geschreven als hij.'[2]

Maar mijn vader had méér met Arnhem dan alleen zijn overlijden en begrafenis op Moscowa, zoals zijn verhuizing naar de Gelderse hoofdstad in 1947, de geboorten van drie van de vier kinderen, zijn werk bij de Algemene Kunstzijde Unie (AKU; nu Akzo-Nobel) en actieve betrokkenheid bij het culturele leven in de nieuwe woonplaats.

Na zijn huwelijk in Utrecht (1943) had C.C.S., zoals hij ook wel werd genoemd, zich in 1944 eerst in Amsterdam gevestigd. Hij vond er werk als lector en adviseur bij Uitgeverij Strengholt en leed – samen met mijn moeder – ontberingen in de beruchte Hongerwinter van 1944. Twee jaar na de Tweede Wereldoorlog, op 6 juli 1947, verhuisde hij met zijn hoogzwangere Jopie en hun dochtertje Maria Laetitia (roepnaam Maartje) vanuit Amsterdam naar Arnhem. Of zoals hun

verhuiskaartje meldde 'Van de Amstel naar de Rijn'. Hij vond door middel van woningruil een prachtige woning-met-grote-tuin aan de Hulkesteinseweg 16. Zij ruilden met Hans van Leeuwen, die zakelijk leider werd van het Concertgebouw Orkest. Vanuit de woonkamers konden zij de Rijn zien, zoals zij vroeger aan de Weesperzijde in Amsterdam de Amstel zagen stromen.

Mijn vader ging in Arnhem werken als hoofd van de afdeling propaganda bij de Algemene Kunstzijde Unie (AKU). In die functie redigeerde hij het typografisch fijnzinnig verzorgde tweemaandelijkse tijdschrift *Rayon Revue*, alsook het personeelsblad *De Spindop*. Dat de *Rayon Revue* in die tijd ook grafisch een hoogstandje was, bewijst het feit dat grafisch ontwerper Otto Treumann (1919-2001) er in 1948 de H.N. Werkman-prijs voor ontving. Hij ontwierp eerder (1945) het geboortekaartje van Crones eerste dochter Maartje. Mijn ouders woonden nog maar zes weken in het Arnhemse toen hun tweede dochter Joanna Maria Constantia op 18 augustus 1947 het levenslicht zag. Zij werd conform de roepnaam van C.C.S.' vrouw, Jopie genoemd en noemde zich later Joanna. Illustrator Tjerk N. Adema uit Alkmaar feliciteerde mijn ouders 'met het nieuwe edelsteentje aan de familiekroon'. Hij vond het bovendien 'een bof voor de vrouwen van Uwe collega's, dat zij zijden kousen kunnen krijgen'. Tekenaar Laurens Tuynman schreef dat 'het huis nu in elk geval door deze geboorte [is] gewijd'. Kunstenaar Martin Engelman wenste vanuit het Zwitserse Sankt Gallen neef C.C.S. 'succes met je nieuwe kersversche dochter'. Literator Barend de Goede liet weten dat 'Jopie u de eerste tijd wel sterk zal doen denken aan uw schuiftrompet, waardoor zij dan meteen het litteraire element bij u komt versterken'. Boreling Jopie was meteen al proefkonijn blijkens een memo van de Algemeene Kunstzijde Unie N.V. De jonge ouders ontvingen acht celvezelluiers die wèl een speciale behandeling vergden: 'Zo weinig mogelijk nat wringen' en 'niet in de zon te drogen hangen', staat in het handgeschreven kattebelletje. 'Chloor of zeeppoeder met chloor gebruiken', mocht ook al niet. Kunstenaar en dichter Lucebert schreef: 'Ik groet het nieuwe mensje en wens jullie veel geluk. Schrijven jullie ons nog eens hoe het met jullie gaat? Bevalt jullie het nieuwe huis en de omgeving? En zit Kees al zacht in de zijde?' Overigens, schilder, politiek tekenaar, illustrator en ontwerper van boekbanden Karel Thole (1914-2000) ontwierp het geboorteprentje 'engeltje met duif op haar hand' van het tweede Crone-meisje.[3]

Portretfoto van C.C.S. Crone in 1947, AKU-foto personeelszaken. Collectie auteur.

Als goede en belijdende katholieken die mijn ouders waren, bleef het kindertal niet bij deze twee meisjes. In mei 1949 werd de stamhouder en auteur van deze bijdrage Cornelius Franciscus Adrianus (naar de roepnaam van C.C.S., Keesje genoemd) geboren. Literator dr. P.H. Ritter jr. schreef op 28 mei van dat jaar een kort briefje naar Crone en zijn vrouw. Hij zei lichtelijk jaloers te zijn daar bij hem alleen maar kleindochters werden geboren. Maar hij hoopte dat er nog eens een mannelijk Rittertje komt. Als laatste in C.C.S.' gezin werd Franciscus Carolus

Woonhuis van C.C.S. Crone, Hulkesteinseweg 16, Arnhem. Collectie auteur.

Alphonsus (roepnaam Fransje) op 18 augustus 1950 geboren. Volgens moeder leek de vierde telg qua uiterlijk, karakter en verfijndheid het meest op vader.[4] Na haar overlijden in 1992 werd Fransje, inmiddels Frans, per codicil het beheer over C.C.S.' nalatenschap toevertrouwd. Frans heeft zich – ook al vóór haar overlijden – met grote nauwgezetheid van deze taak gekweten. Hij onderhield de contacten die voortkwamen uit de vele (tijdschrift)publicaties over C.C.S. en herdrukken van *De Schuiftrompet*. Als groot liefhebber van vaders werk publiceerde hij in 2001 het boek *Het Utrecht van C.C.S. Crone*. Vijf wandelingen doen daarin de Utrechtse locaties aan die in C.C.S.' werk een speciale betekenis hebben. Tevens worden, zoals Frans Crone aangeeft, op deze routes enkele *deeplinks* gemaakt naar zijn Amsterdamse en Arnhemse periode. Zo schrijft hij over het jonge gezin Crone en zijn werk bij de AKU. Ook nam hij integraal de brief over die de dichter Jan Engelman (1900-1972) – een volle oom van C.C.S. – aan mijn ouders schreef ter gelegenheid van de geboorte van mijn broer Fransje. Engelman spoorde zijn neef aan niet te vergeten ook af en toe eens proza te schrijven, 'ook al ligt zijn hoofdtaak in het verrijken van een concern dat Hollandsche beenen verleidelijk probeert te maken'. Veel eerder al, om precies te zijn in 1979, stelde Frans met anderen het dromerige fotoboek getiteld *Crones Utrecht* samen.[5]

Algemene Kunstzijde Unie

C.C.S. was als afdelingshoofd bij de Algemene Kunstzijde Unie (AKU) erg geliefd bij zijn collega's. Eddy Mielen gaat in zijn biografie over Crone nader in op de aard van zijn werk. 'Naast dit tijdschriftwerk (bedoeld worden *Rayon Revue* en *De Spindop,* KC), waarin Crone erg opging vanwege het contact met tekenaars, fotografen, drukkers en lay-outmensen, verzorgde hij ook de propaganda naar buiten. Hij behartigde de public relations voor de AKU met groot plezier. Hij was betrokken bij beurzen, buitenlandse delegaties en moest de nog onbekende en onbeminde vezel (= rayon) zo goed mogelijk naar buiten brengen. Bijgestaan door enkele medewerkers lukte dit prima. Tot de taken behoorde ook het voeren van reclamecampagnes. Zo ontwierp en schreef Crone folders en brochures voor het bedrijf. Een bekende propaganda-actie was die voor de Enka-spons, exacter: de Enka-viscosespons. Hij voelde zich niet te goed om dergelijke reclameteksten en -gedichtjes te schrijven. Boven vele advertenties plaatste hij de kreet: Haal de Enka-spons erover! Het gedicht over de spons gaat zo:

Haal de Enka-spons erover
En geen vuiltje houdt er stand;
Ja, het lijkt wel op getover
Met die spons uit eigen land.

Voor de vaat en voor de ruiten,
Voor het houtwerk en het bad,

C.C.S. met vrouw, Jopie, Maartje en baby Keesje (1949). Collectie auteur.

Heus, u kunt er niet meer buiten;
Enka, wàt een spons is dat!

Deze slagzin "Haal de Enka-spons erover!" deed bijna vijfentwintig jaar zijn werk.[6] Nu nog rijdt er een tram met deze slogan in het Arnhemse Openluchtmuseum.

Toeval of niet, Joanna Crone trad in 1966 – vijftien jaar ná het overlijden van vader – in dienst bij de AKU. Velen bij zowel management als telefooncentrale kenden C.C.S. nog en vertelden haar hun herinneringen aan hem. Volgens Joanna kenschetsten oudere collega's haar vader als een aimabele, humoristische man.[7] Zo hing er in het AKU-kantoorpand – op de hoek van de Vosdijk en Velperweg – een opmerkelijke spreuk aan de muur achter zijn bureau. Het aforisme 'Wie zonder dwaasheid leeft, is niet zo wijs als hij denkt' van de Franse schrijver François de La Rochefoucauld (1613-1680) mag als voorbeeld gelden van Crones eruditie. Joanna Crone: 'Sommige dames bij de telefooncentrale omschreven mijn vader als de *roze Crone*. Dat lag zowel aan zijn huidskleur, als ook vanwege een verwassen wit overhemd. Mijn moeder had het per ongeluk in de bontwas gestopt met als resultaat een licht roze hemd'.

Joanna herinnerde zich vaag uit haar jeugd dat vader veel van huis was. Moeder bevestigde dat later. Hij bezocht, onder meer met dichter èn AKU-collega Jan H. de Groot, textielbeurzen in binnen- en buitenland. Zijn laatste buitenlandse zakenreis maakten mijn ouders in september 1951. Ze bezochten toen het Italiaanse Torcello en Venetië.

Die uithuizigheid komt overeen met wat Crones oudste dochter Maartje nog weet. In 1951 ging zij naar de eerste klas van de lagere school. Op deze (nu gesloopte) Jansschool – aan het begin van de Jansstraat, praktisch naast het toenmalige Riche National – gaven nonnen les. Zij kan zich nog goed herinneren, dat ze regelmatig samen met haar vader in de trolleybus naar school ging. In buslijn 1 van Oosterbeek naar Velp zaten zij dan achterin, in het rokersgedeelte. Zij stapte uit op

Reclamemateriaal Enka-spons. Collectie auteur.

het Willemsplein, terwijl haar vader doorreed naar de AKU op de Velperweg. Na zijn overlijden, zo weet Maartje nog, vroeg een mannelijke buspassagier waar haar vader was. 'Oh, die is dood', zei ik vrolijk. 'Die man moet zich ongetwijfeld zijn rot geschrokken'. Van de bus herinnert zij zich nog een reclamefoto waarop zij stond. De Arnhemse Fotostudio Weverling, indertijd gevestigd op de Van Lawick van Pabstsstraat 75, had haar ervoor geportretteerd. Zus Joanna weet nog, dat haar vader niet altijd met de bus naar kantoor ging, maar regelmatig door een auto werd opgehaald. Joanna: 'Nou, dat vonden we reuze interessant. Een auto met chauffeur, dat was wat in die tijd.'[8]

Overleden in Arnhem

Door zijn werk, maar eveneens vanwege zijn grote culturele belangstelling, had mijn vader vele contacten met beeldende kunstenaars, zoals schilders, dichters, illustratoren, schrijvers en beeldhouwers. Die culturele vriendenkring beperkte zich overigens niet tot het Arnhemse. Zo was hij onder anderen bevriend met de schrijvers Simon Carmiggelt, Godfried Bomans, Adriaan Morriën, Cola Debrot, Bertus Aafjes, Johan van der Woude, de beeldhouwers Frie Heil, Gijs Jacobs van den Hof, John Grosman, Albert Dresmé, Hendrik Zwerus, de kunstschilders Jan Miechels, Theo van der Horst, Johan Mekkink en de fotograaf Paul Huf.

Samen met Barend de Goede, Johan van der Woude en de dichters Bernard Verhoeven en Jan H. de Groot vormde mijn vader in 1949 de redactie van het verenigingsblad *De Korenbeurs*, waarvan welgeteld één nummer verscheen. Het bevatte tevens twee gedichten van Gerrit Achterberg. Dit blad was het verenigingsorgaan van de Werkgemeenschap Arnhemse Kunstenaars, kortweg W.A.K. genaamd. Zijn brede culturele interesse en zijn

Tram in remise in Arnhems Openluchtmuseum (2010) met tekst C.C.S. Foto Kees Crone.

lidmaatschap van de W.A.K. brachten hem tevens in contact met de Arnhemse toneelwereld. Deze laatste liefhebberij maakte dat hij instigator werd van het huldigingscomité voor Albert van Dalsum. Hij was ook vriend van het Arnhemse Gemeentemuseum, nu Museum voor Moderne Kunst Arnhem (MMKA). Met typografen, clichémakers, vormgevers en drukkers had hij vanwege zijn werk bij de AKU goede contacten. Zo ook met het aan het Arnhemse Nieuwe Plein gevestigde reclamebureau ROB.[9]

Mijn vader C.C.S. Crone stierf plotseling op 9 november 1951 aan kinderverlamming. Hij lag daarvoor drie dagen ziek thuis. De diagnose *polio* werd op de Hulkesteinseweg gesteld door neuroloog Van der Voort Maarschalk. Hij is toen per ambulance naar het Sint-Elisabeths Gasthuis gebracht. Kort na aankomst overleed hij daar op bijna 37-jarige leeftijd. Zijn plotse heengaan veroorzaakte, behalve bij mijn toen 34-jarige moeder, familie en bekenden, ook een schok bij zowel de AKU als in de literaire- en kunstwereld. Op 13 november 1951 werd hij in Arnhem ter aarde besteld op het katholieke deel van begraafplaats Moscowa (grafnummer 760).[10] Een Heilige Requiemmis in de (nu afgebroken) Sint-Eusebiuskerk aan het Arnhemse Nieuwe Plein ging eraan vooraf. Vele dag-, week-, maandbladen en vakperiodieken besteedden aandacht aan het overlijden van mijn vader. Barend de Goede sprak, staande naast de geopende groeve, een indrukwekkende grafrede. Hij deed dat niet alleen als vriend, maar ook uit naam van de Gelderse Kunstenaarsgemeenschap Kring 50. 'Moet ik over [...] Crone's betekenis als letterkundige, hier veel zeggen? Ik mag volstaan met vast te stellen, dat, al heeft Crone betrekkelijk weinig geschreven, hij door het definitieve en het in zich zelf voltooide van zijn werk, zijn eigen plaats in de Nederlandse litteratuur zal blijven in nemen'. Drie maanden na het overlijden schreef Max Dendermonde een zeer betrokken condoleancebrief aan mijn moeder. Dendermonde gaf er in aan welke belangrijke rol Kees in zijn indertijd turbulente leven speelde. Bij het overlijden van moeder op 29 januari 1992 ontvingen wij vie-

Reclamefoto uit trolleybus van Maartje Crone (1951) gemaakt door Fotostudio Weverling, Van Lawick van Pabstsstraat 75, Arnhem. Collectie auteur.

ren, inmiddels volwassen, een brief van Reinold Kuipers, directeur van Uitgeverij Querido. Hij beschrijft daarin dat hij de heruitgave van Crones levenswerk aan haar te danken had. 'De mogelijkheid om *De Schuiftrompet* van uw vader uit te geven betekende voor mij een Sternstunde in mijn uitgeverschap.'[11]

Nieuw werk?

Over de vraag of mijn vader nog ander literair werk op stapel had staan, is altijd gespeculeerd. Volgens sommigen was het vertrek van Utrechter Crone naar Arnhem minder goed voor zijn schrijverschap.[12] Echter, volgens mijn moeder was er wel degelijk nieuw proza op komst, maar haalde de dood hem in. Naar de bevinding van mijn broer Frans werd er 'tussen Crones nagelaten papieren [...] een kasregister gevonden met daar ingeplakt 1553 genummerde aantekeningen voor een nieuw boek, waarvan op de werkwoords-

J.P.W. Crone-Markenhof, Keesje in trapauto, Fransje op schoot, Jopie en Maartje. Collectie auteur.

vorm na, de titel al vaststond: "Dansen(d) met de bruid"'. Het Haagse Letterkundig Museum is bovendien in het bezit van de aanhef in typoscript van een nog onvoltooid nieuw werk.[13] Hoe het ook zij, in het Sonsbeekjubileumboekje *Ode aan Sonsbeek* namen de samenstellers – onder wie Frans en Kees Crone – vaders aantekening nummer 1464 op. Die luidt:

'Zomeravond – Sonsbeekpaviljoen ('theeschenkerij'). Terras bij avond. De witte stoeltjes en de kleurige tafelkleedjes in het felle lamplicht, met meer in de schemer tussen het groen de tafeltjes voor de verliefde paren. Contouren van het 19e eeuwse gebouwtje met lampjes omzoomd tot de twee schoorsteentjes toe. Het strijkje met harmonica. Het ruisen van de waterval in de verte. Ze spelen het successtuk van de echo. Eén muzikant stelt zich aan de vijver op met zijn trompet. Muziek over het water! Als hij terug komt het applaus. Meisje met vrolijk hondje op haar schoot dat ze met zijn voorpootjes laat applaudisseren.'[14]

Kortom, niet alleen voor het *gezin Crone*, maar ook voor de letterkunde is de *Utrechtse schrijver* C.C.S. Crone te vroeg gestorven. Hij had de potentie in zich om een *Arnhemse auteur* te worden!

Noten

1. C.C.S. Crone, *De Schuiftrompet*, eerste druk 1947: Strengholt, Amsterdam; tweede druk 1972: Querido, Amsterdam; derde druk als Salamanderpocket nr. 433, 1977: Querido, Amsterdam; vierde druk 1980, vijfde druk 1996: Querido, Amsterdam; zesde druk 2001: De Prom, Baarn.
2. Sculptuur van Hans Bayens, 188 centimeter, voetstuk natuursteen, 80 centimeter; citaat P.H. Ritter jr. (1882-1962), *Ontmoetingen met Schrijvers*, boekenweekgeschenk 1956, 58.
3. Zie over zijn Arnhemse jaren mijn – helaas overleden – broer Frans Crone, 'Van Amstel naar de Rijn, De Arnhemse jaren van C.C.S. Crone', in: *De Parelduiker* (2007), nr. 1, 53-66; Tjerk N. Adema, geboortepost J.M.C. Crone, privéarchief, 20 augustus 1947; Laurens Tuynman, geboortepost J.M.C. Crone, privéarchief, 28 augustus 1947; Martin Engelman, geboortepost J.M.C. Crone, privéarchief, 2 september

1947; Barend de Goede, geboortepost J.M.C. Crone, privéarchief, 20 augustus 1947; *AKU-notitie*, 27 augustus 1947. Lucebert (luce = licht, bert = helder) was het pseudoniem van Lubertus Jacobus Swaanswijk. Deze dichter – ook actief als beeldend kunstenaar – werd geboren in 1924 in Amsterdam. In de jaren vijftig van de twintigste eeuw trad hij op als voorman van de Beweging van Vijftig, de groep experimentele dichters die destijds veel stof deed opwaaien. Hij overleed in 1994; geboortepost J.M.C. Crone, privéarchief, waarschijnlijk 21 augustus 1947 geschreven en op 21 september 1947 verstuurd.

4. Geboortepost C.F.A. Crone, 28 mei 1949, privéarchief auteur dezes. Fransje werd exact drie jaar na zijn zusje Joanna Maria Constantia geboren. Als liefhebbers van de Nederlandse taal kozen mijn ouders voor Nederlands klinkende voornamen. Voor Fransjes geboortekaartje werd een tekening van Lucebert uit 1946 gebruikt. Het origineel van dit engeltje bevindt zich in de collectie van erven F.C.A. Crone. Zie ook: P. Hofman, *Lichtschikkend en zingend, de jonge Lucebert*, Amsterdam 2004, 112.
5. Frans overleed in Utrecht op 6 november 2007. Sinds juni 2010 is dit archief door vaders kleinzoon Daniel Franciscus Cornelius (Daan) Crone, integraal in bruikleen overgedragen aan het Letterkundig Museum in Den Haag; Frans Crone, *Het Utrecht van C.C.S. Crone, vijf wandelingen*, Baarn 2001, 103; Frans Crone, *Tommie Hendriks en Arjaan van Nimwegen, Crones Utrecht*, Utrecht 1979. In dit boek met zwart/wit foto's uit Utrecht zijn de foto-onderschriften overgenomen uit *De Schuiftrompet*, Amsterdam 1977, derde druk.
6. Eddy Mielen, 'C.C.S. Crone, Kroniek van een Utrechtse schrijver', in: *Kwartaalschrift De Engelbewaarder* 11 (1978), april, 65, 70, 71.
7. Veel informatie en vooral die over de kantoorjaren van mijn vader bij de AKU is gebaseerd op mondelinge overlevering van mijn zus Joanna. Zij is beeldend kunstenaar en experimenteert in haar werk met de mogelijkheid en onmogelijkheden van nieuwe vezels, (metaal)draden en restmateriaal. Zie www.joannacrone.nl
8. Dank geldt eveneens mijn oudste zus Maartje Philips-Crone. Zij was mondelinge bron. Zo vertelde zij dat vader tijdens de Tweede Wereldoorlog eerst als redacteur bij Uitgeverij Bruna werkte. Hij leerde daar toen onder anderen Lucebert kennen. Hij zorgde er tevens voor dat het werk van Godfried Bomans en Simon Carmiggelt werd uitgegeven. Later is hij voor Uitgeverij Strengholt gaan werken. Hij deed daar overwegend vertaalwerk. Momenteel organiseert mijn zus Maartje tentoonstellingen Aziatische en hedendaagse kunst in het Land van Maas en Waal, zie www.kerkjemaasbommel.nl
9. Crone, 'Van Amstel naar de Rijn', 57; Mielen, 'Crone', 78.
10. M.R. Potjer, *Moscowa. Van begraafplaats naar begraafpark in Arnhem*, Utrecht 2009, 61. Het bijschrift bij de foto van het door de tand des tijds aangetaste familiegraf van C.C.S. Crone vermeldt, dat de grafsteen werd ontworpen door A.A.J. Dresmé.
11. Barend de Goede, origineel typoscript in archief C.C.S. Crone, alsook in De Spindop, Kerstmis 1951; Max Dendermonde, rouwpost C.C.S. Crone, privéarchief J.M.C. Crone, 7 februari 1952; Max Dendermonde (1919–2004) was het pseudoniem van de schrijver Hendrik Hazelhoff. Hij overleed in Florida, USA; Reinold Kuipers, rouwpost J.P.W. Crone-Markenhof, privéarchief J.M.C. Crone, 4 februari 1992.
12. Wouter Paap, *Literair leven in Utrecht tussen de beide wereldoorlogen*, Utrecht 1970, 62.
13. Frans Crone, in: *Utrechts Nieuwsblad*, Speciale bijlage bij de 50-ste sterfdag van C.C.S. Crone, 2 oktober 2001; C.C.S. Crone, Aanhef van een nog onvoltooid nieuw werk, 1 blad, datering 19XX, typogram, signatuur C 00465 A 3, Letterkundig Museum, Den Haag.
14. Kees Crone, Frans Crone, Eric van Arendonk, *Ode aan Sonsbeek*, Arnhem 1997, 34.

Barend de Goede (1915-1995)
Man van letteren en wat-er-staat

Rody Chamuleau

Barend de Goede werd op 7 maart 1915 in Arnhem geboren als jongste van zeven kinderen in een gelovig protestants gezin. Hij werd genoemd naar zijn grootvader van vaderszijde, een stoombootkapitein, die in 1891 was overleden. In december 1925, toen de jonge Barend tien jaar was, stierf zijn moeder, Christina Helena Meeder, 43 jaar oud. Zijn vader, Jacobus Hendrik, geboren in Zwolle in 1872, hertrouwde twee jaar later. Hij was provinciaal ambtenaar in Arnhem. Al tijdens zijn studie aan het Christelijk Lyceum bleek Barend over dichterlijke talenten te beschikken. Hij debuteerde nog voor hij eindexamen gymnasium deed in 1933 met een gedicht onder het pseudoniem Camp de Basschaerde in *De Nieuwe Gids* van augustus 1932.

Camp de Basschaerde en Scheefhals

Omdat hij uit een milieu kwam waar niet voldoende middelen voorhanden waren om de kinderen verder te laten studeren, werkte hij aanvankelijk als hulp in het Arnhemse gemeentemuseum, daarna als klerk op de provinciale griffie van Gelderland. In zijn vrije tijd studeerde hij rechten in Utrecht, waar hij in 1940 zijn doctoraal behaalde zonder ooit college te hebben gelopen. Op 20 januari 1941 trouwde hij in de gemeente Renkum met Anna Carel, die op 11 augustus 1915 was geboren in Buitenzorg (Nederlands-Indië).

Inmiddels had hij poëzie gepubliceerd in diverse literaire tijdschriften, waaronder *Forum*, *Leven en Werken*, *Groot Nederland*, *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* en niet te vergeten *Opwaartsche Wegen*, dat vooral aan jonge protestantse dichters een podium wilde bieden. Het pseudoniem 'Camp de Basschaerde' wisselde hij voor enkele nonsensverzen in voor 'Carel C. Scheefhals'. Zijn vroege poëzie bundelde hij in *Verbindering* (1934), *Tusschen twee vuren* (1936) en *De hemel op een kier* (1941). Ook als bloemlezer was hij actief. In 1936 stelde hij met Bert Bakker en Gerrit Kamphuis een bloemlezing samen uit de poëzie van dichters rondom *Opwaartsche Wegen*: *Spectrum, bloemlezing uit de poëzie van Jong-Protestantsche dichters*, een jaar later gevolgd door een verzameling essays

Barend de Goede (1915-1995). Foto: particuliere collectie.

van protestantse letterkundigen, *De Weegschaal*. De bundel *Kort dag* (1946) was zijn keuze uit de poëzie van jonggestorven dichters sinds 1880.

Barend de Goede was een groot bewonderaar van de dichter Willem de Mérode, pseudoniem van W.E. Keuning (1887-1939), die hij samen met Bert Bakker sinds 1931 regelmatig opzocht in Eerbeek en met wie hij frequent correspondeerde. *Herinneringen aan Willem de Mérode* verscheen in 1941. Twee clandestiene uitgaafjes met gedichten, *Gestalten van het ik*, en, samen met Bert Bakker, *Quatre Mains* verschenen in 1943. Naderhand legde hij zich toe op het literairhistorisch essay, onder andere over leven en werk van Willem Paap (1946) en Frans Coenen (1947). Daarnaast bouwde hij aan zijn ambtelijke carrière; hij klom op tot hoofdambtenaar van de provinciale griffie in Gelderland en daarna tot chef van de afdeling Waterstaat op het Arnhemse provinciehuis. In die hoedanigheid schreef hij ettelijke wetenschappelijke artikelen in het blad *Waterstaatsbelangen*.

In de Betuwestraat 16, waar hij na de oorlog woonde met zijn vrouw en een zoon die in 1943 was geboren, was ook het secretariaat gevestigd van *De Korenbeurs. Maandblad der Werkgemeenschap van Arnhemse Kunstenaars*. De Wak, zoals de kunstenaarsvereniging in de wandeling werd genoemd, was in 1946 opgericht en bracht in juli 1949 het eerste nummer uit van *De Korenbeurs*. De redactie werd gevormd door Johan van der Woude, die voorzitter van de werkgemeenschap was, Barend de Goede, C.C.S. Crone, Jan H. de Groot en Bernard Verhoeven. Crone was goed bevriend met De Goede en na het veel te vroege overlijden van de fijnzinnige prozaïst in november 1951 hield De Goede een toespraak bij het graf op Moscowa. In datzelfde jaar was hij gepromoveerd aan de Leidse universiteit tot doctor in de rechtswetenschappen op een dissertatie getiteld *Het beheer in het waterstaatsrecht*. Vier jaar later werd hij tot gemeentesecretaris van de stad Utrecht benoemd, wat niet verhinderde dat hij in Delft ook nog een buitengewoon hoogleraarschap vervulde in het waterstaatsrecht.

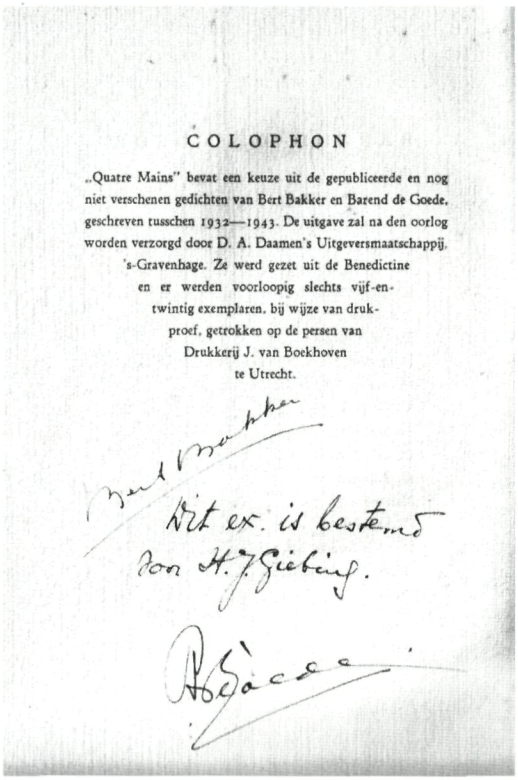

COLOPHON

„Quatre Mains" bevat een keuze uit de gepubliceerde en nog niet verschenen gedichten van Bert Bakker en Barend de Goede, geschreven tusschen 1932—1943. De uitgave zal na den oorlog worden verzorgd door D. A. Daamen's Uitgeversmaatschappij, 's-Gravenhage. Ze werd gezet uit de Benedictine en er werden voorloopig slechts vijf-en-twintig exemplaren, bij wijze van drukproef, getrokken op de persen van Drukkerij J. van Boekhoven te Utrecht.

Dit ex. is bestemd voor H.J. Giebing.

Laatste pagina van de bundel Quatre Mains met autografen van de auteurs. H.J. Giebing woonde in Oosterbeek en was de auteur van de novelle Liefde's Spel (1925). Collectie Chamuleau.

Mieremet

Maar de letterkundige belangstelling van de ijverige wetenschapper was nog lang niet verdwenen. In 1954 vormde hij samen met Bernard Verhoeven en Johan van der Woude de redactie van de stichting De Gelderse Bloem, die zich ten doel stelde 'de publicatie van geschriften van culturele aard te bevorderen, die op enigerlei wijze betrekking hebben op het gewest Gelderland'. En ook zijn eigen dichtader was nog niet dichtgeslibd, want in een bloemlezing van Jaap Romijn over het light verse, *De lichte muze* (1956), werd een nonsensvers van Carel C. Scheefhals gepubliceerd, 'Sonnet voor mieremet'. Het werd later in verschillende bloemlezingen aangehaald. Gerrit Komrij wijdde er een beschouwing aan.

Sonnet voor mieremet

Ik zag vandaag de mieremet
in actie met zijn heftelingen.
Zij droegen rood omhoosde bringen,
met kleine basibals bezet.

Daar gingen ze, die everdingen,
met brio en in vol bromet.
Ik kon van pure vreugd wel zingen:
Nu was het vaderland gered.

Waai uit, o Nederlandse vlag
en wapper mieremet gêndag
langs velden en in bossen.

Werelden gaan onder, komen op.
De hele boel staat op zijn kop.
Maar mieremet zal ons verlossen.

Komrij merkt op dat het lijkt of De Goede een beetje de draak steekt met de poëzie:

'Duistere woorden, rijmdwang, de extase, de hang naar omkering en de suggestie van iets bovennatuurlijks – de hele dichterlijke trommel wordt omgekieperd.
Heel mooi is ook de cursivering van die ene regel.
Lees maar, lijkt de satiricus te willen zeggen, er staat méér dan er staat'.

Werk als jurist

Ook op zijn vakgebied liet de schrijver zich niet onbetuigd. In 1964 verscheen *Aan de hand van de grondwet*, een bundel artikelen waarin De Goede voor een groot publiek aan de hand van anekdoten illustreert wat er allemaal mis kan gaan bij het toepassen van de wet in ons staatsbestel. Hij moet toen een druk leven hebben gehad, want hij was ook nog lid – en later voorzitter – van de Staatscommissie voor de waterstaatswetgeving, maakte deel uit van de Raad voor de Waterstaat en was betrokken bij monumentenzorg en natuurbescherming. Het Utrechtse gemeentesecretariaat verruilde hij in 1965 voor een gewoon hoogleraarschap staats- en administratief recht in Rotterdam, om vier jaar later zijn promotor aan de Leidse universiteit, prof. mr. J.V. Rypperda Wierdsma, op te volgen. Zijn colleges en referaten begon hij vaak met een gedicht en ze werden veelal gekenmerkt door een grote dosis humor en zelfspot, die zijn studenten niet gauw zullen vergeten. In 1980 ging hij met emeritaat.

Op 15 april 1995 overleed Barend de Goede in Den Haag, waar hij werd gecremeerd.

Literatuur

Barend de Goede, 'Bij het heengaan van C.C.S. Crone', in: *De Spindop* 7 (1951), nr. 51 (december), 8.
Gerrit Komrij, *Komrij's canon in 100 gedichten*, Amsterdam 2008, 283-286.
'Prof. mr. Barend de Goede (1915-1995). De homo ludens Carel C. Scheefhals', in: D. Hillenius, *Verhalen: 150 jaar De Gemeentestem*, Alphen aan den Rijn 2000, 82-85.

Jean Dulieu (1921-2006)
De vader van Paulus woonde aan de Bakenbergseweg

Maarten J. de Meulder

Jean Dulieu was vanaf halverwege de jaren zeventig tot aan zijn overlijden in 2006 inwoner van Arnhem. Het waren de jaren waarin hij achtereenvolgens zijn vrouw Kitty verloor, het tekenen van Paulus de boskabouter beëindigde, zeer arbeidsintensieve creaties maakte met uiteenlopende onderwerpen (uitgezonderd boskabouters) en zichzelf afsloot voor media-aandacht. Voordat hij naar Gelderland verhuisde, had Dulieu al een heel leven achter de rug, waarover veel valt te vertellen.

Kunstzinnige familie

Ik heb hem goed gekend, deze bijzondere man. Ik was met hem bevriend, schreef veel over zijn werk, richtte met zijn instemming en medewerking het Paulus Archief op (www.paulusarchief.nl) en werd later zijn uitgever. Het levensverhaal van Jean Dulieu, schepper van kinderheld Paulus de boskabouter, gaat over een Amsterdamse musicus, telg uit een kunstzinnige familie, die het op 25-jarige leeftijd na de donkere oorlogsjaren over een andere boeg gooide en de vrijheid verkoos, gedreven door kunstzinnige ambitie. Die gedrevenheid uitte zich in het voortdurend zoeken naar andere richtingen in de kunst en in een ononderbroken stroom van nieuwe ideeën en scheppingen over een periode van tientallen jaren.

Zelfportret in potlood uit 1987.

Jean Dulieu werd op 13 april 1921 als Jan van Oort te Amsterdam geboren. Hij was de zoon van concertzanger Hendrik C. van Oort en kleinzoon (van moederszijde) van illustrator en cartoonist Johan Braakensiek. Van jongs af aan viel zijn muzikaliteit op, maar ook zijn fantasie en creativiteit; hij hield van tekenen, maakte marionetten en bootste allerlei stemmetjes na (veelal gebaseerd op het bezoek dat zijn vader ontving). Daarnaast was hij al tijdens zijn jeugd geboeid door de wereld van planten en dieren, hierin gesteund door opa Braakensiek met wie hij lange wandelingen door bos en veld maakte. Het was evenwel de wil van zijn vader dat Jan na de lagere school een opleiding in de muziek ging volgen, want met tekenen viel immers 'niks te verdienen'. Zo begon de jonge Van Oort een studie viool aan het Amsterdams Conservatorium, met piano als bijvak. In 1940 slaagde hij er op negentienjarige leeftijd voor het eindexamen.

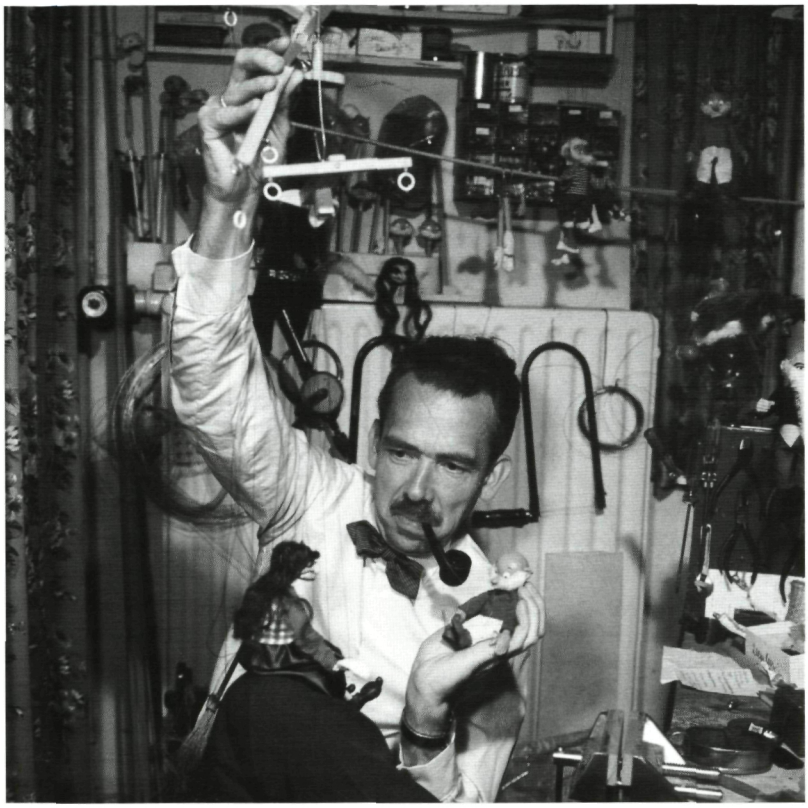

Jean Dulieu in zijn atelier, met voorbereidingen voor de marionetten-films van Paulus en Eucalypta (1967).

Gedurende de eerste jaren van de Tweede Wereldoorlog werkte hij bij verschillende orkesten, op zoek naar een vaste positie. In de periode 1941-1946 was hij achtereenvolgens musicus bij Het Gooise Orkest, concertmeester bij de Nederlandse Opera en tenslotte tweede violist bij het Concertgebouworkest.

Eind 1944 besloot dirigent Eduard van Beinum zijn orkest voor onbepaalde tijd naar huis te sturen; de omstandigheden waaronder in het Amsterdamse Concertgebouw gewerkt moest worden waren voor de orkestleden echt te zwaar geworden. Jan van Oort – in 1943 getrouwd met Kitty Sijmons – 'dook onder' in eigen huis en pakte automatisch zijn oude liefde op: hij begon weer te tekenen. Met het oog op een aanstaande gezinsuitbreiding stelde Kitty hem voor om kinderverhalen te gaan maken en met Jans grote hang naar de natuur speelden die zich als vanzelfsprekend af tegen een decor van bos, heide en weiland. Zo ontstonden tijdens de Hongerwinter de eerste tekeningen van Paulus, een boskabouter die als rode draad in het verhaal zou gaan fungeren.

Strips, poppen en stemmetjes

Kort na de oorlog zag Van Oort kans om zijn Paulus-verhaal onder te brengen als strip in *Het Vrije Volk*. Hij deed dat onder pseudoniem (Jean Dulieu), om zijn muzikale carrière bij een mogelijk fiasco niet te schaden. Met Kitty en hun in 1946 geboren dochter Dorinde verhuisde hij vervolgens naar het eiland Terschelling, gaf na enige tijd zijn baan bij het Concertgebouworkest op en begon aan een nieuwe levensfase die geheel op de werken van de boskabouter steunde. Het was een enorme gok in die onzekere tijd, maar

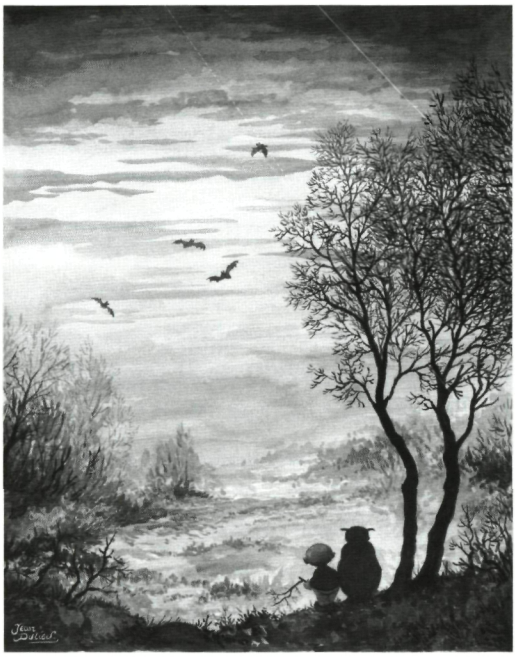

Jarenlang schreef Jean Dulieu wekelijks een Paulus-verhaal voor het damesblad Margriet. Hij illustreerde ze met prachtige aquarellen. Dit 'Vleermuizen kijken' dateert uit 1964.

Dulieu wist wat hij wilde. In de jaren die volgden, bouwde hij gestaag en volhardend aan zijn boskabouterbedrijf, met naast de getekende en geschreven verhalen als meest opmerkelijke uiting zijn poppenkastvoorstellingen met zelfgemaakte Paulus-handpoppen. Die poppen waren stuk voor stuk juweeltjes, maar de kracht van de voorstelling lag in zijn bijzondere stemcapaciteiten, die hij al tijdens zijn jeugdjaren zo vaak geoefend had.

Een van die voorstellingen vond plaats in het gebouw van de VARA. Uit dit contact groeide uiteindelijk het plan om een serie radio-uitzendingen voor de VARA-radio te maken, waarbij Dulieu zijn stemmen in hoorspelvorm in de ether kon brengen. Deze uitzendingen vonden vanaf 1955 eenmaal per week plaats. Ze duurden tien minuten en Dulieu deed uiteraard alle stemmen zelf. Later werd dit twee maal per week, in totaal zo'n zes- tot zevenhonderd uitzendingen. De combinatie van getekende verhalen en de stemmen uit de radioluidspreker maakten van Paulus al snel een zeer geliefd familieproduct. De boskabouter kreeg landelijke bekendheid, evenals Salomo, Oehoeboeroe en de heks Eucalypta. Maar ook minder bekende personages waren te horen, zoals Theodoor, koning Wortelneus, het olifantje Wawwa en Doekelorus. Het ijle stemmetje van prinses Priegeltje was de enige die door een ander werd vertolkt, namelijk zijn oudste dochter Dorinde (1946). De andere kinderen in het gezin Van Oort waren Annelies (1947), Peter (1949) en Franc (1953).

Pas begin jaren negentig zou bekend worden dat de VARA-radio de honderden bandopnamen van deze hoorspelserie destijds uit kostenoverwegingen had schoongespoeld. Een oproep via de VPRO-radio resulteerde echter in een aantal toezendingen van privéopnamen. Met dit materiaal zond de VPRO vervolgens twee jaar lang herhalingen van deze hoorspelen uit op Radio 5 en uiteindelijk vond het materiaal z'n weg naar het Paulus Luisterboek.

Paulus en de eikelmannetjes

Behalve het Paulus-stripverhaal, de poppenkastvoorstellingen en de radiohoorspelen, produceerde de kunstenaar honderden weekbladverhalen met illustraties in zwart/wit en in kleur, grammofoonplaten en reclame-uitingen. En natuurlijk tientallen Paulus-boeken, waarvan vele met prachtige aquarellen. Hard werken en geloof in eigen kunnen deden de populariteit van zijn Paulus-creatie groeien. Door het hoge niveau van tekst en illustraties, plus Dulieus strakke werkritme en de brede spreiding van zijn Paulus-publicaties, was de boskabouter bekend bij jong en oud. Zijn populariteit had echter ook een schaduwzijde, want het leidde de aandacht af van zijn overige werk. Het zelfs tweemaal onderscheiden *Francesco* (over het leven van Franciscus van Assisi), het stripboek *Boffie & Buikie in de knoop* en het sprookjesachtige *De zeven wonderdaden van Kevertje Plop* kregen slechts in kleine kring de aandacht die ze verdienden. Andere pogingen om uitgaven zonder Paulus gerealiseerd te krijgen, werden stelselmatig door uitgeverijen afgewezen.

De heruitgaven van Paulus die nu in de boekwinkel liggen zijn uitgebreid met aquarellen die voorheen alleen in buitenlandse uitgaven verschenen zijn, zoals deze plaat van Paulus, Wawwa en de raaf Salomo.

Begin jaren zestig – de boerderij op Terschelling was inmiddels verruild voor een woning in Soest – begon Dulieu aan een bijzonder project. Uit tientallen kleurrijke prenten, geschilderd tegen een achtergrond van schiftende verven, en evenzoveel tekeningen in sepia groeide een kloek boek dat zijn meesterwerk zou worden. Het boek onderscheidde zich van voorgaande uitgaven niet alleen door de afbeeldingen, maar ook door het doodsmotief, zo subtiel en weldoordacht dat het voor lezers van alle niveaus acceptabel was. Voor de uitgever was het een peperdure productie die uiteindelijk alleen kon verschijnen doordat het boek kort daarvoor aan de Amerikaanse markt was verkocht. De vertaling van het boek werd vervolgens door de auteur afgekeurd, waarna hij deze klus ook voor zijn rekening nam. *Paulus en de eikelmannetjes* verscheen in 1965, maar voor het gezin Van Oort werd het feest van de presentatie een nachtmerrie. Zoon Peter kreeg een noodlottig ongeval, dat hem het leven kostte.

Televisie en tekenfilm

Het duurde lang eer de kunstenaar weer tot enige productie in staat was. Het werd een project voor televisie: de Paulus-marionettenfilms die de NTS (later NOS) vanaf 1968 op de zondagmiddag uitzond. Het werd de eerste Nederlandse kinderserie in kleur en ook dit keer deed Dulieu natuurlijk weer (bijna) alles zelf. Hij schreef de verhalen, maakte de marionetten en ook alle piepkleine attributen die nodig waren voor de inrichting van de verschillende decors. De schaal waarop een en ander vervaardigd was, was dermate klein dat de televisiemensen er een speciale lens voor moesten aanschaffen. Zijn vrouw en dochter hielpen met het bewegen van de poppen, maar Jean Dulieu deed natuurlijk de stemmen. En moest er bijvoorbeeld rook uit de rokomobiel van professor Punt komen, dan was het de meester zelf die onder het decor dook om aan zijn pijp te zuigen en vervolgens in een slangetje te blazen...

Na deze periode trachtte hij zijn boskabouter een jaar lang op een andere manier in beweging te krijgen. Paulus als tekenfilmfiguur bleek voor een eenling echter iets te hoog gegrepen. Creatief zat het allemaal wel weer goed, maar in zijn enthousiasme had hij het arbeidsintensieve karakter van deze onderneming zwaar onderschat. Uiteindelijk voltooide hij twee films van tien minuten, maar de beurzen van de omroepbazen bleven dit keer gesloten. Door geldgebrek zag de kunstenaar zich begin jaren zeventig genoodzaakt om zijn kabouter beschikbaar te stellen als televisiefeuilleton bij *Fabeltjeskrant*-producent Thijs Chanowski. Zo leidde een financieel probleem helaas tot een creatieve misser. Knarsetandend moest hij toezien hoe de dagelijkse televisie-Paulus meer en meer afweek van zijn eigen creatie. Daar stond tegenover dat er wel een hele nieuwe generatie jeugdigen langs deze weg voor het eerst met de boskabouter kennis maakte. Van het gevoel van onmacht bij diens geestelijk vader wisten ze niets.

Terug naar het stripverhaal

In dezelfde periode (na het tekenfilmdebacle) besloot Dulieu om met Paulus weer naar

Gregorius met toverhoed (aquarel jaren zestig).

Voor zijn sprookjesboek Kevertje Plop maakte Dulieu niet alleen prachtige aquarellen, maar ook een serie ragfijne silhouetten (1964).

de stripvorm terug te keren, precies zoals hij destijds in 1946 was begonnen. Dit keer oogstte hij veel lof, voor de inventieve manier waarop hij met het medium omging. Daar waar hij ooit in de knoop raakte met de beperkingen van omkaderde plaatjes, maakte hij nu verhalen waarbij de tekeningen soms van de ene afbeelding in de andere doorliepen of waarin de personages zich af en toe bewust buiten de plaatjes ophielden. Het verhaal *De buitenborrel* speelde zich zelfs half binnen en half buiten de kaders af. Dit keer waren het de duizenden lezers van een aantal regionale dagbladen die Paulus meer dan tien jaar lang elke dag opnieuw kregen voorgeschoteld.

De terugkeer naar de oervorm van Paulus markeerde een kentering in het leven van de kunstenaar, die werd versterkt toen zijn vrouw aangaf haar laatste jaren in haar geboortestad Arnhem te willen doorbrengen. Arnhem was in de ogen van de tekenaar een goede keus. Het liefst tekende hij bomen en daarvan stonden er heel wat mooie exemplaren in dit deel van Gelderland. Maar hoewel hij – eenmaal woonachtig aan de Bakenbergseweg – veel tijd in de omliggende parken en bossen kon doorbrengen, veranderde zijn leven sneller dan hem lief was. Zijn gezinssituatie was namelijk al jaren mede bepalend voor de wijze waarop de avonturen van Paulus zich ontwikkelden. Nadat zijn beide dochters het huis hadden verlaten, zijn jongste zoon de wereld introk om net als zijn vader met tekenen zijn brood te gaan verdienen en zijn echtgenote begin jaren tachtig overleed, besloot Dulieu in 1986 dan ook een punt achter zijn creatie te zetten. Dat gebeurde bewust en weloverwogen, want er lagen in die tijd wel degelijk mogelijkheden om Paulus door derden te laten voortbestaan.

Van Oort kon op dat moment terugkijken op een rijke carrière, waarin hij als Jean Dulieu duizenden tekeningen had vervaardigd, met potlood, pen en penseel, in zwart/wit en in kleur. Maar na 'Paulus' brak er een andere tijd aan, waarin de kunstenaar hetzelfde strakke werkritme aanhield als voorheen. Hij schilderde en tekende maanden achtereen, zich ervan bewust dat een groeiende artrose aan beide handen hem slechts beperkte tijd liet om te doen wat hij al die jaren naast Paulus had willen doen,

Een mooi voorbeeld van de bijzondere relatie tussen de heks Eucalypta (rechts) en haar vriendin Mietje met de spinnevingers.

maar waar de boskabouter hem geen ruimte voor liet. Uiteindelijk concentreerde hij zich op het potlood en toonde zich wederom een zeer professioneel en creatief kunstenaar op de manier waarop hij daar gebruik van maakte. Volhardend, nooit tevreden en zich van geen tijd bewust als het om een doorwrocht resultaat ging. Alle nuances van wit naar zwart zijn in deze werken – natuur, reistekeningen en portretten – aanwezig. En met name de inktzwarte delen in bijvoorbeeld de kapsels van personen, moeten hem uren werk hebben gekost. Lijntje na lijntje na lijntje, totdat zwart inderdaad zwart was. Velen die een van deze werken voor het eerst zien, denken in eerste instantie met een kunstige reproductie te maken te hebben, tot zij zich realiseren dat ze een origineel werk staan te bekijken. In potlood gemaakt!

Toen de klachten aan zijn handen het typen onmogelijk maakten, schreef hij nog slechts korte brieven met de hand. En nadat dit proces hem uiteindelijk ook het tekenen afnam, werd het stil in het grote huis aan de Bakenbergseweg. In gezelschap van zijn trouwe hondje kon men de kunstenaar dagelijks in het nabijgelegen Gravinnenbos tegenkomen. Wie het geluk had daar een praatje met hem te kunnen aanknopen, moet enthousiast geraakt zijn door zijn grote kennis en interesse in alles wat er groeide en rondvloog. Een interesse waarvan hij zoveel van Opa Braakensiek had geleerd en die ten grondslag lag aan de vele tekeningen die hij van Paulus maakte.

Eerste periode

Jean Dulieu schreef in veertig jaar tijd een enorme hoeveelheid Paulus-verhalen voor vele tijdschriften, jarenlang, honderden afleveringen, geïllustreerd met geïnkte platen en aquarellen. Hij maakte ze voor de *VARA-gids*, *Kris Kras*, *Eva*, *Margriet*, *Fix en Fox*, *Barend de Beer*, *Televizier*, *Bobo* en allerlei kleinere uitgaven. Maar in aantal halen deze publicaties het in de verre verste niet bij de hoeveelheid stripafleveringen die hij maakte: 8.413 stroken! Stripafleveringen die elke dag weer in de krant stonden. Ook tijdens zijn vakanties en ook als de auteur ziek was.

Dit Paulus-stripverhaal kende verschillende perioden. De eerste periode liep vanaf 1946 tot 1958 en was een aaneengesloten verhaal van 3.571 stroken. In dit verhaal is de ontwikkeling van de kunstenaar duidelijk zichtbaar. In deze basisjaren groeide zijn nog kinderlijke tekenwerk uit naar een professioneel niveau. Het Paulus-verhaal speelde zich die eerste periode af in het landschap van Terschelling. Nadat het gezin Van Oort in 1953 was terugverhuisd naar de vaste wal, kwam al gauw een ander natuurgebied in beeld, namelijk dat rond zijn nieuwe woonplaats Soest. De bomen van de Soester natuur vervingen die van het Hoornerbos en het duin van Terschelling ging geruisloos over in de Soester zandverstuiving. In 1958 zette Dulieu een punt achter de strip omdat hij zich door de kaders van de stripplaatjes veel te beperkt voelde.

Gedeelten uit de eerste periode verschenen in boekvorm bij uitgeverij De Arbeiderspers N.V. in Amsterdam.

Tweede periode

In de jaren daarna vroeg de redactie van *Het Vrije Volk* de boskabouterauteur een aantal malen om een vervolg te willen tekenen. Dulieu – altijd vol nieuwe ideeën – werkte ondertussen aan talloze andere Paulus-initiatieven en had weinig tijd over. Om de krant toch tegemoet te komen, besloot hij tot hergebruik van het oude materiaal. Hij voegde de beste delen uit de oude strips (van de eerste periode) samen, knipte en verknipte talloze stripstroken en plakte en hertekende net zo lang tot er elf 'nieuwe' Paulus-stripverhalen waren ontstaan. Ze werden per verhaal genummerd met een letter uit het alfabet (A1 t/m A100) en varieerden in lengte van honderd tot vijfhonderd afleveringen. In totaal betrof deze tweede periode 2.542 stroken.

Deze manier van werken leek de kunstenaar in eerste instantie veel werk te besparen, los van alle tijdvretende hersenkronkels die aan de nieuwe versie ten grondslag lagen. Niets was echter minder waar. Vrijwel alle originele stroken die hij hergebruikte moest hij noodgedwongen bewerken. De nummering werd minutieus verwijderd en

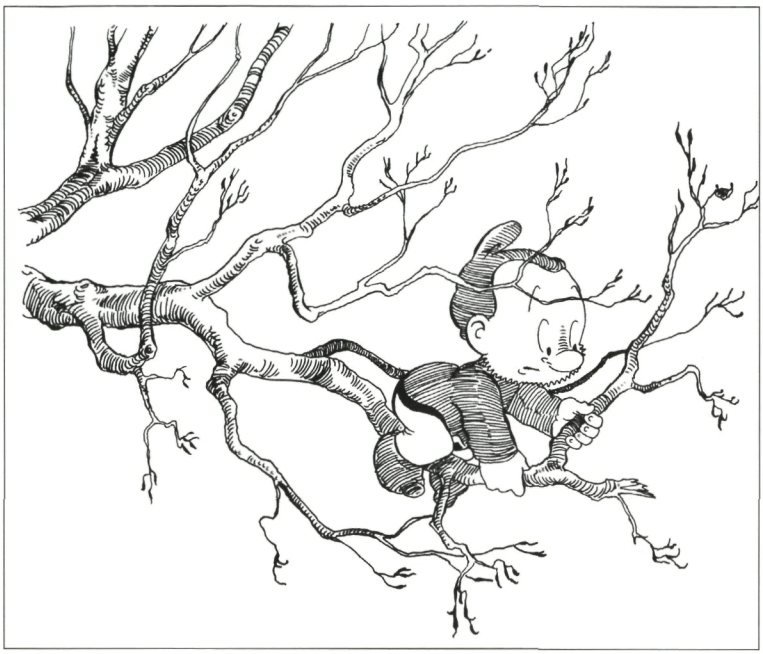

Door onophoudelijk te tekenen, elke dag weer onder alle mogelijk omstandigheden, wist Jean Dulieu zijn tekenstijl in enkele jaren tijd van kinderlijk romantisch naar een professioneel niveau te tillen. Vergelijk de illustraties uit oude drukken met hertekende versies in nieuwere uitgaven, zoals deze twee platen uit 'Paulus en Eucalypta'.

opnieuw aangebracht. Maar ook de tekeningen zelf moesten worden 'gemoderniseerd'. Ten tijde van het eerste gebruik van de strip had hij heel wat delen van de originele tekeningen namelijk met een blauw potlood 'ingekleurd'. Het was een in die tijd gebruikelijke code voor de clichémaker van de krant, die deze 'gemerkte' delen dan in het loodzetsel van een grijs raster voorzag. Dat alles was nu verleden tijd, waardoor de tekenaar veel van die blauwe delen alsnog plaatje voor plaatje met de pen moest gaan arceren.

De tweede periode verscheen bij uitgeverij Unieboek in Bussum.

Derde periode

De derde en laatste stripperiode begon in 1973 en eindigde toen de auteur in 1986 besloot om na precies veertig jaar kabouterarbeid definitief met het vertellen van de avonturen van Paulus de boskabouter te stoppen. Het werden verhalen van steeds honderd stroken, in totaal 2.300 afleveringen, waarin de tekenaar z'n fantasie de vrije loop liet en afrekende met de knellende kaderlijnen die hem vijftien jaar daarvoor nog zo dwars zaten. Schijnbaar zonder moeite, doch onder andere door gebruik te maken van slimme 'camerastandpunten', combineerde hij dit keer reuzen en kabouters in één pietepeuterige tekening. En zaten de kaderlijnen het verhaal dan toch een keer in de weg, dan liet hij ze door deze of gene gewoon afbreken.

Voor deze derde periode verhuisde Paulus opnieuw van bos, al zullen weinig lezers dat in de gaten hebben gehad. Er was weinig zand meer te zien en vrijwel elk avontuur speelde zich af in het grote bos, dat dit keer in de buurt van Arnhem lag.

De derde periode verscheen in boekvorm bij uitgeverij De Meulder.

Een enorme productiviteit

Toen Jan van Oort op 29 november 2006 overleed, liet hij een uitgebreid Dulieu-oeuvre na. In een tijdsbestek van veertig jaar had hij voor zijn boskabouter van vrijwel elke kunstvorm gebruik gemaakt. In dat kader wordt het dan ook als een geweldige misser gezien, dat de Nederlandse omroep de mogelijkheid om Paulus tevens als tekenfilmfiguur te laten schitteren door misplaatste zuinigheid voorbij heeft laten gaan.

De publicatie van de eerste Paulus-stripaflevering in *Het Vrije Volk* ligt nu bijna vijfenzestig jaar achter ons en nog altijd worden de boeken van de boskabouter gelezen. Door jong en oud. Ook in deze nieuwe eeuw worden ze regelmatig herdrukt en zo nu en dan verschijnt er bij verrassing zelfs materiaal dat ons nog niet eerder onder ogen was gekomen!

Het zijn maar een paar regels tekst over het leven van deze kunstenaar, doch daarin besloten ligt een onnoemelijke hoeveelheid creatief werk, waarin slechts weinigen een goed inzicht hebben. Werk dat zich bovendien niet alleen tot het onderwerp 'Paulus' beperkte en dat uit veel meer dan slechts grafische resultaten bestond. Gezien Dulieus enorme productiviteit zal een volledig overzicht waarschijnlijk een utopie blijken. Toch wordt er binnen het Paulus Archief volop gewerkt om een dergelijk overzicht van zijn werk samen te stellen, in een poging die volledigheid zo dicht mogelijk te benaderen. Voorheen deed ik dat met zijn steun, nu moet ik het alleen afronden.

Over Jean Dulieu en zijn werk

[Onbekend], 'Jean Dulieu: Natuurtalenten te over', in: *Goede ontvangst*, juli 1959.

Juryrapport *Kinderboek van het Jaar 1962*.

Gertie Evenhuis, [zonder titel], in: *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 27 oktober 1962.

Helen Mellaart, 'Jean Dulieu, vader van zo'n 45 verschillende karakters', in: *NRC Handelsblad*, 21 oktober 1972.

Tony van der Meulen, 'Alleen het goede, dat komt toch ook je neus uit', in: *Nieuwsblad van het Noorden*, 29 juni 1973.

[Onbekend], 'Paulus is 'n produkt van de verveling', in: *De Limburger*, 6 januari 1975.

Thea Detiger, 'Hier werd Paulus geboren', in: *De Telegraaf*, 13 juli 1976.

Maarten J. de Meulder, 'Dulieu Dossier', in: *Stripofiel*, jrg. 3, nr. 1, 2 en 4 (1976), jrg. 4, nr. 1 (1977), nr. 43 (1981) en 52 (1984).

Hans Malta en Maarten J. de Meulder, *Imago – Paulus de boskabouter-special*, Panda, Den Haag 1976.

[Onbekend], 'Jean Dulieu: "Ik ben Paulus de Boskabouter"', in: *Het Zuiden*, 28 juli 1976 (interview).
Frits Bromberg, 'Jean Dulieu: "Strips en kunstwerken"', in: *Het Binnenhof*, 16 februari 1980 (interview).
Bert Jansma, Jean Dulieu: 'Ik blijf met Paulus-ogen kijken', in: *Zwolse Courant*, 27 december 1980 (interview).
Renée Douwes, 'Waarom Paulus de Boskabouter zo bang is voor mensen', in: *HN-Magazine/Hervormd Nederland*, 18 juli 1981.
Joke Linders e.a., *Het ABC van de Jeugdliteratuur*, Martinus Nijhoff uitgevers, Groningen 1995.
Piet Koster, 'Lieve Paulus, kom je weer in het bos', in: *Algemeen Dagblad*, 11 juli 1996.
Bregtje Boonstra, 'Zullen we nu de vaat maar gaan wassen', in: *De Groene Amsterdammer*, 14 augustus 1996.
Maarten J. de Meulder, *Bouterbode,* Paulus Archief, Assen 1998-2010.
Maarten J. de Meulder, *Een boskabouter op Terschelling*, De Meulder, Assen 2002.
Annette Wouters, 'Dulieu Dossier', in: *Stripschrift*, nr. 346 (2002), 369 (2005), 380 (2006), 394 (2007) en 404 (2008).
Maarten J. de Meulder, 'Jean Dulieu was ooit Terschellinger', in: *Schylge myn lântse* jrg. 23, nr. 4 (2002) en jrg. 24, nr. 1 (2003).
Janneke van der Veer, 'Hij heeft mij bomen leren zien', in: *Antiek & Verzamelkrant*, augustus 2010.

Websites

www.lambiek.nl
www.paulusarchief.nl

Anne Takens (1938)
Een Schiedams meisje dat een Arnhemse werd

Moniek van Drenth

De kinderboekenschrijfster Anne Takens (meisjesnaam: Annie Ligthart) werd geboren op 14 april 1938 in Schiedam. Daar maakte ze als kind de Tweede Wereldoorlog mee, waarover ze veel later haar eerste boek zou schrijven: *Even schuilen voor het onweer*, uitgegeven in 1986 door Uitgeverij Holland in Haarlem. Over de tijd na de oorlog, haar schooltijd, haar meisjestijd, verscheen in 2003, met een herdruk in 2008, haar boek *Nooit meer bang* bij Educatieve uitgeverij Maretak in Assen. Het is geschreven voor kinderen, maar ook volwassenen blijken dit boek te waarderen. Het gaat over alles waar kinderen in de periode 1946 tot circa 1949 vaak mee te maken kregen: levertraan slikken, de eerste banaan, de sinaasappel die op een gouden bal leek, rode of gele priklimonade, het genot van het eerste vanille-ijsje, de eerste ijslolly die veel te snel smolt in de zon, het eerste vriendje, logeren, heimwee, ziekte van gezinslid, de kinderkolonie, uitstapjes naar het strand en de zee...

Schiedam

Anne groeide op in een gezellig gezin. Ze had twee jongere zusjes. Haar vader, Leendert Ligthart, was makelaar en schreef in de avonduren toneelstukjes voor de jeugdvereniging van de kerk. De moeder van Anne, Maatje Johanna Ligthart-Koolwijk, speelde toneel in het toneelgezelschap van de vrouwenbond in Schiedam en ook maakte ze prachtige kleding en wanddoeken. Anne bezocht na de lagere school, de Dr. A. Kuyperschool in de Stadhouderslaan, de mulo in de Tuinlaan in Schiedam. De directeur, N. Heiner (1896-1977), had bekendheid verworven als auteur. Hij publiceerde historische jeugdromans en veel andere boeken onder de schuilnaam H. te Merwe. Helaas wist hij zijn liefde voor geschiedenis en literatuur niet op zijn leerlingen over te brengen. De geschiedenislessen waren zo saai dat veel kinderen in slaap vielen. De opstellen die zijn leerlingen moesten schrijven, beoordeelde hij uitermate kritisch. De verhalen van Anne noemde hij: 'te romantisch en je metaforen kloppen niet'. Anne liet zich door zijn kritiek niet ontmoedigen en schreef gedichten, die later in het dagblad *Trouw* werden opgenomen. Op de lagere school had ze al een verhalenbundeltje geschreven over een kabouter die in het bos de dieren verzorgde.

Graag ging ze naar de openbare bibliotheek aan de Lange Haven in Schiedam, niet wetend dat Annie M.G. Schmidt daar ook had gewerkt. Ze verslond meisjesboeken, zoals de boeken over Goud-Elsje van Max de Lange-Praamsma, en de jeugdromans van Sanne van Havelte: *Mieks moeilijkheden, Toen kwam Tjeerd* en *Het begon in een stortbui*. Ook hield ze veel van Cissy van Marxveldt: *Joop ter Heul* en *Een zomerzotheid*. Dwalend langs de boeken in de bibliotheek kwam een droom in haar hoofd: later ook schrijfster worden... Ooit ook een boek maken, om dat dan terug te vinden op een plank in de boekhandel of in de bieb...

Nadat ze haar schooltijd had afgerond

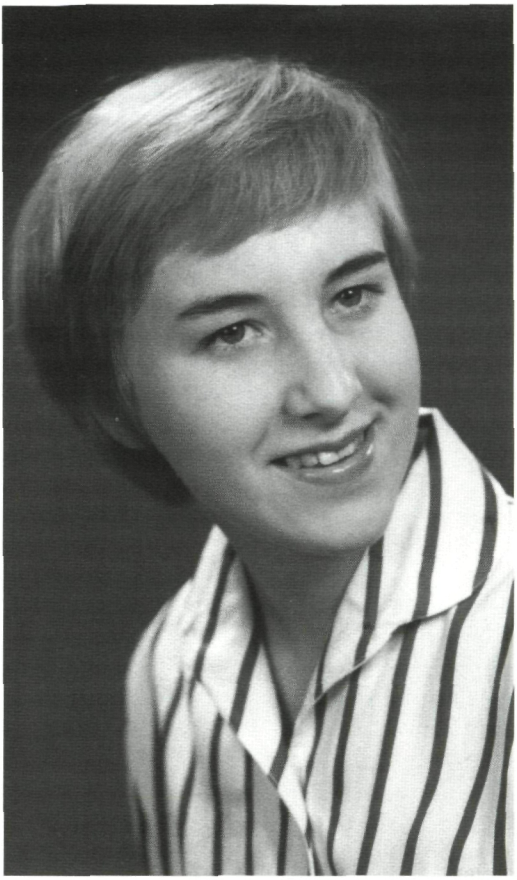

Anne Takens-Ligthart op 17-jarige leeftijd. Schiedam 1955. Collectie Anne Takens.

met een diploma, werkte ze een aantal jaren op het kantoor van notaris Hoek in Schiedam en daarna werd ze secretaresse op de afdeling verkoop van de Amerikaanse machinefabriek Cincinnati in Vlaardingen. Ze mocht daar ook invallen op de afdeling personeelszaken en kreeg inzage in de rapporten van een psychologisch adviesbureau met betrekking tot personeelsleden die werden aangenomen op het kantoor of op de montageafdeling van de fabriek. Haar belangstelling was gewekt en ze schreef een brief naar een psychologisch adviesbureau in Rotterdam en in Arnhem. Per kerende post kreeg ze een uitnodiging van G. Ubbink, de directeur van het Gelders Psychologisch Instituut in Arnhem. Ze mocht kennis komen maken. Dat deed ze op een mooie avond in juni 1959.

Naar Arnhem

Nooit vergeet Anne het moment dat ze het station Arnhem aan de achterzijde verliet en een straat uitlopend in de verte Sonsbeek zag liggen met de statige oude bomen, de Witte Villa, het weiland met de koeien. Ze werd verliefd op Arnhem... Ze wilde er blijven. Ze wilde er wonen. Het was bijna zomer.

Met de hulp van haar ouders vond ze een kleurrijke kamer naast het Rijnhotel op Onderlangs. Vanuit de ramen van haar optrekje kon ze uitkijken over de Rijn en de uiterwaarden. Ze genoot van de boten die voorbij kwamen varen en van de geur van de rivier, die haar aan de Maas deed denken. Met veel interesse deed ze haar werk als assistente op het Gelders Psychologisch Instituut, aan de Van Lawick van Pabstraat 3, waar ze betrokken werd bij het testen van mensen die gesolliciteerd hadden naar invloedrijke banen. Ook bezocht ze veel scholen in Arnhem en omgeving om daar leerlingen te testen voor het vervolgonderwijs. De Cito-toets bestond nog niet in 1960.

Al snel kreeg Anne vrienden en vriendinnen. Ze maakten samen lange wandelingen door Sonsbeek en hadden pret onder de waterval. Ook dwaalden ze door De Groene Bedstee en maakten lange ritjes in de trolleybus. Soms brachten ze een avond door in Carnegie, genoten van de zon op het terras van Royal of bij Riche, ze luisterden naar de weemoedige muziek van Tata Mirando of zaten urenlang te praten in het bruine café De Bodega Chez Armand!

In de avonduren studeerde Anne Nederlands MO op het Bothaplein. Hoe laatdunkend Heiner vroeger ook over haar opstellen had gesproken, literatuur was toch de grote liefde van Anne geworden. In combinatie met psychologie. Ze las alle grote schrijvers: Couperus, Vestdijk, Nescio, Maria Dermoût, Hella Haasse, maar ook de kinderboeken van W.G. van de Hulst en van Jan Ligthart. Nog steeds vraagt ze zich af of de geliefde en beroemde kindervriend Jan Ligthart misschien familie van haar zou kunnen zijn. Een achter-achterneef? De foto van Ligthart in zijn boek *Jeugdherinneringen* lijkt wel heel erg veel op de foto van haar vader. Hetzelfde

Het huisje op Camping Petersburg in Arnhem waar Anne Takens in 1960 drie maanden woonde. Collectie Anne Takens.

hoge voorhoofd, dezelfde neus, dezelfde vriendelijke ogen...

Als Anne op haar kamertje op Onderlangs uitkeek over de Rijn en de uiterwaarden, kwam steeds weer die droom in haar hoofd: zelf een boek schrijven. Ze las eens een spreuk: een boom planten, een zoon krijgen, een boek schrijven. Dan kan ik zalig sterven. Dat vond ze mooi.

In de herfst van 1960 verhuisde ze naar een huisje op Camping Petersburg, aan de Deelenseweg 3 in Arnhem. In dat sprookjesachtige huisje, dat nog steeds bestaat, woonde ze drie maanden en het komt voor in haar kleuterboek *Marjolijntje Harlekijntje* (Holland, 1988). Soms gaat ze er nog wel eens kijken. Dan staat ze stil op het gras en denkt aan de tijd dat ze er woonde. Er was een keukentje, een kamer met een kolenkachel, een slaapkamertje en een logeerkamer. Elke ochtend, als ze het raam open deed, kwam er een paard naar haar toe. Soms ook een hertje of een gans. 's Nachts was ze wel een beetje bang. Dan hoorde ze in de verte het geluid van een zeis die geslepen werd. Dat deed de boer die verderop woonde. 's Morgens vroeg moest ze lang fietsen naar de Van Lawick van Pabststraat, naar het Gelders Psychologisch Instituut. Maar wat waren die fietstochten mooi. Dan hing er soms mist tussen de bomen, waar de ochtendzon doorheen probeerde te schijnen. En altijd sprong er wel een konijntje langs haar heen over het pad.

In 1960 ontmoette Anne de liefde van haar leven, Frits Takens. Ze trouwde met hem in 1962 en kreeg drie kinderen. Twee meisjes en een jongen. Ze las haar kinderen voor uit *Jip en Janneke*, maar ze was meer gecharmeerd van de verhalen van Guus Kuijer. Haar jongste dochter was verknocht aan de boeken van Johnny van Doorn. Op een middag gingen ze samen naar Sonsbeek en aan de voet van de Belvedere hoorden ze

Johnny voorlezen uit *Mijn kleine hersentjes*. Het was een geweldige ervaring om naar de gepassioneerde stem van Johnny te luisteren. Het boek werd aangeschaft en vaak herlezen.

Droom

Al voorlezend uit boeken kwam alweer de droom terug in Anne's hoofd. Die droom kwam lange tijd niet uit. Samen met haar man kreeg Anne een eigen bedrijf. Voor hun assurantiekantoor vonden ze een ruimte op de Huissensestraat en daar werkten ze meer dan dertig jaar. Anne hield veel van haar cliënten en de kinderen die soms met hun ouders op kantoor kwamen inspireerden haar. Ook gebeurden er zoveel grappige dingen in het leven van haar eigen kroost dat ze het niet kon nalaten in de avonduren notities te maken van hun avonturen.

Op aanraden van haar oudste dochter, die in het onderwijs werkzaam was, stuurde ze haar verhaaltjes naar het kleuterblad *Bobo*, waar ook Annie M.G. Schmidt voor had geschreven. *Bobo* wilde vijftien verhalen van Anne publiceren. René Pullens verzorgde de tekeningen. Een jaar later werd er een boek van gemaakt: *Martje en Martijn* (Unieboek 1986). Daarna ging alles heel snel. Uitgeverij Holland gaf Anne's boek over haar belevenissen in de Tweede Wereldoorlog uit: *Even schuilen voor het onweer*. De inspiratie voor de andere boeken van Anne kwam vooral nadat ze verhuisd was naar een buitenwijk van Arnhem. Daar was het zo mooi, zo stil, zo ongerept. De vogels bouwden nesten in de populieren, de konijntjes speelden op het gras, de eenden kwamen de tuin bekijken. Anne schreef 's avonds verhalen over haar huis en haar tuin die uiteindelijk resulteerden in haar kleuterboeken: *Twee dierenvriendjes* (Holland 1990) en *Een eend op de thee* (Holland 1995). Ze vond het jammer dat ze haar grootvaders niet had gekend. Zij waren jong gestorven. Daarom bedacht Anne zelf een opa. Daar schreef ze twee boeken over, die uitkwamen bij uitgeverij Unieboek in Houten. De titels zijn: *De liefste opa van het land* en *Dag opa, dag oma, ik kom logeren*.

Bij Uitgeverij Unieboek had ze veel geluk. Men vroeg haar om een boek te schrijven over Sinterklaas en Kerst. De illustraties zouden worden verzorgd door Dagmar Stam.

Anne (rechts) met haar ouders en zusje Christien. Schiedam 1944. Collectie Anne Takens.

Het boek werd een groot succes. De verhalen over Arjen, Marieke en kleine René met de prachtige kleurige tekeningen spelen zich af in Arnhem en in Schiedam. Het boek werd elf keer herdrukt en er zijn ongeveer tachtigduizend exemplaren van verkocht. Op veel scholen en in veel gezinnen wordt het jaar na jaar uit de kast gehaald en voorgelezen.

Anne heeft ongeveer veertig kinderboeken geschreven en meer dan veertig korte verhalen die vaak gesitueerd zijn in Arnhem en omgeving. In haar boek *Een paard langs de zee* komen de plaatsen Huissen en Doornenburg voor. *De Heldenclub* (Unieboek 1998) vertelt over een huis op de Rijnkade en over de brug met de mooie woorden. De brug is de Nelson Mandelabrug en de mooie woorden zijn gemaakt door de kunstenaar Remy Zaugg (1943): De zee, Blauwe lucht, De stroom, De verte, De Utopie en nog meer.... In het boek *Een spin zonder poten* staat een kinderboerderij centraal, Stadsboerderij De Korenmaat aan de Huissensedijk. Ook in de korte verhalen die in verhalenbundels zijn opgenomen zie je Arnhem steeds voorbij komen, bijvoorbeeld in de bundel *Rozengeur en Maneschijn* (Holland 2008). Door het jaarlijks terugkerend festijn van de Kids Living Statues kwam Anne op het idee om het verhaal *Maya van Ameland* te bedenken.

Een klein stukje uit het boek *Jop de* pop (Holland, 2001) dat ook Arnhem als locatie heeft:

'In de stad luiden alle klokken, heel vrolijk en heel lang. De vlaggen hangen uit en in de verte klinken trommels en trompetten. Er gaat een optocht voorbij. Kinderen rijden op versierde fietsen en clowns met feestneuzen op dansen met hen mee. De stad viert feest. Het is Koninginnedag!'

Een fragment uit het boek *De Heldenclub*:

'Die middag gaat Daan niet meteen naar huis. Hij slentert over de Rijnkade langs de rivier. Het is koud maar de lucht is helderblauw, met grote witte wolken die op beren en draken lijken. De zon schittert op het water. Er vaart een boot voorbij. Aan boord klinkt vrolijke muziek. Tegen de wal liggen schepen met mooie of geheimzinnige namen: De Vrijheid, Borr, De Zonnebloem, Excalibur, Jacoba II. Ze komen overal vandaan en ze ruiken lekker, naar teer en wier en ook een beetje naar de zee.'

Waardering

Anne heeft waardering gekregen voor haar boeken en verhalen. Dat ervaart ze vooral tijdens de vele lezingen die ze al meer dan twintig jaar geeft op scholen en in bibliotheken, overal in het land, door bemiddeling van Stichting Schrijvers School en Samenleving in Amsterdam. Ze is ook al eens op Curaçao en op Bonaire geweest. Op al die scholen of in bibliotheken ontmoet ze jaarlijks honderden kinderen, die haar boeken hebben gelezen en er vragen over stellen.

Maar Anne heeft ook kritiek gekregen. Literatuurcritici noemden haar boeken te kinderachtig, te W.G. van der Hulst-achtig, veel te lief. Anne besprak die kritiek eens met Wim Hofman. Die aardige schrijver en graficus fluisterde toen in haar oor: 'Blijf gewoon jezelf.' En dat deed Anne. Ze bleef zichzelf.

In de herfst van 2010 heeft ze Schiedam weer bezocht, haar geboorteplaats. Daar mocht ze op een school vertellen over wat ze beleefde toen ze tien jaar was. Ze heeft nog even door de straat gereden waar ze geboren was. En keek nog een keer naar de Maas, die brede rivier. Na afloop ging ze weer naar Arnhem. Want van het Schiedamse meisje is ze een Arnhemse geworden. Op een zonnige middag zal ze weer op een terrasje op de Rijnkade zitten, haar geliefde plekje. Dan denkt ze misschien aan het gedicht dat ze eens schreef:

Ik ben vandaag
bij het water geweest,
het lachte het water
en praatte.
Het wierp me een armvol vogels toe.
En zong maar
van morgen en later.
Het droeg op zijn rug
een schip mee naar zee,
een zorgeloos schip

met zeilen vol zon
en een vlag in de wind
in de top van de mast.
Het water bet schaterde aan mijn zij,
een zeevogel riep aan mijn oor.
Het schip gleed glinsterend voort
naar de zee.
En ik zong met het water mee.

Bibliografie Anne Takens

Martje en Martijn, Oberon, Haarlem 1986.
Even schuilen voor het onweer, Holland, Haarlem 1986.
Een kindje erbij, Holland, Haarlem 1987.
Marjolijntje Harlekijntje, Holland, Haarlem 1988.
Een paard langs de zee, Holland, Haarlem 1989.
Twee dierenvriendjes, Holland, Haarlem 1990.
Een vogel achterna, Holland, Haarlem 1990.
Grijsje eigenwijsje, Holland, Haarlem 1991.
Door een gat in de wolken, Holland, Haarlem 1992.
De club van twee, Unieboek, Houten 1992.
Het grote boek voor Sinterklaas en kerst, Unieboek, Houten 1993.
Noortje Wiebeloortje, Unieboek, Houten 1993.
De liefste opa van het land, Unieboek, Houten 1994.
Wie achter is mag voor, Maretak, Assen 1994.
Ik heb een zeepaardje gezien, Maretak, Assen 1994.
Dag kleine pinguïn, Maretak, Assen 1994.
Een eend op de thee, Holland, Haarlem 1995.
Tot over honderd nachtjes slapen, Unieboek, Houten 1996.
Het geheim van Luuk, Bekadidact, Baarn 1997.
Dag opa dag oma ik kom logeren, Unieboek, Houten 1997.
Bloed op de stoep, Bekadidact, Baarn 1998.
De Heldenclub, Unieboek, Houten 1998.
Net een droom, Maretak, Assen 2000.
Nina is een ster, Unieboek, Houten 2001
Lis wil een vis, Unieboek, Houten 2001.
Net als Doornroosje, Maretak, Assen 2001.
Jop de pop, Holland, Haarlem 2002.
Prinsesje Zonnekind, Maretak, Assen 2002.
Dikke vrienden, Maretak, Assen 2002.
Een muis in huis, Unieboek, Houten 2003.
Een kip voor Pip, Unieboek, Houten 2003.
Een spin zonder poten, Maretak, Assen 2003.
Nooit meer bang, Maretak, Assen 2003.
Sneeuwvlok is een geheim, Maretak, Assen 2004.
Betoverd, Unieboek, Houten 2004.
Mini-juf Ninie, Maretak, Assen 2005.
Op pad met Muis en Beer, Maretak, Assen 2005.
Het toverspiegeltje, Maretak, Assen 2005.
Stiekem in een hoekje, Maretak, Assen 2007.
Een dansje voor Soes, Maretak, Assen 2008.

Verhalen van Anne Takens in de verhalenbundels

Stel je eens voor, Ploegsma, Amsterdam 1985.
Kinderverhalen rond kerst, Holland, Haarlem 1990.
Kerstklokje klingeling, Unieboek, Houten 1995.
Nog eentje dan, Unieboek, Houten 1996.
Een engel met een broek aan, La Riviere & Voorhoeve, Zwolle 1995.
Vakantievoorleesboek, ANWB, Den Haag 1996.
Verhalen voor vier seizoenen, ANWB, Den Haag 2002.
Dierenverhalen, Holland, Haarlem 1993.
Sinterklaasverhalen, Holland Haarlem 1996.
Het verhalenboek voor Kerstmis, Unieboek, Houten 1997.
Palm, palm, Pasen, Unieboek, Houten 1993.
Kinderverhalen rond Kerstmis, Holland, Haarlem 1998.
De reus in de maan, Unieboek, Houten 1999.
Zwemmen, zon en zand, Unieboek, Houten 2002.
Schaatsen, sneeuw en snert, Unieboek, Houten 2002.
Dansen met de clown, Holland, Haarlem 2001.
Spionnen en speurders, Holland Haarlem 2003.
Het grote roversboek, Holland, Haarlem 2000.
Het grote heksenboek, Holland, Haarlem 2001.
Monsters en griezels, Holland, Haarlem 2002.
Elke dag dierendag, Holland, Haarlem 2004.
Het grote geheimboek, Holland, Haarlem 2005.
Het grote opa- en omaboek, Ploegsma 2005.
Rozengeur en maneschijn, Holland, Haarlem 2006.
Keet in de klas, Holland, Haarlem 2008.
Het grote boek van Sinterklaas, Holland, Haarlem 2008.
Het grote verjaardagsboek, Holland, Haarlem 2010.

Jan Cremer (1940)
'Hier in Arnhem ben ik erg beroemd en berucht'

Stef Ketelaar

In 1964 verscheen de roman *Ik Jan Cremer*,[1] een 'bandeloze ontploffing tussen autobiografie en mythomanie', zoals W.F. Hermans het eens heeft uitgedrukt. Nederland was geschokt. Zelden was een boek zo tegen het zere been van de gevestigde orde geweest. 'Laatste product van degeneratie. De smerigheid van dit boek heeft geen enkele literaire of andersoortige betekenis', meende de recensent van *De Gelderlander*. Premier Cals sprak van 'een afgrijselijke wreedheid'.[2] *Ik Jan Cremer* werd, zoals op instigatie van de auteur al bij de eerste druk op het omslag had gestaan, inderdaad 'de onverbiddelijke bestseller'. De schrijver, een jongeman van 24 jaar, was in één klap beroemd, om niet te zeggen een fenomeen. Eerst in Nederland en spoedig daarna ook in de rest van de wereld. Arnhem heeft dan al in persoon kennis kunnen maken met de auteur van het boek, Jan Cremer. Hij verbleef gedurende twee relatief korte periodes in de Gelderse hoofdstad. En dat was niet onopgemerkt gebleven.

Weerbarstig karakter

Jan Cremer werd op 20 april 1940 geboren in Enschede. Op tweejarige leeftijd verloor hij zijn vader. Zijn moeder, een Hongaarse van geboorte, had moeite om de eindjes aan elkaar te knopen en sprak nauwelijks Nederlands. Bovendien had haar enige zoon een nogal weerbarstig karakter, waardoor zijn opvoeding moeizaam verliep. De kleine Jan werd regelmatig ondergebracht in de dan in Nederland nog talrijke weeshuizen, pleeggezinnen en koloniehuizen. Zo kwam de jongen in 1947 in Arnhem terecht in het Imelda kindertehuis aan de Sonsbeeksingel, waar hij ongeveer een jaar verbleef. Hij bezocht de thans reeds lang geleden gesloopte Sint-Ludgerusschool aan de Klarendalseweg in Klarendal.[3]

In de jaren die volgden, maakte Cremer zijn lagere school af. Hij was terug in Enschede, waar hij als een echte straatjongen opgroeide in een arbeiderswijk. Hij hield het na een jaar op de ulo-school voor gezien, waarna hij een hele reeks van baantjes had, om nergens lang te blijven. In zijn vrije tijd schreef en tekende Cremer. Zijn talent viel op. Het was echter de vraag hoe een jongen van zijn komaf zich zou kunnen ontworstelen aan zijn armoedige milieu om zijn grote droom waar te maken, kunstenaar worden.

Thuis was de jonge Cremer niet te houden en hij vertrok een aantal keren liftend naar Parijs. Omdat hij steeds van huis wegliep, kwam hij onder toezicht te staan van de overheid en wees de kinderrechter een gezinsvoogd aan. Hij woonde bij het Enschedese pleeggezin Goedhart-Bakker, in afwachting van een plek in een observatiehuis, waar de rechter hem wilde hebben. Na een kortstondige opleiding bij de marine in 1956, waar hij werd heengezonden wegens 'ondisciplinair en niet te corrigeren gedrag', kreeg Jan van de rechter toestemming om de Arnhemse kunstacademie te bezoeken.[4]

Jan Cremer in 1957, in zijn schildersatelier in het souterrain van Parkstraat 21. Collectie Erven Frans Crone.

Dankzij zijn bewaard gebleven correspondentie kunnen we Cremers gangen in het Arnhemse enigszins reconstrueren. De in augustus 1956 geschreven brieven kwamen nog uit Parijs, waar hij een paar weken verbleef. De eerste brief uit Arnhem is van 25 september 1956, geschreven aan zijn Groningse vriendin Winnie Werner en zet meteen de toon. 'Hier dan antwoord van d'aloude schilder. 't Is toch armoe lijen in de kunst, nietwaar? Ik verrek op het ogenblik van de honger, maar daarover niet getreurd. [...] Af en toe heb ik inzinkingen en dan bemoei ik me met kip noch kraai. En soms ben ik zo blij dat ik wil vliegen, dat ik iedereen gelukkig wil maken.'[5]

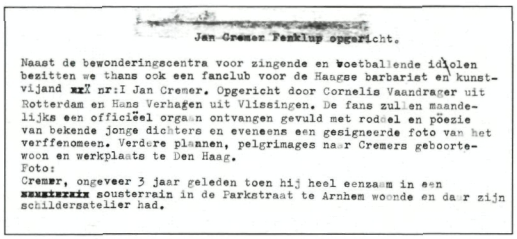

Jan Cremer Fanklup opgericht.

Naast de bewonderingscentra voor zingende en voetballende idolen bezitten we thans ook een fanclub voor de Haagse barbarist en kunstvijand xxX nr:I Jan Cremer. Opgericht door Cornelis Vaandrager uit Rotterdam en Hans Verhagen uit Vlissingen. De fans zullen maandelijks een officieel orgaan ontvangen gevuld met rodsel en poezie van bekende jonge dichters en eveneens een gesigneerde foto van het verffenomeen. Verdere plannen, pelgrimages naar Cremers geboortewoon en werkplaats te Den Haag.
Foto:
Cremer, ongeveer 3 jaar geleden toen hij heel eenzaam in een xxxxxxxxx souterrain in de Parkstraat te Arnhem woonde en daar zijn schildersatelier had.

Bericht dat er een fanclub van Jan Cremer was opgericht. Het papier was op de achterkant van de foto van Jan Cremer geplakt, zie p. 258. Collectie Erven Frans Crone.

Een lastige huurder

Uit Cremers brieven spreekt de voortdurende worsteling van de jonge kunstenaar met zijn omgeving en met de barre omstandigheden. Hij had geldgebrek, leed kou, zijn kleding was versleten en hij had geen materiaal om mee te werken. Bovendien had hij ruzie met iedereen op de Kunstacademie. Cremer keek neer op de andere studenten, 'allemaal kale kak en opscheppers. Rijkeluiskinderen die met de poen van vader op de Academie studeren. Omdat ze anders niks kennen en geen spijker in het hout kunnen slaan.'[6] Behalve met zijn opleiding aan de Kunstacademie was Cremer druk met toneel bij het Arnhemse gezelschap Theater.[7] Hij had een figurantenrolletje in *The Sleeping Prince*[8] als Freiherr von Braun, eerste privélakei. Met Theater trok Cremer in het seizoen 1957-1958 het hele land door.

Cremers eerste adres in Arnhem was Rijnstraat 17, boven fotograaf Rembrandt. Hij woonde er samen met Hans Rorije, een studiegenoot van de academie. Het was Cremers eerste van vier adressen die hij in Arnhem in een krap jaar tijd zou verslijten. Aan zijn pleegouders schreef hij in deze tijd dat hij zich in de weekeindes 'rot verveelde' omdat Hans dan naar zijn ouders ging. 'Ik schilder dan een beetje of ik hang in Kröller-Muller rond'.[9]

Waarom hij slechts een maand aan de Rijnstraat woonde, mag blijken uit Cremers debuutroman *Ik Jan Cremer*, waarin een aantal hoofdstukken uit de ruim driehonderdzestig pagina's tellende roman over zijn Arnhemse periode gaan. We lezen hoe de kunstacademiestudent de huisbaas van de kamer aan de Rijnstraat 'diverse hartattaques en zijn vrouw een zenuwinzinking' bezorgde. Hij heeft 'de elektriciteitsbuizen doen ontvlammen zodat de gemeente midden in de nacht de straat op moest breken, vier spiegelruiten vernield, brand gesticht, meubels vernield, schilderijtjes die er hingen veranderd, klanten uit de fotografiewinkel van de huisbaas verjaagd, elke avond vriendinnetjes op de kamer gehad [...]'.[10] Ongetwijfeld zal er enige dichterlijke overdrijving ten grondslag liggen aan de geciteerde passages, maar dat Cremer wel degelijk een lastige huurder was, zal nog uit het vervolg blijken.

Na de Rijnstraat kwam Cremer terecht in het Spijkerkwartier, waar hij een kamer betrok op Spijkerlaan 38,[11] om begin 1957 opnieuw te verhuizen. Op 18 februari 1957 schreef hij aan zijn pleegouders: 'Ik heb nu een reuzeleuk hol aan de Parkstraat. Er wonen nog meer mensen van onze school. [...]

Parkstraat 21. Foto: Sjoerd Kulsdom.

Ik woon nu in het sousterrain. Ik heb het er erg gezellig. Ik heb gas, water, 'n kachel, licht, schemerlampen, radio en pick up en 'n zooi platen, lekkere jazzplaten, en 'n ezel van de directeur gekregen.'[12]

Cremer woonde op Parkstraat 21, tegenover de in 1956 geopende Toneelschool, op nummer 28. De bekende muziekschool van Winja Marova, waar Audrey Hepburn een aantal jaren eerder haar eerste danspassen had gezet, zat dichtbij. Cremer deed in de Parkstraat zijn levenslange voorliefde voor balletdanseressen op, zo schreef hij eens in een brief aan de Arnhemse schrijver Arnold Jansen op de Haar.[13]

Hoe armlastig Cremer in deze periode ook was, hij hield er, zoals het een kunstenaar betaamt, naast zijn kamer ook nog een atelier op na, aan Sonsbeeksingel 35, dezelfde straat waar hij als zevenjarige 'oorlogswees' al eens woonde.[14] De locatie duikt op in Cremers eerste roman: 'In een boek heb ik gelezen dat Vincent van Gogh ook een tijdlang naast een spoorlijn heeft gewoond, daarom nam ik die zolder. Het huis stonk naar raapsteel, rundvet, zweet en pis. Het was een koud en kaal zootje.'[15]

Cremer schilderde in deze periode van armoede met alles wat hem aan kleur en materiaal onder handen kwam. Hij maakte portretten, landschappen en huizen, altijd vol kleur en contrast, fors van vorm, een stijl schatplichtig aan Karel Appel. Naast zijn schilderwerk schreef Cremer gedichten die hij publiceerde in literaire tijdschriften, althans, dat beweert hij in zijn brieven.[16]

De huisbaas van Parkstraat 21, de thans 82-jarige Jan Dubbelman, herinnert zich Jan Cremer nog goed. 'Er stond een advertentie in de krant: "Rustige jongen zoekt kamer", vertelt Dubbelman.[17] Nou dat heb ik geweten! Enfin, ik heb contact met hem opgenomen en de volgende dag kwam hij, branievol, zwart leren jack aan. Samen met nog drie andere jongens. Ik had namelijk vier kamers in het souterrain.' Cremer kwam op Dubbelman over als een weinig gevoelige, nogal 'rauwdouwerige' figuur. 'Ik had zo mijn bedenkingen om aan hem te verhuren, maar mijn vrouw zei dat hij zulke mooie ogen

Spijkerlaan 38. Foto: Sjoerd Kulsdom.

had.' Cremer kreeg de kamer aan de Parkstraat. Op de dag dat hij erin trok, zei hij zonder aanleiding tegen zijn nieuwe huisbaas: 'Als me iets niet bevalt, sla ik er op!' Dubbelman reageerde ad rem: 'Dat doe ik ook altijd!' Het maakte indruk, want Cremer dimde, althans voor dat moment.

De nieuwe bewoner gaf zijn souterrainkamer een grondige metamorfose. De muren werden geel en rood, de vloer zwart. Hoewel het tegen de huisregels was, nam hij een kat uit het asiel als huisdier. Als Cremer zijn huur weer eens niet kon betalen, kneep Dubbelman een oogje dicht en nam genoegen met een schilderij. Toch was de kunstenaar niet te handhaven aan de Parkstraat. Hij ontving 'een voortdurende stroom' van meisjes waarmee hij zeer luidruchtig was en erg ruw omging. Van de ruim 1100 huurders die Dubbelman in de loop der jaren heeft gehad, is Cremer de enige bij wie hij ooit de huur opzegde. Hij veroorzaakte te veel problemen.

Er was eens een enorme ruzie met de andere kamerbewoners, weet Dubbelman nog, het liep volledig uit de hand. Cremer had er flink op los geslagen. Deze gebeurtenis duikt op in een brief van Cremer aan zijn pleegouders. 'De jongens uit Enschede zoals Wim, Dick en nog een paar anderen die me wilden helpen thuis, probeerden me alles af te breken vanwege de jaloersheid, maar ik heb ze er finaal uitgeslagen.'[18]

Op een dag stond het huis blauw van de rook. Dubbelman dacht dat er brand was, maar het was Cremer die zijn rommel verbrandde in de kolenkachel. De vlammen sloegen tegen het plafond. 'Het bizarre was', zegt Dubbelman, 'dat zijn huurcontract de dag tevoren al was afgelopen. Hij hoorde er niet meer te zijn, maar stond daar gewoon nog rotzooi te verbranden in de kamer alsof het normaal was'.

Het laatste wat ze op de Parkstraat van Cremer vernamen, was een briefkaart uit de Sovjet-Unie met een heel bijzondere postzegel er op die in augustus 1957 werd bezorgd. Die had Cremer zichzelf gestuurd.[19] Hij was al vanaf mei dat jaar als matroos aan het varen op havens aan de Oostzee.

Rijnstraat 17. Foto: Sjoerd Kulsdom.

Practical joke

Cremers korte maar roerige verblijf op de Arnhemse Kunstacademie zal later opduiken in zijn eerste roman. 'Ik zit op de kunstacademie', zo begint de auteur hoofdstuk 47. De hoofdpersoon uit het boek krijgt verkering met Annebel, de dochter van een rijke fabrikant die 'op het punt stond om in het huwelijk te treden met de zoon van een rijkere fabrikant van hetzelfde geloof en hetzelfde dorp. Wat een schande voor de familie.' De verloofde die tegen de gang van zaken komt protesteren krijgt 'n knak voor zijn gestudeerde kop'. De 'aanstaande schoonfamilie' werd geconfronteerd met een onmogelijke 'schoonzoon', die zich niet weet te gedragen in de kerk en hun burgerlijke levenshouding zwaar op de proef stelde.

Lang ging het niet goed, zowel met Annebel niet als met Cremers opleiding. 'De academie moest ik na vier maanden verlaten, de directeur zei: "Ik heb je nog zo gewaarschuwd, als je nog één keer 'vuile klootzak' en 'kippeneuker' tegen me zei [sic] waar de hele klas bij zit moet je eraf. Dus ga nu maar. Je bent niet te handhaven."'[20] Cremer laat er op volgen dat de directeur een erg aardige man was, 'in feite'. Ook in zijn brieven is hij 'goeie vrienden' met de directeur, en mag hij bij hem aan huis komen.[21] Die in *Ik Jan Cremer* niet bij name genoemde directeur was Harry Verburg (1914-1986), een in Den Haag opgeleide schilder en typograaf.

Behalve zijn gedrag op de academie, het vechten met andere studenten, het beledigen en belagen van zijn docenten, is er nog iets anders waardoor Cremer niet te handhaven was. Henk Peeters (1925), docent materiaalkennis, herinnert zich hoe Cremer in de drie maanden die hij op de academie doorbracht erin slaagde de dochter van de voorzitter van het academiebestuur zwanger te maken.[22] Het was in de jaren vijftig van de vorige eeuw een heuse rel. In zijn brieven zal Cremer niet over deze pijnlijke affaire berichten.

Wel is daar sprake van een zekere Trudy, studente mode aan de Arnhemse academie. In de weekeinden gaat hij met haar mee naar haar ouderlijk huis in Zeist.[23] Over de afloop van deze affaire schrijft Cremer niets.

Wie zich de zwangere Trudy, die dus model staat voor Annebel, nog wel herinnert, is de Arnhemse schilder Klaas Gubbels (Rotterdam 1934). 'Met haar ging hij om toen hij in de Parkstraat zat.' Gubbels studeerde al een paar jaar op de Kunstacademie toen daar in het najaar van 1956 een piepjonge Cremer arriveerde. Gubbels: 'Jan viel direct op omdat hij een natuurlijke spontaniteit had. En ik weet nog goed dat mijn leraar, Fred Sieger zei: "Die kan wat, dat wordt wat.".' Gubbels en Cremer raken bevriend en ook later, als Cremer uit Arnhem vertrokken is, blijft er een goed contact tussen de twee kunstenaars. Gubbels, die zelf zwaar dyslectisch is, vele schrijvers tot zijn vrienden rekent maar zelf nauwelijks boeken leest, heeft op zijn eigen wijze een bijdrage geleverd aan het tot stand komen van *Ik Jan Cremer*. 'Jan kwam via mij in contact met de auteurs Cornelis Bastiaan Vaandrager en Hans Sleutelaar, die net als ik uit Rotterdam kwamen.'[24] Cremer maakte daarmee zijn intrede in literaire kringen. Het was Vaandrager die in 1963 het manuscript van *Ik Jan Cremer* persklaar maakte voor uitgeverij de Bezige Bij.

In mei 1964 verschenen in *Het Parool* een aantal ingezonden brieven[25] naar aanleiding van de inbeslagname door een politieagent van een exemplaar van *Ik Jan Cremer*. De meeste van die stukken waren vol lof over de agent die de moed had getoond waaraan het de overige autoriteiten had ontbroken. Onder de ingezonden brieven zaten er twee die waren ondertekend met 'H. Verburg, Oosterbeek' en 'Henk Peeters, Oosterbeek'. Verburg had contact opgenomen met de krant en zijn verbazing uitgesproken een brief aan te treffen met zijn naam en woonplaats, die hij niet had geschreven, tegelijk met een brief van zijn plaatsgenoot tevens docent aan zijn school. Ook deze was onkundig dat er op zijn naam geschreven was. *Het Parool* stelde zich in contact met Verburg en Peeters teneinde de kwestie op te helderen. Verburg en Peeters meenden aan het handschrift van de brieven te kunnen zien wie de echte auteur was: hun oud-leerling Jan Cremer. Ze konden de practical joke wel waarderen. 'In Cremers boek word ik de "pofbroek" genoemd en kom ik er bij hem helemaal niet kwaad af. Hij was om redenen, die hier buiten beschouwing blijven, niet op school te handhaven, maar als beeldend kunstenaar acht ik hem zeer begaafd', aldus Verburg.[26]

Tegen de tijd dat Cremer zijn kamer in het Spijkerkwartier kwijtraakte en als matroos op de wilde vaart ging, was hij al van de academie weggestuurd. In zijn brieven bleef hij echter nog een tijdlang benadrukken hoe goed het ging op school om zo zijn vrienden en pleegouders zand in de ogen te strooien. Cremer was nog altijd minderjarig en bang dat hij zijn verworven vrijheid weer zou kwijtraken als de op hem toezichthoudende instanties lucht zouden krijgen van alles wat er in Arnhem was gebeurd.

Eenmaal terug van zee kwam Cremer opnieuw naar Arnhem, waar hij niet langer over een kamer beschikte. Aan zijn Groningse vriendin Winnie schreef hij dat hij bij de beeldhouwer August Manche was ingetrokken. Hij zat nog altijd bij toneelgroep Theater en was druk met allerlei opdrachten. Hij leed zoals gebruikelijk armoede, maar het was niet louter kommer en kwel: 'Hier in Arnhem ben ik erg beroemd en berucht', schreef hij. 'Iedereen haast kent me al. In alle cafés ben ik bekend en alle kunstenaars en toneelspelers kennen me.'[27] Op 3 oktober 1959 schreef Cremer zijn laatste briefje uit Arnhem, opnieuw aan Winnie. Hij had weinig tijd, schreef haar 'in allerijl', en liet weten dat ze elkaar spoedig zouden treffen.[28]

Niet lang daarna vertrok de kunstenaar naar Den Haag, waar hij al gauw naam zou maken als 'barbaarse schilder'. Cremers verblijf in Arnhem was, spreekwoordelijk, kort geweest, maar krachtig. Het fenomeen Cremer was nog in wording. Arnhem vormde de opmaat voor zijn kunstenaarschap. Voor het eerst woonde hij op zichzelf. Hij ontwikkelde zich als schilder en publiceerde zijn eerste gedichten. De stad was na een verblijf van ruim een jaar een maatje te klein voor Cre-

mer geworden. Behalve de kunst waren er de relletjes die zo typerend zijn voor Cremer. En er was die affaire met de zwangere 'Annebel', waarmee het 'Arnhemse hoofdstuk' uit *Ik Jan Cremer* dan ook eindigt: 'Ik werd gevaarlijk en ik moest verdwijnen [...]. Omdat ik de vrouw met te verwachten kind in de steek wilde laten, omdat ik vrijheid wilde, werd ik overal met de nek aangekeken. Omdat de moeilijkheden zich oppropten, verdween ik [...]. En zo ontvluchtte ik voor de zoveelste keer de moeilijkheden.'[29]

Noten

1. Jan Cremer, *Ik Jan Cremer*, Amsterdam 1964.
2. Een selectie van 'persstemmingen', waaronder de geciteerde passages, is opgenomen in: Hans Dütting, *Jan Cremer Documentaire*, Utrecht 2005, 389 e.v.
3. Jan Cremer, *Brieven 1956-1996*, samengesteld door Hans Sleutelaar en Kristien Warmenhoven, Amsterdam 2005, 11. Indien ik niet verwijs naar het redactionele gedeelte maar naar een opgenomen brief van Cremer, vermeld ik daarbij in de voetnoot plaats, datum en geadresseerde.
4. Cremer, *Brieven*, 17-18.
5. Idem, 35. Arnhem, 25 september 1956, Winnie Werner.
6. Freddie de Vree, *Jan Cremer*, Antwerpen 1984, 12.
7. Cremer, *Brieven*, 38. Arnhem, 4 oktober 1956, familie Goedhart-Bakker.
8. Een toneelstuk van de Engelse toneelschrijver Terence Rattigan uit 1953, waarin een actrice en een prins verliefd op elkaar worden. In 1957 is het stuk verfilmd als *The Prince and the Showgirl* met Marilyn Monroe in de hoofdrol.
9. Cremer, *Brieven*, 41. Arnhem, november 1956, familie Goedhart-Bakker.
10. Cremer, *Ik Jan Cremer*, 102.
11. Dütting, *Jan Cremer Documentaire*, 47.
12. Cremer, *Brieven*, 45. Arnhem, 18 februari 1957, familie Goedhart-Bakker.
13. Stef Ketelaar, 'De Arnhemse Jongen wordt gemist. Een gesprek met Arnold Jansen op de Haar', in: *Wijkkrant Spijkerhoek Spijkerkwartier* 64 (2009), 8-9. Jansen op de Haar ontving deze brief naar aanleiding van zijn boekje *Van Jan Cremer tot Herman Koch. Een literaire wandeling door Arnhem*, Arnhem 2004, dat Cremer kennelijk onder ogen was gekomen.
14. In: Guus Luijters (ed.), *Jan Cremer in beeld*, Amsterdam 1985, is op p. 101 een door Cremer handgeschreven kaartje met het bewuste adres opgenomen. Wim Romp, die thans al zo'n twaalf jaar op Sonsbeeksingel 35 woont, geeft desgevraagd te kennen dat hij niet wist dat Jan Cremer een atelier op dit adres heeft gehad. Daar herinnert althans niets meer aan, aldus Romp.
15. Cremer, *Ik Jan Cremer*, 157-158.
16. Ik heb dit echter niet kunnen vaststellen.
17. Stef Ketelaar, '"Als me iets niet bevalt, sla ik erop!" Jan Cremer in de Parkstraat', in: *Wijkkrant Spijkerhoek Spijkerkwartier* 59 (2009), 6-7.
18. Cremer, *Brieven*, 45. Arnhem, 18 februari 1957, familie Goedhart-Bakker.
19. Ketelaar, '"Als me iets niet bevalt, sla ik erop!"', 6-7. De bewuste briefkaart is opgenomen in: Cremer, *Brieven*, 56. Het bijgaande commentaar van de samenstellers luidt: 'Briefkaart aan zichzelf uit de havenplaats Kamenka, nabij Moermansk en Archangel. De ontbrekende postzegel heeft de huisbaas eraf gescheurd; een zegel uit Rusland is zeldzaam'.
20. Cremer, *Ik Jan Cremer*, 107.
21. Cremer, *Brieven*, 41. Arnhem, november 1956, familie Goedhart-Bakker.
22. Dütting, *Jan Cremer Documentaire*, 45.
23. Cremer, *Brieven*, 45. Arnhem, 18 februari 1957, familie Goedhart-Bakker.
24. Interview door de auteur met Klaas Gubbels, 23 augustus 2010.
25. De brieven zijn opgenomen in: Cremer, *Brieven*, 219-220, waarmee het auteurschap van Cremer vaststaat.
26. Dütting, 110-111.
27. Cremer, *Brieven*, 59. Arnhem, 9 september 1957, Winnie Werner.
28. Cremer, *Brieven*, 62. Arnhem, 3 oktober 1957, Winnie Werner.
29. Cremer, *Ik Jan Cremer*, 110.

Johnny van Doorn (1944-1991)
Gezapig kuieren met Arnhems' Stem

Ingrid D. Jacobs

Johnny van Doorn kon beter voordragen dan schrijven, hij was beroemd geworden door zijn acts. Niet voor niets behoort hij naast Simon Vinkenoog en Jules Deelder tot de grote voordrachtskunstenaars van Nederland. Ook vergelijkt men hem met de dadaïst Kurt Schwitters en de dichter Paul van Ostaijen. Zijn schrijverschap deed enigszins gekunsteld en archaïsch aan. Maar toch werd hij ook in één adem met Nescio genoemd, deze lof gold zijn beste verhalen, de ingetogen, verstilde kroniekjes van het alledaagse.

Orale kunst

Van Doorn werd op 12 november 1944 in Beekbergen geboren, waar zijn ouders, Johannes Antonius van Doorn en Gertrud Selma Wiesner, vanwege de Slag om Arnhem een veiliger heenkomen hadden gezocht. De oorlog zou in veel van zijn werk een grote rol gaan spelen. In de artikelen die kort na Van Doorns overlijden (26 januari 1991) verschenen, werd hij vooral als woordkunstenaar geprezen. Die nadruk op het gesproken woord deed hem nogal eens leed, liever was hij romancier geworden. In zijn geschreven oeuvre, zijn persoonlijke herinneringen, overpeinzingen en Carmiggelt-achtige ontmoetingen hoor je weliswaar de stem uit de performances, maar luidruchtig is zijn proza allerminst.[1]

Veel is in het geval Van Doorn gespeculeerd over waar zijn voorliefde voor de orale kunst vandaan kwam. Misschien was hij wel eenvoudigweg erfelijk belast. Zijn moeder was een verteller, zij hield niet op te vertellen over de oorlog, en zijn vader was een 'artiest', een verdienstelijk pianist in het lichtere genre, die genoot van succesjes. Zijn ouders gaven graag grote feesten, waarbij de drank rijkelijk vloeide, moeder op de tafel danste en vader piano speelde. Johnny wilde als kind aanvankelijk helemaal niet praten. De eerste zes maanden op de lagere school hield hij zijn mond, tot groot verdriet van zijn onderwijzeres. Na een half jaar barstte hij

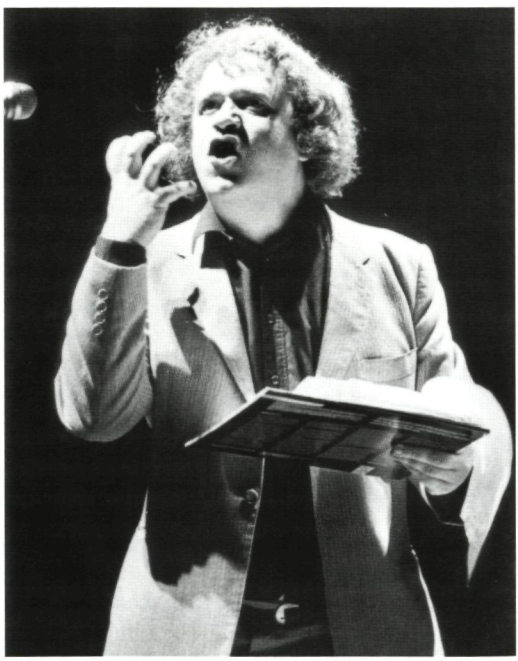

Johnny van Doorn draagt voor gedurende de Nacht van de Poëzie, Utrecht, 28 februari 1982. Collectie Spaarnestad PHOTO/ANP.

echter los, als een kinderlijke spraakwaterval en zei alles – alle woorden die hij wel degelijk geleerd had – tegelijk. Niet veel later volgden de eerste huiselijke optredens tussen de schuifdeuren.

Op jonge leeftijd bezigde hij al bijzondere uitdrukkingen en deed uitspraken die niet bij een kind leken te passen. Hij voerde acts op en rolde over straat. Een officieel optreden voor publiek was er bij het 25-jarig huwelijksfeest van een oom en tante. Dat was ook de eerste keer dat hij de kick van het optreden ervoer tijdens de voordracht van een gedicht. Hoe vaker hij het gedicht opzei, hoe groter de kick werd. Vanaf zijn twaalfde gaf hij met zijn mond imitaties van vuurwerk, razendsnel herhaalde hij woorden en zinnen; het was een speciale vorm van woordacrobatiek.[2] Op school sprak hem de poëzie van Paul van Ostaijen aan: 'Literatuur moet bruisen. Literatuur is een stem. Voordracht, theater.'[3] Maar ook las hij al heel jong de gedichten van Lucebert en Simon Vinkenoog. Hij begreep er nog weinig van, maar ze fascineerden hem.

Voor Arnhem was hij toen al een fenomeen, met zijn vuurwerkacts en geluidspoëzie. Een optreden op 15-jarige leeftijd in het chique hotel Carnegie aan het Arnhemse Stationsplein zou de doorbraak over de grenzen van de provinciestad heen betekenen; de toen al beroemde slagwerker Pierre Courbois begeleidde hem. Een sessie op de tapijtafdeling van V&D volgde, en zorgde er uiteindelijk voor dat het naargeestig naastgelegen plein tot Johnny van Doornplein zou worden omgedoopt. Echter, dat had net zo goed de Luthersestraat, café Picar, Galerie 20 aan de Parkstraat of het pleintje bij de AKU-fontein kunnen zijn, want ook daar liet Johnny geregeld van zich horen.

Café Picar was een bekende ontmoetingsplaats voor Arnhemse studenten en scholieren, direct links van de uitgang van het station. Het lag op de route van de kunstacademie[4] naar de stad. In dit café van Piet en Carla werd verzameld om de 'peesroutes' te bepalen. 'Pezen' was het verkopen van schilderijtjes aan de deur – gedrukte werkjes van zigeunerinnetjes, herten, Italiaanse doorkijkjes en kabouters – door studenten van de Academie en anderen om aan geld te komen. In het verhaal *Meesters der Zigeunervertelkunst* laat schrijver Rody Chamuleau Johnny van Doorn, alias Johan, een rol spelen. Maar of hij in werkelijkheid heeft meegedaan aan de colportage, valt te betwijfelen. De Academie heeft hij nooit bezocht, maar hij hoorde wel tot de kring van jonge Arnhemse artiesten, die voortdurend in geldnood verkeerden.

De Kameleon

Van Doorns acts waren surrealistisch, excentriek en dadaïstisch. In de zomer van 1962 besloot hij definitief de school te laten voor wat die was en dichter te worden in Amsterdam. Maar voordat dat zover was, trad hij op in de Kameleon.

Wanneer het waar is dat de jaren zestig ook in Arnhem zijn begonnen, dan heeft artiestencafé de Kameleon daar in belangrijke mate toe bijgedragen.[5] Daar kwamen Jan Cremer, Herman Brood en Johnny van Doorn. Het zoldercafé aan de Luthersestraat (nr. 19) was een belangrijk podium. De beeldhouwer Jacques Magendans had met zijn vrouw Nicolette Muller de bovenverdieping boven een kaaspakhuis in de Luthersestraat gehuurd. Hij gebruikte de ruimte als atelier en expositieruimte waar vrienden, intimi uit het milieu, kwamen. Langzaam maar zeker werd het een clandestiene kroeg voor studenten van Kunstoefening, en 'alle hele en halve artiesten die erbij wilden horen in die jaren'.[6] Een steile trap leidde naar een kale ruimte met houten vloeren en witgekalkte muren.

Beeldhouwer, muzikant en vooral tijdgenoot Erlend Josephy: 'Ik denk dat ik Johnny heb leren kennen in de Kameleon. Het café kreeg een extra boost door de jazz-optredens. In die jaren had je de NATO-taptoe in Arnhem; wij ronselden dan Amerikaanse muzikanten om 's avonds jazz te komen spelen in de Kameleon. Toen zag je nog nauwelijks jazzmusici in Nederland, dus het was voor ons heel interessant met Amerikaanse te musiceren.[7] Later is de voorruimte tot een muziekpodiumpje geworden. Daar stond ook een piano waarop Johnny zijn Mazurka's speelde. En als hij wild werd, dan begon hij

Johnny van Doorn presenteert zijn langspeelplaat, Amsterdam, 17 augustus 1969. Collectie Spaarnestad PHOTO/ANP.

zijn gedichten voor te dragen. Waar hij door opviel, was de waterval van woorden. Hij kon bepaalde gedichten, zelfs in het Grieks, van achteren naar voren opzeggen.[8] Wanneer je de tekst nalas, zag je dat het klopte. De optredens van Johnny waren nooit van tevoren aangekondigd, maar wel degelijk goed voorbereid en geënsceneerd.' Josephy laat Van Doorn optreden in zijn *Arnhemse vertellingen* als Jimmy de Selfmader. Johnny vraagt dan bijvoorbeeld aan vrienden of ze sjaggies voor hem willen draaien omdat hij zulke 'stroeoeoeoeve vingers' heeft. Dat doen ze graag omdat hij altijd wel mooie verhalen te vertellen had. Josephy: 'Hij begon als stem, als electric jesus en electric goebbels. Over Goebbels en Jezus sprak je niet in die tijd, dat was tegen de gevestigde orde. Hij deed dat wel en viel daardoor enorm op. Je kon ook niet allemaal met een baard en een pijpje over schilderijen kletsen, je moest ook iemand met temperament hebben om de boel wakker te schudden.'

Naast Magendans zullen ook de kunstenaars Geurt van Dijk, Rits van Kooten en Sikke Laveman[9] in de Kameleon hebben geëxposeerd. Schilder, boer, uitgever, beeldhouwer en tekenaar Geurt van Dijk was een paar jaar ouder dan Johnny. Johnny schreef over hem: 'Mijn geestverwant Geurt van Dijk is evenals ik een "professioneel amateuristisch genie", hij heeft een onfeilbare intuïtie en is niet onder te verdelen, past niet in een vakje [...] Nooit doet hij aan kwakzalverij of gewichtigdoenerij. Hij is uniek. [...] en net als mijzelf "postsexueel".'[10]

Aankomend schrijver Rody Chamuleau was in die jaren ook bezoeker van de Kameleon en bekende van Johnny. 'We kenden elkaar van de "sien" (de "artiestenscene" die in de "sixties" bijeenkwam). Hij praatte altijd zo zenuwachtig en aanstellerig en maakte een haast angstige indruk. Zijn handelsmerk was zijn stem, zijn electric en andere acts. Op schoolavonden ging hij bijvoorbeeld met zijn ellebogen piano spelen. Hij was vreemd uit-

gedost en excentriek, nogal egocentrisch ook. Van zijn eerste optreden in de Kameleon herinner ik me dat hele snelle staccato spreken, dat je niet kon verstaan. Later ging ik hem meer waarderen. In die tijd was hij al geregeld in Amsterdam; zo nu en dan ging hij nog wel naar school, naar het Lorentz (daarvoor het Thorbecke). Hij had succes, want het was bijzonder wat hij deed.'

Josephy: 'Op het laatst werd het te druk in de Kameleon en kwamen hier niet meer alleen "addistiekelingen" – zoals Jules Deelder ze zou noemen – maar ook te veel anderen. Sommigen, waaronder Johnny, voelden zich niet meer thuis en ze vertrokken naar een café in de Rijnstraat waar jazzplaten in de jukebox zaten. In Arnhem voelden we in die jaren dat er wat bijzonders gebeurde, dat we na Amsterdam het centrum van Nederland waren. Maar dat was in andere steden natuurlijk ook zo – in Den Haag, Rotterdam en Apeldoorn. Soms gingen we vanuit Arnhem naar de Stella-kelder in Nijmegen waar jazz werd gespeeld. Ik woonde in Arnhem-Zuid en dan spraken we onder aan de Rijnbrug af om naar Nijmegen te liften. Daar trof ik Johnny een keer aan. Hij lag te slapen in het gras naast een bordje met "Nijmegen" erop en een wekker. Johnny wilde anders zijn, en hem lukte het. Hij was een Arnhemmer zoals er geen tweede was.'

Dichter en schrijver in Amsterdam

Aan zijn Arnhemse successen had hij niet genoeg; Johnny vertrok naar Amsterdam. Hij had geen idealistisch doel, maar wilde vooral beroemd worden. Van de voordrachten en de happenings kon hij niet eten, zo bleek al snel. Aan de redactie van *Podium* schreef hij in 1963 een brief. 'Daar ik in een positie van financiële nood verkeer zie ik mezelf gedwongen U vier verzen te sturen, afkomstig uit mijn bundel *De nieuwe mongolen*.' *Podium* accepteerde en Van Doorn debuteerde in hetzelfde jaar.[11] Nadat Remco Campert directeur Geert Lubberhuizen van de Bezige Bij op het uitzonderlijke talent van de voordrachtskunstenaar had geattendeerd, ging Johnny als een gek aan het dichten en leek de ergste armoede voorbij. Het ging snel met zijn carrière, vooral na zijn optreden tijdens 'Poëzie in Carré' op 28 februari 1966.[12] Zijn stijl was zwaar barok, en contrasteerde met de poëzie van die tijd.

Johnny van Doorn was dichter geworden, maar wilde nu ook schrijver zijn – na 1968 publiceerde hij nauwelijks meer poëzie. De dichter werd verteller, een man met een verhaal want vertellen was voor hem wezenlijker dan schrijven.[13] Het schrijven ging hem moeizaam af. Zijn 'stem' achtervolgde hem en hij had het gevoel literair tekort te schieten.[14] Toch schreef hij veel, naast zijn bundels verhalen en gedichten was hij werkzaam als journalist, columnist en chroniqueur voor *Haagse Post*, *Hollands Diep* en *Avenue*.

Mijn kleine hersentjes (1972)

Op verschillende plaatsen in zijn proza, maar ook in talloze interviews, reflecteerde Johnny van Doorn op het schrijfproces, de schrijfarbeid en de moeite die het werken hem kostte. In *Mijn kleine hersentjes* kwamen de

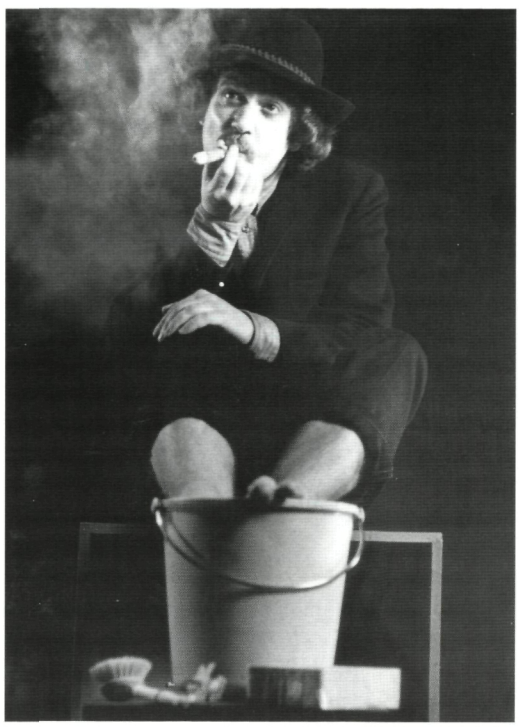

Johnny the Selfkicker uitrustend tijdens een performance in 1968. Collectie Spaarnestad PHOTO/ANP.

Een optreden op zijn oude school, het Thorbecke Lyceum, in een bekende pose, met het flesje bier in de hand. Foto: Rody Chamuleau.

schrijfproblemen nog niet zo aan de orde. Hij vertelde over zijn vroegste jeugd en dat hij een humoristisch kind was. Veel van de verhalen gebruikte hij later opnieuw, bijvoorbeeld in het libretto *Oorlog en pap*. Bij (her)lezen van zijn werk hoor je vaak vanzelf zijn stem; zijn archaïsche, enigszins oubollige taalgebruik stoort meer bij lezen, dan bij horen. Opvallend liefdevol schrijft hij over zijn ouders, maar ook over zijn vrouw en zoon.

Over *Mijn kleine hersentjes* zei hij later: 'Ik heb het schrijven moeizaam moeten leren. Al vanaf het begin heb ik de beperkingen van mijn persoon geweten.'[15] Na deze eerste bundel was hij van plan een 'groot, dik boek' te schrijven. 'Ik ben er in feite jaren mee bezig, maar ik zag er als een berg tegenop, ik kon het niet op papier krijgen. Moeizaam ging het, zeer moeizaam. Dit proberen, dat proberen.'[16] Iets verderop zegt hij al in geen tijden meer een gedicht geschreven te hebben, en er altijd voor te hebben gewaakt niet verslaafd aan werk te worden. Na *Mijn kleine hersentjes* volgden meer zware jaren op schrijfgebied, hij wilde het barokke van zich afschudden, het moest allemaal lichter en helderder. Dat kostte veel tijd en weggegooide probeersels.

De geest moet waaien (1977)

Ook in *De geest moet waaien* betroffen de onderwerpen vooral zijn eigen leven. Het is *Zeitgeschichte*: de huiselijke sfeer in de jaren vijftig, familiale onbenulligheidjes, zijn vluchten uit het milieu, zijn liefde voor de natuur en de omarming van de poëzie als muze en hoe hij de mondacrobatiek uitvond op zijn twaalfde. En daarna: 'de sien', het (artiesten)leven in Amsterdam en Arnhem. Hij geeft de moeizaamheid van het schrijven toe, erkent dat hij niet echt behoort tot de literaire wereld, maar wel tot die 'sien' van de

schrijvers, de artiesten. Hij beschrijft het contact met een schrijver die zegt 'te zwemmen in de literatuur'. 'Dat kon ik van mezelf niet zeggen', aldus Johnny.[17] Van Doorn was geen intellectueel, hij 'studeerde in het café', waar hij het kleine leven en de types observeerde.[18] Theatermaker en dichter Wim T. Schippers begroette hem geregeld met 'Zo dikke, heb je je gedicht al af?' 'Lang geleden dat ik een gedicht geschreven heb', zei Johnny.[19] Het schrijven en dichten ging hem minder makkelijk af dan bijvoorbeeld Simon Vinkenoog. Maar Schippers vond Johnny wel een échte dichter, en dat streelde hem.[20] Inmiddels zat Johnny al vier jaar aan de keukentafel te schrijven en te schaven. De proeven van zijn eerste prozaboek zouden een meesterwerkje moeten verbergen, aldus een vriend. 'De tijd zal er overheen moeten gaan. Vijf, zes jaar schat ik.'[21]

Gevecht tegen het zuur (1984)

Gevecht tegen het zuur ontstond uit zorgvuldig omgewerkt radiomateriaal – de 'radiocauserieën' die hij in de jaren tachtig in café Eik en Linde in Amsterdam hield. Tijdens het redactionele en (om)schrijfproces las hij zijn redacteur na iedere aangebrachte wijziging het hele verhaal weer hardop voor, vaak door de telefoon. Niet vreemd voor iemand die zijn verhalen altijd al had uitgetest op publiek.

Wilde hij wel echt romans schrijven? Johnny's roman over een curieuze liefdesverhouding stierf een vroegtijdige dood, hij kwam niet verder dan pagina drie.[22] Soms wilde hij net toevallig gaan schrijven en werd dan door 'deze of gene' gestoord. Ook werkte hij moeizaam en dagenlang aan een zeegedicht 'waar geen sodejen' van terechtkwam. 'Nijdig werp ik een blik op m'n stapel paperassen vol overspannen woordkraam. Weg met die troep.'[23] Het boek eindigt met: 'Geen mens die zich in zoveel excuses uitput om maar niet te hoeven schrijven als een auteurtje dat 't heel nauwkeurig wil zeggen. Tergende afleidingen. De stoornissen verhevigen zich tot een ziekte.'[24] Niemand kan het schrijflijden beter verwoorden dan Van Doorn zelf.

Langzame Wals (1986)

In *Langzame Wals* is thematisch veel van hetzelfde te lezen, alleen wat later in de tijd. Zijn moeder is inmiddels overleden. Op een zeer betrokken manier beschrijft hij haar uitvaart en het leven van zijn oude vader. Soms maakt Johnny het schrijven zelf tot onderwerp: 'Gretig stortte ik me op m'n werk; als een dolleman. Ik wilde alle registers opentrekken... Buiten floot in de zon een merel, maar binnen hoorde je m'n bezeten getikketakketik. *Het lied van de work-junkie.* [...] Dagen ging ik door, tot ik begon te twijfelen.' [...] 'Red mij,' zei Johnny tot zijn vrouw, en verdwazing volgde. Hij moest nodig de stad in. 'Als een zot was hij [ik] in de weer geweest er een meesterwerk uit te stampen.' Een meesterwerk werd het niet, hij had voldoende zelfkritiek dat te beseffen. Op straat ontmoette hij kleurrijke figuren en deed inspiratie op voor nieuwe stukjes. 'Maar als je zoiets klakkeloos in een boek gebruikt komt het meteen bedacht over.'[25] Ook de *Zeitgeschichte*, waar hij patent op had, relativeerde hij in een mooie passage, waarin hij een interview gaf aan een scholiere: '... ik vind toch dat je die periode overschat! Je had toen goeie muziek. Dat zeker, maar of het verlichte jaren waren betwijfel ik ten zeerste... Al die siens waren niet zo opbeurend. Er werden alleen nog maar grote joints *gemaakt*... Niet gedraaid, maar gemaakt. Het was huisvlijt, zoals figuurzagen.'[26]

Door de weken heen (1988)

Dagboeken die eigenlijk geen dagboeken zijn, maar wel de vertrouwde Van Doorn-thema's bevatten: stad versus natuur, de eentonigheid van het bestaan en het uitbreken daaruit. Johnny herhaalt nu zelfs expliciet wat hij eerder in andere boeken schreef: 'Over onze wc heb ik uitgebreid geschreven in *Gevecht tegen het zuur*.'[27]

Interviews leverden hem wel eens nieuwe ideeën. Thomas Verbogt raadde hem in een gesprek aan het verhaal van Van Doorn als beer in de dierentuin direct op de bühne te brengen – in ieder geval belandde het in *Door de weken heen*.[28] Na zijn veertigste lukte het hem 'invalletjes op papier te zetten', die

hij dan later dramatiseerde; hij vond zichzelf afgestudeerd.[29] Het kostte hem tijd, want hij moest afstand nemen van waar hij midden in zat, het gebeurde laten bezinken. Toen iemand hem een tekstverwerker wilde verkopen en hem trachtte te overtuigen dat hij dan tien keer zo snel werkte, antwoordde hij dat hij helemaal niet tien keer zo snel wilde werken.[30] Want hij was immers degene die onafgebroken ploeterde aan het imago van iemand die juist werkschuw was.[31]

De lieve vrede (1990)

Johnny hoopte en ging ervan uit dat *De lieve vrede* een dikker boek zou worden, maar meer dan ruim honderd pagina's beslaat ook deze bundel niet. Had hij niet voldoende meer te zeggen? Hij had volgens hemzelf 'wel drie dikke Bijbels over het moderne' kunnen schrijven, maar gedaan heeft hij het niet.[32] Johnny was meer de man van de korte persoonlijke sfeerbeeldjes, de vleesgeworden jaren zestig, de Nescio van zijn tijd. In wat zijn laatste bundel zou worden, bleef hij bijzonder stijlvast. De tijdgeest was nu echt het onderwerp van dit boek geworden. Al kan een overdosis Van Doornse tijdgeest ook te veel van het goede worden en een wat weeïg gevoel opleveren.

Synthese – Van Doorn en zijn stem

Johnny van Doorn was een Einzelgänger. Hij was een gevoelig man, die meer wilde dan hij kon, die zeer afhankelijk was van andermans oordeel, die heel onzeker kon zijn over zijn werk, het bijna nooit als 'af' beschouwde, heel secuur was en eindeloos schaafde. Hij was anderzijds een fenomeen, uniek in de Nederlandse jaren zestig en zeventig, een voorloper op het gebied van de voordrachtskunst, hooggewaardeerd als taalmagiër en vormkunstenaar. Vandaar dat er misschien ook meer over dan door Johnny is geschreven.

Hij geeft het zelf ook heel loyaal toe: 'M'n eigen poëzie, op papier, in woorden overgebracht, doet mij bizonder onprettig aan, ik heb ze altijd in verband gebracht met mijn *acts*.'[33] Het lijkt hem zeer nadelig dat de mensen die de gedichten lezen de acts niet voor zich zien, zo vertelde hij aan Simon Vinkenoog. Voordracht en tekst zijn bij hem tot één act verheven.[34] Het verleden achtervolgt hem al meer dan twintig jaar als een jeugdact, zo gaf hij eerlijk toe aan journalist Max Pam. Johnny benadrukte telkens weer dat hij schrijver wilde zijn.[35] 'Weet je wat het boeiendste thema door heel het werk is? Dat van een schrijver die voornemens is iets groots te schrijven, maar in het café zegt: Dat meesterwerk schrijf ik morgen wel, nu maar eerst een borrel.'[36]

Wat was nu het grootste probleem waar Johnny van Doorn mee kampte? Zijn imago of zijn writer's block? Na zijn overlijden schreef Henk Blanken in een *In Memoriam* dat hij 'een half leven is blijven lijken op de man [de Selfkicker] die hij niet meer was.' Hij heeft zijn imago niet af kunnen schudden. Of dat erg is? Er zijn zoveel schrijvers, en nu blijft de stem van een uniek persoon bewaard – een combinatie van gedicht en geluid. Zelf noemde hij zich op zijn sterfbed 'een experimentele schrijver van een aardig oeuvretje'. Johnny van Doorn is met Jules Deelder en Simon Vinkenoog vaak in een adem genoemd als de grondleggers van de orale traditie in de Nederlandse poëzie. Aldus Bart Chabot bij het overlijden van Simon Vinkenoog.[37] Erlend Josephy: 'Toch vind ik Jules Deelder en Van Doorn niet echt lotgenoten. Deelder gebruikte veel meer historisch materiaal dat hij bewerkte naar de huidige tijd. Deelder is ook wel een waterval, maar veel concreter. Ik vind hen twee niet te vergelijken persoonlijkheden. Deelder is makkelijker te lezen, waar Van Doorn de diepte in gaat. Wel zijn ze allebei opgekomen in dezelfde tijd, hadden allebei iets met de oorlog.'

Rody Chamuleau vraagt zich af of Van Doorn zijn stemimago wel wilde afschudden, of hij er niet stiekem van genoot. 'Ik weet niet of hij zo graag van dat image van electric jesus af wilde. Hij veranderde niet veel. Toen ik hem veel later weer tegen kwam, leende ik hem 25 gulden. Johnny had altijd geld nodig en leende van iedereen. Nu vroeg ik in ruil daarvoor een verhaal. Zo ontstond *'Veluws biernamaals'*. Ik organiseerde ook dat hij op zijn oude school kwam voordragen, voor 50 gulden en een halve fles jenever – anders

was hij niet gekomen. Hij moest zich echt moed indrinken. Ook vertelde hij eens dat hij bij het Airborne-monument in Oosterbeek de nacht had doorgebracht, gewikkeld in een tapijt. Hij was op weg naar Heteren, naar Geurt van Dijk. Hij bleef zijn hele leven vreemde verhalen vertellen. Hij loog de waarheid. De basis was waar, maar hij fantaseerde er van alles bij.'

Wat is nu de kwaliteit van Johnny's schrijven? Josephy: 'Hij was bijzonder, Johnny schreef bijvoorbeeld brieven met een recept erbij, hoe je knoflook- of uiensoep kon maken. "Gezapig kuieren", dat is typisch Johnny.' Chamuleau: 'Soms heeft hij iets Nescio-achtigs, dat hele verstilde, hoe hij over eten kan schrijven bijvoorbeeld. Hij heeft een paar mooie gedichten geschreven, dat vond zelfs de literator Willem Brakman, en noemde *Een magistrale, stralende zon*. Waar Johnny verder goed in was, was het beschrijven van de bedaagde Arnhemse sfeer van die jaren.'

A.F.Th. van der Heijden schreef een nawoord bij de *Verzamelde gedichten* (1994), over de Stem, de Bergredenaar, de voordrachtskunstenaar Johnny van Doorn. 'Hij was wat hij schreef – niet meer, en vooral, niet minder.'[38] '[...] Johnny [...] een dichter met een eigen, klein, gesloten systeem, waarvan de interpretatie uitsluitend in de eigen vertolking lag. [...] Bij hem was in den beginne de stem.'[39]

De vraag of hij nu wel of niet van zijn stemimago af wilde, zou hij alleen zelf kunnen beantwoorden. Mogelijk was de eerste indruk die hij gemaakt had te groots, om later nog te overtreffen. Uitgeschreven was hij nog lang niet, er lag nog heel wat radiomateriaal dat omgewerkt kon worden.

Noten

1. P. Altena, 'Johnny van Doorn', in: C.A.M. Gietman e.a. (red.), *Biografisch Woordenboek Gelderland. Deel 3*, Hilversum 2002, 38-40. Zie ook: www.biografischportaal.nl
2. N. Keuning, *Oorlog en pap. Het bezeten leven van Johnny van Doorn*, Amsterdam 2009, 20.
3. Keuning, *Oorlog en pap*, 25.
4. In die jaren lag Kunstoefening nog aan de Coehoornstraat.
5. Bij velen bekend van de rellen in 1967, maar vooral een kunstenaarscafé; de rellen ontstonden toen vetkuiven het café binnen wilden, maar geweigerd werden omdat ze geen lid waren. Het einde van de Kameleon had daar waarschijnlijk wel mee te maken. Na eind februari 1967 sloot de eigenaar de Kameleon.
6. R. Chamuleau, 'Voor duizend jaar afgekeurd', in: *Parmentier* 4 (1993), nr. 3, 33-36.
7. Josephy: 'Principes hadden we tot op zekere hoogte want overdag strooiden we knikkers en waren duidelijk tégen de NATO.'
8. Ook moppen kon hij zo van achteren naar voren vertellen. Op een gegeven moment kon hij dat ook niet meer anders.
9. Vriend van Johnny die zich verhing vanwege schulden.
10. Johnny the Selfkicker, *Geurt van Dijk, geboren op zondag 7 december 1941*, brochure.
11. Keuning, *Oorlog en pap*, 54.
12. Keuning, *Oorlog en pap*, 62.
13. Keuning, *Oorlog en pap*, 100.
14. Keuning, *Oorlog en pap*, 117.
15. Johnny van Doorn, 'Magisch imago', in: Hans Dütting (red.), *Archief Johnny van Doorn. Beschouwingen en interviews*, Baarn 1994, 49-50.
16. J. v.d. Hooff, 'Een dag Johnny van Doorn', in: Dütting, *Archief*, 51-59: 55.
17. Johnny van Doorn, *De geest moet waaien*, opgenomen in de bundel *Dagdromen*, 180. In *De geest moet waaien* was een grote redactionele rol voor Hans Sleutelaar weggelegd.
18. Idem, 181.
19. Idem, 183. Overigens dichtte hij voornamelijk als Johnny de Selfkicker en schreef als Johnny van Doorn.
20. Het is natuurlijk de vraag of hij dat écht vond, of dat Johnny het heeft gebruikt voor zijn verhaal.
21. Idem, 190.
22. *Gevecht tegen het zuur*, 14.
23. Idem, 37.
24. Idem, 149.
25. *Langzame Wals*, 63 e.v., 76.
26. Idem, 98-99.
27. *Door de weken heen*, 67.
28. Idem, 104 e.v.
29. Idem, 127.
30. Idem, 128.
31. Idem, 138.
32. *De lieve vrede* is opgenomen in *Een magistrale stralende zon. Alle verhalen*. De betreffende passage staat op p. 382.

33. S. Vinkenoog, 'Tussen destructie en devotie', in: Dütting, *Archief*, 14-20: 15.
34. Idem, 25.
35. M. Pam, 'Het gaat mij op de zenuwen werken dat mensen raar gaan doen als ik ergens binnenkom', in: Dütting, *Archief*, 65-75: 69.
36. H. Gringhuis, 'Tussen hemel en aarde', in: Dütting, *Archief*, 88-101: 100.
37. Bart Chabot geciteerd in 'Als hij optrad moest je luisteren', in: *NRC Handelsblad*, 13 juli 2009.
38. *Verzamelde gedichten*, 289.
39. Idem, 292-293.

Werken

Johnny van Doorn, *Mijn kleine hersentjes*, Amsterdam 1972.

Johnny van Doorn e.a., *Theo Niermeijer: Museum Fodor, Amsterdam 19 april-3 juni 1973*, Amsterdam 1973.

Johnny van Doorn, *De geest moet waaien*, Amsterdam 1977.

Johnny the Selfkicker, *Geurt van Dijk: geboren op zondag 7 december 1941 te Driel etc.*, Arnhem 1977.

John van Doorn, *Veluws hiernamaals*, Oosterbeek 1983.

Johnny van Doorn, 'De Toets', in: R. Chamuleau (red.), *Schrijvend over Arnhem: een bloemlezing...* (Arnhem 1983), 29-39.

Johnny van Doorn, *Gevecht tegen het zuur*, Amsterdam 1984.

Johnny van Doorn, *Smaak van vrijheid*, Amsterdam 1985.

Johnny van Doorn, *Langzame Wals*, Amsterdam 1986.

Johnny van Doorn, *Door de weken heen*, Amsterdam 1988.

Johnny van Doorn, m.m.v. Geurt van Dijk, 'Heteren: Driel, Heteren, Indoornik, Randwijk', in: *Gelderland in proza, poëzie en prenten*, Arnhem 1989.

Johnny van Doorn, *De lieve vrede*, Amsterdam 1990.

Johnny van Doorn, *Verzamelde gedichten*, Amsterdam 1994.

Literatuur

P. Altena, 'Johnny van Doorn', in: C.A.M. Gietman e.a. (red.), *Biografisch Woordenboek Gelderland. Deel 3*, Hilversum 2002, 38-40.

R. Chamuleau, *Meesters der Zigeunervertelkunst*, Oosterbeek 1998.

R. Chamuleau, 'Voor duizend jaar afgekeurd', in: *Parmentier* 4 (1993), nr. 2 (*Themanummer Johnny van Doorn*), 33-36.

Hans Dütting (red.), *Archief Johnny van Doorn. Beschouwingen en interviews*, Baarn 1994.

T. Gitsels, 'Johnny (the Selfkicker) van Doorn, een Arnhems schrijver', in: *Arnhem de Genoeglijkste* 1 (1980), nr. 2, 7-8.

E. Josephy, *De perzikspoelmachine en andere Arnhemse vertellingen*, z.p. [Arnhem], z.j.

N. Keuning, *Oorlog en pap. Het bezeten leven van Johnny van Doorn*, Amsterdam 2009.

A. Koopman, 'Op zoek naar Johnny the Selfkicker van Doorn', een serie artikelen in de *Arnhemsche Courant*, 5 oktober-7 december 1993.

Parmentier 4 (1993), nr. 3 (*Themanummer Johnny van Doorn*).

'Smaak van vrijheid, Johnny van Doorn', *Bulkboek* 14 (1985), nr. 154.

Bronnen

Ferry Reurink – krantenartikelen in de Gelderland Bibliotheek.

Gesprek met Rody Chamuleau, tijdgenoot van Van Doorn, neerlandicus, schrijver en uitgever, Oosterbeek 13 juli 2010.

Gesprek met Erlend Josephy, tijdgenoot van Van Doorn, musicus, beeldhouwer en personeelsconsulent, Nijmegen 22 juli 2010.

Over de auteurs

Jos Beke (1942) kreeg drie jaar Franse les van zijn vader Carel Beke op de Bonifatius mulo te Arnhem. Jos is gehuwd en heeft drie kinderen. Hij was dertig jaar leraar vmbo elektrotechniek te Wageningen.

Dr. Harry Chr. van Bemmel studeerde Nederlandse taal- en letterkunde aan de Katholieke Universiteit Nijmegen en promoveerde in 1984 aan de Universiteit van Amsterdam. Hij was van 1978 tot 2001 werkzaam als wetenschappelijk medewerker bij de Stichting Arnhemse Openbare en Gelderse Wetenschappelijke Bibliotheek.

Drs. Rody Chamuleau (1944) is neerlandicus en uitgever. Samen met J. Dautzenberg stelde hij de geschiedenis van de Nederlandse letterkunde van de negentiende en de twintigste eeuw samen (1991). Over Max Dendermonde en Gerrit Jan Zwier schreef hij een monografie en hij bezorgde de nagelaten correspondentie van F. Bordewijk.

Drs. Kees Crone (1949) is het derde kind van C.C.S. Crone. Hij woont praktisch zijn hele leven al in Arnhem en is zelfstandig journalist/tekstschrijver, zie www.cronecommunicatie.nl

P. Jan Dicke verliet midden jaren tachtig zijn werkkring in de automatisering en voorziet sinds die tijd in zijn onderhoud door tekenend en schilderend door Europa te trekken. Af en toe verhuurt hij zich als butler en geeft hij privéles.

Moniek van Drenth-Takens is de oudste dochter van Anne Takens en werkzaam als remedial teacher en stagebegeleidster in het onderwijs.

Drs. Henk Eijssens (1948) is neerlandicus en archivaris. Als neerlandicus gaat zijn speciale belangstelling uit naar de negentiende-eeuwse letterkunde.

Drs. Kester Freriks (Jakarta, 1954) is schrijver van romans, poëzie, essays en verhalen. In 1982 ontving hij de Van der Hoogtprijs voor zijn romandebuut *Hölderlins toren*. In 2000 verscheen zijn schrijversbiografie *Geheim Indië. Het leven van Maria Dermoût 1888-1962*, in 2005 gevolgd door de biografische roman *Madelon. Het verborgen leven van Madelon Székely-Lulofs*. Voorts schreef hij drie boeken over de natuur: *De valk. Over valkerij en wilde vogels* (2008), *Vogels kijken. Alle driehonderd Nederlandse vogelsoorten* (2009) en *Verborgen wildernis. Over ruige natuur & kaarten in Nederland* (2010). Hij is verbonden aan de kunstredactie van *NRC Handelsblad*.

Drs. Ingrid D. Jacobs is neerlandicus en werkt als zelfstandig schrijver/redacteur. Ze publiceert voornamelijk over cultuurgeschiedenis. Ze was als auteur/eindredacteur betrokken bij de stadsgeschiedenissen van Amersfoort en Arnhem en is (eind)redacteur van het *Biografisch Woordenboek Gelderland*.

Mr. drs. Stef Ketelaar (1975) is jurist en historicus en werkt als advocaat in Arnhem. Hij schrijft regelmatig over Arnhemse (wijk)geschiedenis in de *Wijkkrant Spijkerkwartier/Spoorhoek*.

Maarten J. de Meulder (1949) verkoos in 1976 het journalistieke vak boven dat van laboratoriummedewerker. Enkele jaren later richtte hij een uitgeverij op en kort daarop ook het Paulus Archief. Vanaf 1990 houdt hij zich full time bezig met het werk van Jean Dulieu.

C. (Tineke) Seebach (1949) is tot medio 2009 in verschillende functies verbonden geweest aan het Gelders Archief. Zij is redacteur van de *Arnhemse Monumenten Reeks*, het *Arnhems Historisch Tijdschrift* en gaat vanaf 2011 deel uitmaken van de redactie van het *Biografisch Woordenboek Gelderland*. Zij schrijft bijdragen in relatie tot de geschiedenis van Arnhem.

Dr. Jan Vredenberg (1970) studeerde kunstgeschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. In 2003 verscheen zijn proefschrift *'Trotse Kastelen en Lichtende Hallen'. Architectuur van elektriciteitsbedrijven in Nederland tot 1960*. Hij is medewerker van Uitgeverij Matrijs en daarnaast werkzaam als freelance redacteur en kunsthistoricus.

Dr. Pieter van Wissing (1946) was tot 1978 kledingverkoper en handelaar in oude metalen. Hij studeerde daarna Nederlandse taal- en letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam en promoveerde te Nijmegen in 2003. Hij is sinds 1984 in verschillende functies verbonden aan het Nationaal Archief, het Gelders Archief en enkele gemeentelijke archiefdiensten.

ONGERIJMD is gespecialiseerd in poëzie, kunst, filosofie, landschap en (lokale) geschiedenis. Naast boeken vindt u er kaarten, posters, cadeaus en kunstproducten (o.a. Plint).

ONGERIJMD

poëzie – kunst – filosofie – landschap – geschiedenis

boekhandel ONGERIJMD
Nieuwstad 38 ARNHEM
telefoon: (026) 445 87 58
e-mail: info@boekhandelongerijmd.nl
www.boekhandelongerijmd.nl

Boeken die niet op voorraad zijn, kunt u bestellen. Zaterdag vóór 17.00 uur besteld is meestal op dinsdag in de winkel, woensdag vóór 18.00 uur op vrijdag.

In ONGERIJMD zijn wisselende exposities van kunstenaars uit de regio. Ook worden activiteiten georganiseerd zoals lezingen, voordrachten, leesgroepen en workshops.

ONGERIJMD is geopend op de gebruikelijke winkeltijden (ook koopavond en -zondag).

DRUKWERK
HANDBOEKBINDERIJ
GRAVEREN
HANDLING
MAILING
RINGBANDEN
MAPPEN

Presikhaaf Grafische Diensten heeft een uitgebreid dienstenpakket. Natuurlijk is uw drukwerk bij ons in goede handen, maar wij beschikken ook over talloze systemen voor documentatie en presentatie.

Voor informatie:
Postbus 5119 6802 EC Arnhem
(026) 368 58 11
www.presikhaaf.org

OOK DRUK MET ANDER WERK

PRESIKHAAF
GRAFISCHE DIENSTEN

WIJNKOPERIJ ROB PETERS

kwaliteit uit de hele wereld WIJNEN
&
scotch / irish WHISKY'S
&
vsop/ *** / xo COGNACS
&
compleet assortiment LIKEUREN

Oranjestraat 77 • 6812 CM Arnhem • tel. 026 4433903

U vindt ons in Arnhem-West, direct links achter het KEMA-terrein.

OP VERZOEK BEZORGEN WIJ OOK AAN HUIS

Kunst • Antiek • Inboedelveilingen • Taxaties

DERKSEN
veilingbedrijf

Sinds 1945 is Derksen Veilingbedrijf gespecialiseerd in het veilen en taxeren van kunst, antiek en inboedelgoederen en het ontruimen van inboedels. Het kopen op een veiling is voor menigeen een spannende ervaring met vaak verrassende opbrengsten.

Adres Amsterdamseweg 23
Postcode 6814 GA Arnhem
Telefoon 026 442 14 98
Fax 026 445 51 86
Internet www.derksen-veilingbedrijf.nl
Email info@derksen-veilingbedrijf.nl

VOORHOEVE
SINDS 1963
MAKELAARS
NVM
Postbus 326
6800 AH Arnhem
026 4453151